

К 823

Кх1
К 823 Крымский; А
Андрей Лагозский.

Л 660051.
1905.

15041.

XXV

S. 1756

Второй экземпляр

28
J. G. D. 18

39.
15041.
II
93578
К
А. КРИМСЬКИЙ.

АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ.

П О В І С Т Ь.

Частина перша: Не порозуміються.

Частина друга: Туапсе.

У ЛЬВОВІ, 1905.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Богдзарского.

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“
видала доси отсі книжки:

В першій серії:

Ціна в короновій вал.

1. С. Ковалів. Дезертир і інші оповідани	(1-20)	1-60	Кор.
2. Іван Франко. Поєми	(1-20)	1-60	„
3. О. Кобилянська. Покора і інші опов.	(1-00)	1-40	„
4. Гю де Монасан. Дика пані і інші оп.	(0-90)	1-30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оп.	(1-00)	1-40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші оп.	(1-20)	1-60	„
7. Ёнут Гамсун. Голод. роман	(1-80)	2-20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	(1-20)	1-60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опові- даня	(1-20)	1-60	„
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський	(1-40)	1-80	„
11. Генрик Понтопідан. Із хат. Оповід.	(1-00)	1-40	„
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповідани.	(0-80)	1-20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	(1-20)	1-60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповідани	(1-20)	1-60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	(1-00)	1-40	„
16. Панас Мирний. Лихі люди	(1-00)	1-40	„
17. В. Короленко. Судний день	(0-80)	1-20	„
18. У. Шекспір. Макбет	(1-20)	1-60	„
19. К. Гуцков. Урівль Акоста	(1-00)	1-40	„
20. У. Шекспір. Коріолан	(1-40)	1-80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	(1-20)	1-60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	(0-50)	0-90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	(1-20)	1-60	„
24. М. Коцюбинський. По людському	(1-60)	2-00	„
25. В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма	(0-60)	1-00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	(1-20)	1-60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	(1-20)	1-60	„
28. Л. Толстой. Відродженє, (3 томи)	(3-20)	3-60	„
29. К. Гавлічек-Боровский Вибір поезій	(1-20)	1-60	„
30. Ф. Заревч. Хлопська дитина	(1-40)	1-80	„
31. І. Франко. Коваль Бассім	(1-20)	1-60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	(1-40)	1-80	„
33. Е. Тимченко. Калевала, фінська епопея	(2-60)	3-00	„
34. О. Катренко. Чаша Природа і ин. оповід.	(1-00)	1-40	„
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевля	(1-20)	1-60	„
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	(1-00)	1-40	„
37. С. Воробкевич. Над Ірутом, поезії	(1-20)	1-60	„
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєта	(1-40)	1-80	„
39. К. Сроковський. Оповідани	(1-00)	1-40	„
40. А. Кримський. Пальмове гілля,	(1-60)	2-00	„
41. О. Кониський. Молодий вік М. Одиця	(1-60)	2-00	„

А. КРИМСЬКИЙ.

АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ.

ПОВІСТЬ.

Частина перша: **Не порозуміються.**

Частина друга: **Туапсе.**

XXV

д. 1756

Второй Издатель

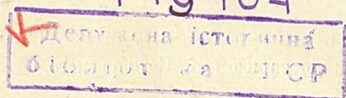
У ЛЬВОВІ.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.
1905.

1928/4224

99

445404

2022

Де що є.

До читачів	^{стор.} V—VII
I. Не порозуміються	1—48
II. Туапсе	49—252

До читачів.

Єсть у мене давній і близький приятель, колишній мій ученик. Знає він мене, ще відколи я був студентом, а він хлопцем-підлітком; добре він знає і моїх батьків, брата, сестер, — одно слово, всю нашу сім'ю. Ба навіть не один раз, літом чи коли, він і жив серед нашої сім'ї. І от недавнечко, одного дня, саме тоді як лежав був у мене на столі готовий рукопис оцієї повісти, забігає до мене на часинку навідатися той мій приятель. Я собі ще дописував якусь роботу, а він, з'очивши рукопис, узяв його перегортати, розглядати, довго читати... Вже я аж забувся, що він у хаті.

— А де ж у вас „Предмѳка до читѳльника“? — як стій чую його голос. Він осьміхаючись глядить на мене.

— Жадної „Предмѳки“ не буде, — кажу я: — Навіщо ж вона? тай кому?

— А читачам,... щоб не думали, буцім ви свою автобіографію написали.

— Що ви за дурниці плещете! — одмовив я: — Хто-хто, а ви краще од усіх повинні відати, що в цьому романі про сироту жаднісінької події нема мови автобіографічної. Та ви знаєте й тих людей, з яких білше-менче списано оцю повість.

— Дак се ж я знаю,... Я, а не ваші читачі!... А читачі вважатимуть, що в повісті вашій фігурує університетський професор, який пише вірші та ще й по-татарськи говорити вміє. Побачите: подумують, що сей професор — то то ви сами!...

— Ніхто того не подумає! — не повірив я: — Мало хіба єсть усяких других людей на світі, що заразом бувають і вченими й поетами та й котрусь орієнтальну мову знають?... Та ви сами бачите таких людей що-дня! Он, двоє поміж ними, що мають у собі всі оті три ознаки... академік Корш та професор Всев. Міллер, — люди звісні на цілу Росію ба й за границею... — а для вас вони навіть ваші вчителі: ви в них і лекції слухали й екзаменувалися в них... А скільки-скільки ще инчих таких людей знаєте ви окрім мене та тих двох!...

І я заходивсь називати перед своїм приятелем цілу купу вчених іменнів.

— Дак то ж я їх знаю, а не ваші читачі!... — нетерпляче перебив він мене.

Я мовчав, бо не хтілося й відповідати на це.

— А в тім... — розсміявся він, згортаючи рукопис і встаючи з крісла, щоб уже йти: — мабуть і справді не варто вам на це писати „Предмовъ до чителника“. Бо напишіть ви хоч і сто передмов — однаково ваші читачі з критиками вам віри не йнятимуть: це вже така ваша доля!... В переднім слові до „Пальмового гілля“ ви трохи чи не присягалися, що пишете свої „ціккли“ не про себе... — а чи вийшло з того щось путяще? чи повірив вам хтось?.. Вже нащо Франко міг би був дати вам віри білше, ніж хто, — але й він, дивіть, он-що виписав у своїй критиці: „Не повинен д. Кримський вмовляти в нас, що його ліричні циклі не мають у собі нічого автобіографічного. Адже ми відразу пізнаємо його

VII

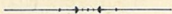
в кождім віршику"... Побачите, що й з повістю вийде вам така сама історія.

— Чим же це пояснити? — спитав я заклопотаний.

— А не знаю... Мабуть чи не надто близько до серця берете ви долю своїх героїв... Та от, єсть у вас одна повістка, що ви її списали не з кого, як з мене: „Перші дебюти одного радикала“. Чи знаєте, щό за вражіння було в мене, як читав я її? Сказати правду, я в ній бачив таки самого себе; але zarazом віяв з неї на мене часом такий дух, який повіває тільки з дуже суб'єктивних автобіографій самого письменника. Не можу вам точно вияснити, щό та за дух і як його заформулювати, тільки ж він є. Ліризм се? суб'єктивна призма?... Але я дуже засидівсь у вас, — прощайте! міні час додому.

Він швидко побіг. А я зістався сам... подумав, подумав... тай записав цілу розмову.

Л. Кримський.

Друкарські помилки.

Надруковано: Має бути:

Стор.	59, ряд 10.	под.....під
"	62, знизу ряд 9.	лякалилягали
"	86, остатній ряд.	вонивони
"	171, знизу ряд. 15.	естетичнеестетичне
"	173, " " 11.	себе.....себе.

Частина перша.

НЕ ПОРОЗУМІЮТЬСЯ.

(ІЗ ЖИТТЯ ІСТЕРИКІВ).

I.

„Дочекався я свого сьвятонька.
Вирижала в сьвіт мене матінка...
— Нехай, сину мій, ми працюємо,
Нехай цілий вік ми горюємо —
Та не всі ж, як ми, в землі риються:
Може, є такі, що і миються.
Як знайдеш таких, милий синочку,
Простели себе, як рядниночку.
Чоло с похилу не поморщиться,
Спина с похилу не покорчиться,
Спина с похилу не покривиться,
За те ступить пан і подивиться.
За те ступить пан на покірного
І прийме тебе, як добірного.
І с панами ти привітаєшся,
С полем батьківським розпрощаєшся...”

Перечитавши ці вірші, студент Андрій Іванович Лаговський осьміхнувся, бо щось ізгадав. Він стояв коло столу, перегортав свої листи, записки і всякі другі шпаргали, тай усе, що непотрібне, він одкидав на бік, себто щоб знищити. Сьпівомовку Руданського, що оце він узяв до рук, він давно-давно колись переписав був сам, власною рукою, вже тому год вісім, ще тоді як був гімназістом та здобув од своєї матері один ку-

рйозний, сервілістичний лист. Того листа він тоді пришив був до віршів і переховував обидва документи вкупі.

Перегорнувши сторінку далі, Лаговський побачив і того самого, матиного листа. Мати була неписьменна — послання до сина зложив їй якийсь писака під її диктант. Як перечитав Лаговський тую писульку, він знов осьміхнувся, та вже якось криво й кисло. От що стояло там:

„Г. Громопіль Київськ. губ. 18⁶/₁₁ 86.

„Дорогий Андрійку!

„Посилаю тобі три карбованці. Не трать їх марне, бо міні гроші не легко приходяться. За твою харч і-за твою квартиру заплачено вже згори, дак на що б ти мав втрачати ся іще? Ці три карбованці — то вже тобі самому, на дрібні рощоди. Тільки ж, коли що купуватимеш, то купи так, щоб ніхто не бачив: чужі люди збоку дивитимуться — будуть думати, що ти дуже багатий; то й стипендії ти не достанеш. Найбільше прошю: тютюну не купи, бо як довідається начальство, що ти заживаєш, то склучать тебе з гімназії. Шануйся, мій сину, слухайся старших. Не заводься с товаришами, тай не приятелюй з ними, бо пуття од їх не навчишся. А найбільше — годи вчителям. Будь до їх привітний, ласкавий, покірний; директора дуже поважай, не сперечайся з ним; як де зустрінеш, то низенько вклонися. Спина, як поклонишся, не здамається, а отже ж усі вчителі тебе полюблятимуть. Ласкаве телятко дві матки сее. Цілую і благословляю. Твоя мати А. Лаговська.“ Все це було писано поганою російською мовою, з безліччю помилок, а вкінці додано: „А по ея покорнѣйшой прозьбѣ писалъ отставной унтеръ-офицеръ Л. Стеценко и вамъ одъ себя кланяется.“

— Нещаслива дикарка! — сумно сказав собі студент. — Три годн я вже її не бачив. Чи обмінилася вона хоч трохи? А от після ввзвтрюго побачуся з нею та побалакаю... Ну, а з листом що робити? подерти чи далі ховати? — Ат! сховаю на незабудь.

Це кажучи, він поклав лист і вірш до шкатки, а там далі поглядів на годинник. Було як раз вісім.

— Час йти каву пити... — подумав собі він, щирісінько таки радіючи, бо цілісіньку ніч не міг заснути, і в голові йому тепер гуло. — Може, як кави вип'ю, то голова посвіжішає. Пан і пані вже мабуть повставали та вже, десь певне, сидять у їдальні... А цікаво б знати, чи здобули вони телеграмму од мого вченика?

Діло діялось у Курщині, на селі, 17-ого августа. Лаговський жив тут на кондіції, в поміщиків Бобрових: він був став на літо за репетитора їхньому єдинородному синові Пйєрові, що в маї не зложив екзамена і мусів переекзаменуватися в августі. Тому два дні, на Пречистої, Пйєр поїхав у Київ, бо передержку визначили йому на 16-те августа, а його вчитель іще зостався на пару днів у Бобрових. Були на те причини; одна — тая, що не встиг позбірати своє манаття, адже остатніми днями йому й години просвітньої не було через Пйєра; а друге — він мав чекати, доки присьпіє од Пйєра телеграфічна звістка з Київа про результат його передержки.

Зійшовши із своєї сьвітлички на низ, у їдальню, Андрій побачив там саму-но панію, величну *grande dame*. Він поздоровкався з нею. Вона гордовито простягла йому рученьку таї закусила губу.

— Павло Гаврилович.. уже.. пішов по господарству, — дуже повільно й тихесенько, ніби

вміраючи, проказала пані Боброва і єхидкувато вдивлялася в бліде, виснажене обличчя Лаговського (він був таки дуже хоробливий). — Павло Гаврилович давно вже напивсь кави, — тягла пані далі вже ораторсько-декляматорсько-навчальним тоном: — бо в його немає такої звички, щоб спати до півдня.

— Скажена ти баба, от що! — зовсім не сердито думав студент, п'ючи тимчасом каву і дивлячись у шклянку: — Чи ж не ти сама, меєро, наказала міні, щоб я приходив до їдальні точнісінько об осьмій годині, не раніш! — намовляв він себе та без усякої таки злости, навіть гумористично трохи.

М. те Боброва спершу мовчки, згорда дивилася, як Андрій сьорбає свою каву, потім узяла зо столу телеграмму та якийсь заліпляний конверт.

— Од Пйера єсть телеграмма, — сказала вона зловіщим голосом: — він її був послав ще вчора, а „нарочный“ привіз допіру сьогодні... От прочитайте лишень.

Лаговський розгорнув телеграмму, де стояло:

„Обѣихъ переэкзаменовокъ не выдержалъ. Пьеръ“.

Прочитавши бумагу, репетитор мовчки вернув її Бобровій.

— Яка була наша умова, ви, сподіваюсь, пам'ятаєте: здасть Пйер екзамена — сто вам карбованця, а не здасть — тільки сорок. Ось тут маєте всі сорок карбованця, — сказала пані, простягаючи конверт. Студент узяв тай мовчки кивнув головою; не розліплюючи конверта і навіть не поглянувши, що воно таке, він застромив його до бокової кишені, тай пив каву далі. З його обличчя не видно було, що він почуває тепер у

своєму серці. Пані така байдужість не сподобалась.

— Як правду казати, то й ці гроші йдуть за дурно, — додала вона: — бо коли з занять ваших ніякого пуття не було, дак чи варто платити?

Лаговський не відповідаючи допив остатній ковток кави тай утер губи. Потім поволі, спокійненько, він назад видобув с кишені конвертик і поклав його на столі.

— Як не варто, то й не варто, — зовсім апатично одказав він; далі підвівсь і пішов до їдальні. М-ме Боброва заметушилась, бо такого скандалу не сподівалась.

— Андрій Іванович! Андріє-Івановичу! верніться! — загукала вона: — Ви мене не зрозуміли, я зовсім не те хтіла сказати... Ось верніться-но, я вам геть усе поясню.

Але парубок уже не слухав її і пішов до себе на гору. Груді йому дуже важко движіли, бо він здавна хорував на ядуху. Тяжко, переривчато одсапуючи, він усадовивсь на кріслі, одкинув голову назад та все одсапував.

— Сьогодні ж таки поїду звідси неодмінно! — поклав собі він: — Ну, от, значиться, працював ціле літо коло того дурника — Пієра, а заробив стільки, що злодіїв нема чого лякатись... А в тім знов, начхать міні на все! Tout cela c'est une нісенітниця! додав він не без комізму. — Тільки ж на які гроші я доїду додому?

Він устав, витяг із шкатулки капшук і пильно перелічив те, що там містилося.

— Три карбованці й десять копійок... гм! Щоб додому доїхати, то треба без лишку дев'ять... А в тім, начхать на все!! Вже якось с кондуктором погодимось, — знайдемо нелегальні способи, поїдемо й без білета...

Він заходивсь укладати своє збіжжя в чемоданчик. Талез незабаром він спинивсь і кинувсь на ліжку: ядуха, астма тая, не давала йому дихати, в висках застукотіло, серце розтягалось і стискалось.

— Хоч би вже швидче здохнути! — нетерпляче гадав собі Лаговський. — Ну, ви! прокляті нервища! — нагукнув він суворо, ніби вдавався до когось чужого: — чи кинете коли-небудь мене мордувати?? — га?? — І він, здавалося, справді чекав устної одповіді.

„Прокляті нервища“ дійсне мордували його здавна, найбільше через те, що йому раз у-раз доводилося вчити нездібних гімназїстиків — отаких, як Пйер — та жити завсїгда по чужих людях.

Хтось торгнув двері. То була служанка. Вона сказала студентові, що пан просить його до свого покою. Хлопець устав з ліжка і пішов.

Пан Бобров, генерал у одставці, привітав його дуже ласкаво, не так, як звичме. Бо як инчим разом, то він було поглядав на вчителя дуже згорда.

— Ви вже вибачте жінці, вибачте, — прохав він теперечки: — їй самій дуже шкода, що вона вас покривдила, бо вона й не хотїла того. От же, нате... візьміть, візьміть ці гроші: ви ж до них маєте повне право. А як не візьмете, тим мене образите.

Ласкавість панова збила Лаговського с пантелику: аж ніяково чогось стало.

— Ні, таки не візьму, — сказав він дуже слабим, стомляним голосом: — Дякую вам за вашу прихильність, що хоч на останці виявилась... Тільки ж, будь що будь, я на прощанні признаюся таки зовсім щиро: сьогодні мене мов грім побив... З вашим сином я геть собі здоров'я збавив... я ж цілий день займався з ним... в мене нерви тепер такі немоцні... (Тут він був спинився,

бо не знав, щó казати далі, а тим часом бажалося щось казати). А Марія Лаврентьевна... нї, я не сподівався од неї такої образи... Не візьму!..

— (Ну, а тепер — знаю, що вже зараз рюмат буду!.. — подумав він: — Прокляті нерви! раз-у-раз зраджають! Тільки ж як це так?! я вже не пан самому собі, чи що?! Ба не заплачу! А отжеж, їй Богу, заплачу! — лякався він).

Але не заплакав: переміг себе. Здрігнулася й скривилася спідня губа, перебігла по обличчю електрична течійка, тай усе.

Бобров бачив, як у Лаговського смикається обличчя. Йому жалько стало на парубка, а доти він попросту хотів оддати йому гроші, щоб не було ніяково. Він підвівся с крісла, підійшов до студента, що був сидів, засунув йому в кишеню конверт із сорокма карбованцями і жартовливо взяв за чуба:

— Та ну-бо, ну-бо, не ображайтесь... Ну, не дивіться, мов свч на сову, гляньте веселіш...

Лаговський як стій підвівся, бо через тую ласкавість спазма йому підступила до горла: він боявся що далі-далі розридається.

— Вибачте... я піду... я чогось нездоровий... — глухо промимрив молодик тай швидкою ходою подався до своєї кімнатки. Скоро він зачинив двері на заціпку, енергія його покинула; його схопив нервовий пароксїзм...

— Двацять п'ятий год міні йде, — з ненавистю ридав він, кусаючи зубами подушку: — а я реву, наче дитина!.. А все нерви!... Та коли з мене вже не людина, а клубок нервів, то навіщо я животію?!

— Лакейська душа! — знов з ненавистю лаяв він себе, ридав і реготався разом: — Міні випадало гордо швиргнути тії гроші панові в вічі, а я замість того роскис... Зрадів, що їхне Превосходительство було ласкаве мене за чуба

смикнути... Лакейська душа!... Та ні ж бо! От піду тай верну йому гроші!... Добре... Тільки ж опісля щό буде? адже опісля здаватиметься міні, ніби я його марне образив, тай піду я вибачення прохати?!... Прокляті нервища!!

З гістеріки, з довгого плачу він зморився. Голова аж важніла на плечах, очі мружились і сплющувалися. Не спавши цілу ніч, парубок тепер міцно заснув.

Як прокинувся він, то вже владав собою трохи більше, а про панів, знов, клопотався менче.

— А чорт їх бери — сказав собі він наре-штї — нехай уже ці сорок карбованця зостаються міні... На ції гроші могтиму потім у Києві перебутися без урока хоч з місяць, то може нерви трохи спочинуть...

Того ж таки дня панські конї одвезли його на залізницю... В Києві йому випадало бути до-піро к 1-му сентябрю, то він був тепер поїхав до дому, до матері. За два дні був уже в Гро-мополї.

II.

Здорові були, мамо!

— Голубе мій!...

Мати припала до свого Андрія, цілувала, голубила. Син пильно придивлявся до неї, поклавши руки на її плечі.

Стара Лаговська виглядала з себе так, що її швидче можна було б залічити до „жінок“, ніж до „дам“. Одїж на ній була, правда, ніби панська, та дуже простенька, полатана, без усяких претенсій на моду. Обличчя їй — неінтелїгентне, вульгарне. Руки червоні, порепані.

— Як ви зстарілись, мамо!... Чого це вам спідня губа висить мов нежива?... Лице бліде... Зморщки сильні... Та чи здужаєте ви, мамо?

— Трохи нездужаю... Падучка.

— Падучка?! відколи?

— А вже більше, як год.

Авдрієві трошки спротивилось. — „Падучка — це щось гидке“, подумав він. З огиди рот йому раптом широко розкривсь, верхня губа спазматично напружилась і підвелася к носові, ніс скривився, спідня губа широко вивернулась униз, з залозок потекла слина, неначе щось погане в роті опинилося. Через те він потроху визволився з ненячних обіймів, щоб вона його більше не цілувала.

— Гм! у неї епілепсія, — то значця вона й міні передала в спадщину якусь нервову, деґенератівну хворобу... Мабуть, з мене гістерик, — поміркував Андрій: — Гістерик? — ух, кепська справа! В мене, значця, нема ніякісінької постійности, в мене й характера не може бути ніякого, бо кожної хвилини настрій духа мусить міні сам собою змінюватись. Одним разом я ні сїло, ні впало буду без причини дуже добрий, а другим разом так само без причини буду лихий і поганий... Стїхія, а не людина!..

— Пусти́ть мене, мамо, я подивлюсь на господу, бо вже ж давно як бачив.

Оселя Лаговської була звичайнісінька українська оселя, під солом'яним дахом. Як увійти в сїни, то зліва двері вели до кухні, а звідти через грубу був хід до ванькира, де спала мати. А другі сїнешні двері, що с правої руки, вели з сїней у парадну сьвітлицю, що носила бучне ймення: „гостинная“, себто вітальня. Більше ж хат не було. „Вітальню“ мався тепер зайняти Андрій. В ній обстановка була принаймні чепуренька, хоч без розкошів і всяких вигадок; а вже ж

скрізь деінде по оселі все було дуже бідне. Лаговська жила тільки с того, що держала корову й продавала молочні продукти.

Розглядаючи Андрій господу, потроху розважив себе. Хоч як тут усе виглядає бідно, та це не чуже, це — „вдома“; тут він пан, а не якась m-me Боброва. Він сьогодні ляже спати в такій годині, в якій йому заманеться; він узавтра — схоче — встане о півдні. Йому взавтра не треба неодмінно в осьмій годині йти пити каву. Він обідатиме взавтра тільки в той час, коли схочеться. Він узагалі вільна, самостійна людина, а не підвладна. — „Кожен півень на своїм сьмітнику пан, каже прислів'я“, — подумав Лаговченко: — „Нехай собі ця приказка носить іронічну закраску, я її люблю. Краще бути паном на своїм сьмітнику, ніж лакеєм у чужих хоробах.“

І не чулись, як прийшов вечір. Смерком забігла до Лаговської добра приятелька її — хвершалиха. — Андрій сидів коло них і слухав, про що вони балакають. Говорили про чужі весілля і чужі похорони; говорили про те, що в неділю на справничисі була в церкві новітня сукня; говорили, що в Анни Петрівни погана наймичка; а в Теоکتісти Львівни чоловік п'яниця, а в Одімпіяди Андріївни на щоці такий великий вискочив пухир, що аж-аж-аж, а в Перепетуї Власівни злодій уночі картоплю покрав; говорили про ціну на картоплю та на кавуни; говорили, що в такого а такого сусіди швидко корова буде с телям; говорили, як то воно добре, коли корову призвичаєно доїтися без теляти; говорили..., та багатько ще говорили такого самого.

Студент пильно слухав. — „А їй Богу, гарно! — погадав він: — гарно жити отакечки, не знаючи не відаючи про якісь-там соціальні питання та Weltschmerz! Гарно людям інтересуватися самими коровицями та курчатами та пу-

хирями Олімпіяди Андріївни і більш нічим. Аж міні самому на серці полекшало, як я спустився на це болотяне дно суспільности. Хвилі розумового життя плинуть собі десь там високо-високо понад мною, мене не зачіпаючи й не коливаючи; міні спокійно, міні й журби не має в моїм за-тишкові. Йй Богу, гарно буває иноді кинути людський образ тай зробитися благонаміреним, невинним бобирцем у болоті, або ж тихим мирним волон чи коровицею тай піти собі на зелену пашу!..

Він пішов до своєї кімнати і заснув так лю-бо, як мабуть ніколи за останніх трох років

III.

Андрієві так силне сподобалося „коров'яче життя на зеленій паші“, що другого дня він з ранку не одходив од матері. Йому любо було дивитись, як вона готує обід, як бігає по кухні, як перемиває посуд, як узагалі мегушиться мов муха в окропі. Помішницї в неї не було, бо Текля, дівчина-наймичка, погнала корову пастися на стерню.

Сидячи в кухні, син діпломатично розпитував маму про її знакомості. З її одвітів він бачив, що її суспільне становище — дуже захитане і що вона чим раз падає ще нижче. Ще й тоді, як батько був живий, Лаговські не належали до вищого Громопільського товариства, а вже ж як помер батько, то й дрібна інтелігенція стала їх цуратися. Хвершалиха, що була вчора в гостині, то й вона вважала себе за аристократичнішу од Лаговської. Але все це не так-то й силне вразило було б Андрія, коли б не звістка об тому, що мати частенько любить захожати, „сць чернаго

хода“, до Гронопільських пань, сидить у них в кухні, балакає з ними дуже шановливо, підлещується, до їх — одне слово, грає якусь неблаго-родну роллю.

— Що за гідка лакейщина! — подумки сердився він. — Мамо! а я б вас прохав не ходити до всіх отих пань... Як на мене, то вже краще нашукайте собі знайомости серед міщан та будьте з ними рівні, тілки не оббивайте панських порогів, мов.. мов...

Він і слова дібрати не міг..

— Угу! Аби ти знав, як усі пани мене люблять! Вони аж радіють, як я приходу!

— Що ж, вони вас до покоїв просять?

— Нащо до покоїв? Хіба щось таке „покої“? От я вчора була в Клавдії Петровни Лоначевської... ти не знаєш її — це судиїха... То вона мене в спальні приймала і кавою напувала.

— А ви й зраділи... Не ходіть, мамо, зробіть ласку...

— Ет, що ти кажеш! — невдоволена одказала мати: — А вже ж із міщанками завдаватись... ходити до них у гостину... — як раз! дзуськи!... Вони сами за велику честь мають, коли я їх хоч до кухні пускаю! От побачиш сам.

Андрій справді міг того самого ранку побачити, собі на вдивовижу, що міщанки (а їх приходило сьогодні чимало) вважали Лаговську таки не за рівню. Хоч вони зовсім фамільярно балакали з нею про се, про те, про всякі спільні інтереси, талейж видно було, що вони вважають її за „панію“ таки. Лаговська й сама собі запишалася з того поводження, тай ще (звісно, щоб навіч синові) балакала з ними навіть трохи протекторально. Темою для розмови були знов таки, як і вчора, телички, п'яниці-чоловіки, новітні хустки і т. и.

Окрім тих знайомих міщанок приходили в кухню до Лаговської покупці: куховарки од ту-

тешніх панів. Поки Лаговська одсипала їм молоко чи сметану або одважувала масло та сир, вони оповідали їй усякі найдрібніші сплітки про своє паньство. Лаговська дуже цікаво слухала їх, ще й сама допитувалась; видко було, що слухаючи ті сплітки, вона ніби й саму себе бачила в панській кумпанії.

— Що за лакейщина! — гадав Андрій. Йому бридко ставало.

Пообідали. Мати пішла в садок, де росли дуже гарні сливи-ренклоди, нарвала повну миску і зав'язала в серветку. Далі почала сама виряжатись.

— Куди це ви, мамо? — спитав Андрій, дивлячись, що стара мати зашнурувалась у корсет, одягла якусь парадну та старомодню сукню, настромила на голову собі наколку і напнула якийсь кумедний капелюшок.

— Піду до суди́хи.

Вона ще видобула з шахви рум'яно, начервонила щоки, потім почорни́ла брови. Син, дивлячись на цю кумедію, тільки плечима здвигав.

— А сливи ж ви нащо несете?

— Гостинчик. Таких дорідних ніде в горі́ді немає, тільки в нас. Позавчора Лоначевська так гарно, так щиро мене вітала, то я хочу віддячитись...

І вона пішла. Андрій мовчки злував. Згадав він батька, що посадовив тую ренкладу. Покійного батька парубок дуже любив. Так от, діялось це в весні, саме того року, що в осені малися одвезти Андрійка в Київ у гімназію. Посадовивши татко ренкладу власними руками, взяв Андрійка, того великого хлопця, на руки тай приніс до деревини. — „Це хай буде твоя. Може вона ростиме й тоді, як я помру, — то згадуй за мене... Але щоб я верзу?! Хіба тобі доведеться так, як міні, стирчати свій вік у Громополі

на дваїцятьох п'ятьох карбованцях місячного жалування?! Тебе — певне, що краща доля чекає...”

В осени Андрія одвезли до Кієва, а за місяць несподівано помер батько. Після того Андрій рідко коли й у Громополі бував: не доводилося, не можна було. Але всю оту сцену з дедом він добре пам'ятав.

Тепер йому важко було, що овочі з тієї батькової ренклоди здалися на підлизування до судиїхи.

Вернула Лаговська додому рада та весела.

— Щоб ти знав, як мене там приймали! — хвалилася вона Андрієві, передягаючись із карріатурної одежі в просте.

— А ви як? на кухню йшли, чи на парадні двері? — іронічно перебив син.

— На кухню... — швиденько одмовила мати і гордо оповідала далі: — То мене Клавдія Петровна покликала до спальні...

— І напувала кавою, — докинув слівце син.

— Ні, не кавою: чаєм із солодкими бубликами... — не завважаючи іронію, поясняла Лаговська: — Вона лежала в ліжкові, опочивала після обід, а міні постановили коло неї круглий стіл і стільчик, то я там-о пила чай... А як дякували за сливи!... І панночку я бачила... тільки тая щось дуже згорда дивиться... А вже ж яка ласкава сама пані!

— Ну, й радійте! насмішкувато сказав Андрій і підвівся, щоб йти до себе.

— Постій-но, Андріє! Казала Клавдія Петровна, щоб я взавтра поприсилала їй усі квитки. Це, бач, вона бере в мене сметану й масло на квитки. То треба буде полічити, скільки там виходить усього вкупі грошей, тай одіслати.

Передше рахував міні один жид, то я йому за те муїла платити. А тепер порахуй ти.

— Гаразд — одказав Андрій і пішов до себе денервуватися самотою.

IV.

Библиотека
РОС. АКАДЕМИИ НАУК
Славянское Отделение

У ввчери він поробив рахунки.

Другого дня, скоро він вийшов пити чай, мати йому сказала:

— А знаєш? Клавдія Петровна вернула рахунки; каже, що там помилка: ти щось накинув... Та от тут їхня служанка. Що пані кажуть?

— Пані казали, — вияснила дівчина, — що ви аж трицять копійок накинули незнать звідки... Тай кажуть до чоловіка: „що то за погана звичка в Лаговської! це вже вона вдруге так робить: і прошлого місяця налічила білше, як треба, і тепер знов...“

— Це вона... так і сказала?!! — спитав Андрій. Через раптовий пароксїзм ядухи він не міг дихнути.

— Скажи, дівчино, панїї, що того місяця лічив жид, — без усякої достойности виправдувалась Лаговська, ще начеб то й винна: — а тепер — сам панич. То вже ж панич не крутити-муть навмисне... Ти, Андрію, візьми квитки тай знов порахуй, щоб вивірити.

— Добре, дайте-но квитки, — нервово сказав син і швидко пішов до себе.

Перевірів раз — нема помилки. Перевірів у друге — тожсамо нема.

— Я, мамо, після обід сам піду до Лоначевської, — сказав він до матері, начеб то зовсім спокійним тоном.

— Ой, я боюся, щоб ти часом не наплескав їй чого.

На те син одвітив рівним голосом:

— Ні, я попросту покажу їй, де її помилка. Бо хто ж покаже, як не я?

— Ну, добре, — заспокоїлась мати: — Та не забудь, що вона на ймення Клавдія Петровна.

— Клавдія Петровна? Гаразд! нехай і Клавдія Петровна!

V.

О п'ятій годині Лаговський вдяг на себе свій новий студенцький китель і пішов до господи Лоначевських. (Спершу він хотів був одягнутися задля візита як найгірше, та потім передумався). Смикнув він за дзвоник. Довго ніхто не виходив, нарешті одчинила двері якась гарна дама.

— Вибачайте, — зашебетала вона по-російськи, цікаво дивлячись на молодого, доволі вродливого студента: — сама одчиняю, бо всі покойовки свої порозсилала... Ви, певне, до чоловіка? Його вдома немає.

— Ні, я до самої пані Лоначевської... Я Лаговський, — похмуро одмовив гість.

— Лоначевська — то я... Просю до вітальні... Сюди... Ну от... Сідайте, будьте ласкаві.

Вона й сама сіла тай налагодилася слухати панича:

— То ви син... мадам Лаговської?... вибачайте, я не знаю, як вона буде на ймення і по батьощі.

— Марії Степанівни Лаговської, — трошки іронічно підказав молодик. — (Бач! обурився він

на думці: — вона навіть не знає, як мама зветься! а мама й по-за очі титулує її на ймення і по батькові! Що за бридкий сервілізм!). Я вчора поробив рахунки мамі, і можу завірити, що зовсім гаразд. Як же ви сьогодні сказали, що буцім я наплутав, то я знов двічі перевірів... (Голос йому задріжав)... Я помилок не робив... (Він засапнувся).. бо я студент четвертого курсу математичного факультету... А вже ж обдурювати вас я тожсамо не хтів... Ви сказали перед покойовкою, буцім мама хтіла в вас украсти трицять копійок ..

— Як прийде покойовка з гóрода, то я її зараз геть витурю, бо міні не треба такої язникатої, — спокійненько сказала судиїха. — А що до помилок, то воно таки може бути, що я помилилась, а не ви. Правду кажучи, я порахувала аби-аби-як, на швидку руч.

— І проте послали служанку сказати мамі, що в рахунках є помилка?!

— Ах, Боже мій! — трошки каприсно одказала дама: — ну дак що ж тут такого? послала!

— Це зветься падлюцтвом! — згукнув Лаговський, шарпнувшись на кріслі.

Доначевська, замість спокійної лїниво-примхливої дамочки, одразу зробилася величною леді.

— Я думала, що універсітецька осьвіта зробила з вас обтесану, виполіровану людину, — процїдила вона гордо й зневажливо: — та вже бачу, нїяка осьвіта не вижене того хамства, що зроду сидить у крові.

— Добродїйко! — скрикнув парубок гнївним голосом, в якому чути було вже болючу нотку.

— Я бачу, — безжалісно тягла судиїха далі, — що міні треба було одразу повести з вами розмову не як із студентом, а як із сином тієї

перекупки, що має од мене заробіток. Тоді б я була не дочекалася ніяких прикростей од вас.. бо ваш власний меркантильний інтерес не дозволив би вам вражати покупця... а надто такого, як я... Я знаю, що ваша мама бере з других людей вісім копійок за стакан сметани, а з мене — десять копійок. То їй не вигода одіпхнути такого гарного покупця, як я... А с тих грошей, які вторгує ваша мама, вже ж і вам дещо переппадає? еге?

Лаговський хтів був вигукнути якусь зовсім непристойну лайку. Вів підвівся зо стільця. Губи йому затрептіли, зуби зачеркнулись один об один, лице геть перекривилося. Він був роззявив рота, та замість промовити слово він, наче який оберемок, упав на стілець і мовчки схопився за голову обома руками. Очі дивилися в гору, без усякого виразу, каламутно, ніби олов'яні.

— Ах, Господи!! — злякалася судиїха: — випийте швидче води!... Ось... Щоб ж я це народила!! — заголосила вона.

І вона мерщій насипала парневі в шклянку воду.

— Не треба! — пробурмотів він. Підвівся і швидко-швидко пішов до корридіру. Лоначевська миттю побігла наздогін йому.

— Та куди бо ви? куди? Постійте, от я вам щось скажу... Та постійте ж бо! Отже ж однаково не втечете, бо двері зачиняно... — сумовито жартовливо засьміялася вона, наздогнавши Лаговського коло самих дверей. Тут вона зупинилася перед їм.

— Я хтіла вам..., та не бійтесь-бо, я вас заразсінько випустю, — з лагідним усьміхом перебила вона себе, побачивши, що Лаговський стоїть понуро і вдивляється нетерпляче в дверну клямку. — Я хтіла, бачте, тільки сказати, що я

дуже винна проти вас, але ж ви ще білше винні. Бо як таки не було вам сорому, вам, студентові, образити беззахистну жінку, знаючи до того, що й чоловіка її нема вдома? А в тім, здається, що ви сами дуже мучитесь? Ви дуже нещасливий, правда?

Вона промовила ці слова щиро й ласкаво. Андрій різко порвався до виходу і шарпнув клямку.

— Ну, йдіть, ідіть! — заквапилась вона: — я бачу, що мій теперішній тон іще гірше вразив вас.

Вона одімкнула двері, що на вулицю.

VI.

Лаговський, кусаючи з усієї моєї губу, пішов прудко-прудко, куди очі, геть од господи Лоначевських. Зуздрівши перший-ліпший перелаз, він, не довго ворожачи, переліз у чужий садок, кинувся в гущавину і впав на траву; несила була йти спокійно далі. Ніхто його не побачив.

Закопавшись лицем у високу травицю, він судорожно почав ридати; тілки без сліз: очі були сухісінькі. Потім він мовчки перекинувся навznak, несвідомо глипнув був очима на небо тай міцно заплющив їх, аж стиснув повіка. Потім мовчки і машинально встромив великого палця лівої руки в рот, між кутні зуби. Потім куснув його раз-другий з усієї сили тай заходився гризти так, як собака жвакає кістку. Незабаром повен рот йому набігло крові, а що він був лежав одкинувши голову, то кров потекла йому в горло. Не вважаючи на те, парубок іще раз угризнув свій палець, та з великим болем почув, що його

зуби вже не шкіру перетирають, а в живе м'яке м'ясо глибоко впиваються і доходять до кістки. Тоді він стямився, витяг палця з рота, підвівся і росплющив очі.

З рани кров дзюрила на траву і на одіж. Тупо подивившись на червону течійку, Лаговський якось видобув хустку і обкрутив пучку. Його дуже боліло, та на душі було не так важко. Він усадовився, сперся спиною об стовбур вишні, заплющив очі і взяв міркувати про те, як він оце робив візит до судіїхи.

Скоро він згадував ущипливі слова Лоначевської, миттю йому стискувались кулаки, трусила пропасниця, хтілося полинати до панії знов тай крикнути їй в живі очі, що з неї підла жінка. Але спосеред таких лютих думок несподівано вирінало гарне її обличчя з ласкавим, лагідним осміхом, який він побачив на останці. На ту згадку Андрій якось інстинктивно скулювався тай схиляв голову на груди. Він під такі моменти не міг і дихати.

— З мене падлюка! — зважливо казав собі парубок, і серце йому занивало. — Ні, не падлюка з мене, а ненормальний виродок... І до чого животію я на світі?! Чого я животію?! Проклятуці нерви!... — шопотів він на тисячний раз свою звичайну фразу. З важкого нервового болю він несвідомо схопився за груди.

— Завіщо я її образив? Може за те, що вона займає вище соціальне становище? А вже ж за те.. Отже ж вона така добра.. Вона аж засмутилася, як побачила, що мене вразила.

Молодикові закортіло раптом побігти до Лоначевської, попрохати вибачення, поцілувати їй руку та так і не одпускати тую руку од губів, стоячи навколїшках.

Плебейська жилка не дала довго розвиватися таким мріям. Студент як стій підвів голову, не-

терпляче смикнув плечима, неначе хтів струснути з себе тее негарне бажання.

— Вона мене пожалувала тільки через те, що провінціяльні кавалери їй геть усі понадбридали, а чорнобривий студент виглядає їй краще..., насьмішкувато видумував собі він: — еге ж! бо чом маму вона ніколи не пожалує, а завсїгди трактує тільки згорда? Маму вона зве перекупкою...

Андрій знов скипів і заклекотїв гнївом, далї підвівся, далї знов сїв на землю, далї знов лїг. Як він уп'ясть уклався на траву та ще заплющив очі, то люті думки геть порозбігалися. Він став куняти. І от... чи то сон він такий побачив, чи то попросту дрїмаючи згадав собі дещо, тільки ж от яка сцена з минулого життя перебігла в його уяві.

Ввижається або й сниться йому, нїби він — ще в четвертому класі гімназії тай приїхав додому на літо. Вже й тоді його мати инколи плазувала перед паньством, хоч і не так силне, як тепер.

Одного разу прийшла вона з базарю і сказала синові: — Адже ти знаєш геть усю пісню: „Ах ти, воля, моя воля?“ *)

— А що?

— То напиши до неї геть усі слова. Я оце йшла проз книгарню. Книгар стоїть на рундуці. Підїздить екіпаж, і з екіпажа неморожська генеральша Суханова питається: „Чи нема в вас

*) »Ах ти, воля моя, воля« — співанка про те, як виводено селян з крѣпачтва царським наказом 19 февраля 1861 року. Голос, на який вона співается, доволі собі гарний і не важкий, а слова тексту — прості, гуманні й народолобні. Тим-то педагоги шідесятих років минулого столїття охоче зробили її звичайною пісенькою інтелїгентної дїтвори. С тих часів вона й досі зостається улюбленою дитячою співанкою в Росїї.

такої книжки, щоб там був повний текст до „Ах ти, воля моя, воля?“ — Книгар каже: „Нема“. А маленький синок генеральшин і собі висунувся з коляски тай гукає і мало-мало не заплаче: „А ви добре пошукайте між своїми книжками! Може десь і є? Мінї так дуже хочеться мати тую сьпіванку“. Я стояла тут, то й кажу до генеральші: „Мій син знає „Ах ти, воля“, то він вам напише“. Отож вона як їхатиме з міста додому на село, то під'їде до нашої хати... Я їй сказала, де ми сидимо... То я й оддам їй те, що ти напишеш.

— Дивуюся вам, мамо, — обурився Андрійко: — підлабузнюєтесь до незнайомої людини через те тільки, що вона генеральша!... Та ще хочете, щоб і я годив якомусь там генеральткові.

— Ну, їй Богу ж, кажу тобі, що я й забулася про її генеральство. Коли б ти сам побачив, яке миле хлоп'ятко!

— А бодай воно здохло!... Не напишу!

За дві годинї пісьля того під'їхав екіпаж. Лаговська вибігла в сїни на зустріч. Андрійко сховався за дверима і чув, як мати перепросювала генеральшу, кажучи що її син забув пісьню, не пам'ятає слів. „Генеральшко“ тимчасом сидїло в колясцї, Андрій міг бачити його в вікно. То була блїда, слабовита дитина, надзвичайно сїмпатична на обличчя. Очі в того хлопчика, як на його лїта, дивилися занадто журливо й замишено, та zarazом привітно й лагідно: достоту маленький Христос. Рученятами своїми він тулив до себе пару костурів: оця невеличка дитина вже була кульгава. Як сїла генеральша на віз і сказала: „Немає, мій синочку“, то малий калїчка сумно схилив голову. Вони поїхали, а в Андрія такечки защеміло серце!...

Серце й тепер-о заскеміло молодикові с того сна чи привида чи згадки. Він аж прочнувся з болю. Біль був не тупий, а плачущий: по гарячих сухих щоках покотилося декільки важких сліз.

„Генералятко“ ніби й теперечки стояло перед ним і крізь туман лагідно дивилося на його, мов маленький Христос, та сумовито осьміхалось. Раз, два — воно кинуло з туману остатній погляд на Андрія; туман ще раз застелив очі, далі миттю розвіявся, і вся мара щезла.

— З мене псіхопат, — подумав Лаговський, підвівся, обережненько вийшов із садка, щоб ніхто не бачив, а далі швидко подався додому. Йому неодмінно заманулося музики: він чув душею-серцем, що тільки музика його заспокоїть.

VII.

Припхавшись додому, Лаговський першим ділом схопив свою скрипку, що її він скрізь возив із собою. Він не вчився ніколи в ніякого вчителя, вивчився самотужки, скрипаль-технік був з його аби-який: тільки того й було, що грав справді з великим чуттям.

— Сину! — зазирнула до його в двері мати: — Ну, що?

— А те, що добре одчитав вашу судиїху, — одказав Андрій: — другим разом не буде людей навманя оббріхувати.

— Що??!

— Ет, мамо! будьте ласкаві, тепер покиньте мене: потім поросказую геть усе, — сказав син нетерпляче. — Просю вас, лишіть мене на часинку одного, самотою.

Лаговська одійшла, не розпитувала білше, тільки дуже вжахнулася. Але вона поклала піти вввтра до судіїхи тай перепросити, якщо син наплескав чогось такого, що не годиться.

А Андрий на швидко руч направив скрипицю тай нервово загравав свою улюблену пйесу — дует Фауста з Маргаритою. Оксамітні тони мінорної мелодії голубили його серце, гріли немов тепле сонячне проміння, обвівали немов легке весняне повітря, пестили немов пахуча квіточка-фіялочка.

— Dammi ancor,
Dammi ancor
Contemprar il tuo viso, —

жалісно благали струни.

Dammi ancor contemplare
Il tuo viso! —

знов плакали вони, хапаючи Андрия за серце.

...Al pallido chiaror
Che vien dagli astri d'or
E posa un lieve vel
Sul volto, sul volto il tuo sì bel!...

Молодий музика спинився тай схопився за груди.

— Чого ти нивш, мов серце? — лагідно питався він у свого серця, немов у живої людини. — Скажи, чого? — привітно допитувався він знов, схиляючи вухо до своїх грудей. — Кохання бажаєш?... Дак марне бажаєш!... Покинь і гадку про це: задля таких бідаків кохання на сьвіті немає.

А далі, ніби без його відома, руки його схопили знов скрипку й смика. Знов поллялася

чарівна мелодія: це Маргарита прихильно од-
повідає:

Notte d'amor!...
Гей, друже мій,
Скажи ще раз:
»Люблю тебе«.
Яка ж я рада, що мене ти любиш!..
Notte d'amor!...

— В мене є врода, в мене є чесність, в мене
є розум, а міні ще ніхто досі не казав отакої
мови! — роздумував Андрій скрипцюючи. — Че-
рез що се?...

— До сьвіту, сходу сонця
Ми будем пить-гулять.
Приходь, веселий Бакху,
До нас бенькетувать! —

як стій звернув Андрій на Вальпургієву ніч,
далі взяв загравав Фаустову бакханалію, далі „Сі-
чільяну“ з „Cavalleria Rusticana“. Очі йому за-
палали, гніздрі пороздimalися, виски застукотіли.
Лице його конвульсивно кривилося та шарпалось
в усі боки, але він того не завважав. І спина де-
кільки разів конвульсивно здригнулася, мов з еле-
ктричного протоку, але він нічого того не помі-
чав. Він жадібно впивався музикою так, як п'я-
ниця алкоголем, як курець тютюном, а про все
опроцее на сьвітї позабував геть зовсім. Нарешті
очі Андрієві широко пороскривалися, зінки поро-
билися великі й чорні як терен. З нервового на-
пруження по тілі перебігла цінїчна спазма.

— Це вже щось сексуальне! — сказав собі
він, далі засьміявся й несподівано вдарив по стру-
нах якусь банальну польку... Ті звуки повіяли
чимсь кафе шантаним, повіяли продажним ко-
ханням.

— Що за бридота! — сказав собі він, з'яналізуючи вражіння, сплюнув і поклав скрипку на стіл. До того ж він і пальця свого пораненого дуже розразив: знов виступила кров; накручена на пальці хустка просякла й геть зчервоніла.

Під таку хвилину мати розчинила двері.

— А ну-ну грай, грай далі! — похвально сказала вона, просуваючи тілки голову: — То все грав якусь нікчемницю, а оце втнув такого гарного!

Наче відро холодної води вісипали хлопцеві на голову.

— Ат! — сказав він з досадою тай зараз сховав скрипку до скрині, а сам уклався на ліжку. Мати пішла.

— В мене так-таки нічогісінько нема спільного з нею, — подумав собі Андрій і саркастично додав: — Я — продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з fin de siècle, я неврастенік, а вона — вона така некультурна баба, що навіть неврастенії не надбала... дарма що в неї епілепсія.

По цій подуманій мові студент тихо засміявся, але потім несвідомо зітхнув.

— А втім: хто з нас щасливіший? хто? чи я з своїми висококультурними почуттями й такими самими висококультурними хворобами — денерваціями? чи, може, вона, дикарка оця?...

— Ну, бійся Бога! чого ж це ти, Теклю, досі додому не приходила?? — загукав знадвору гомінкий голос Лаговської. — Корова вже відколи прийшла, а тебе все немає!... Та чи обідала ти сьогодні де??

— Ги-и-и!... ні!... — хлипала Текля. Андрій прожогом підвівся і побіг до вікна, щоб забрати справу, в чому діло та чого Текля плаче.

— А це, бач, от що : — сказала йому Лаговська : — корова в ночі втікла була кудись. Вранці я послала Теклю шукати її. Опівдні корова сама прийшла додому, а Теклі нема тай нема. Обідати треба було, — Теклі нема. До вечерні передзвонили, — Теклі нема. Аж ось коли верта!... І з самісінького ранку не їла нічого!..

— Чого ж ти досі не приходила? — спитав панич.

— Бо... коро-ви... ніде.. не знайшла... — плакала Текля... — бсялася.. що... битимуть..

— Битимуть? Оттак! Чи не я тебе битиму? — сказала Лаговська : — вигадай чорзнащо! Чим же ти тут винна, щоб було тебе за що бити? Якби ти була пасла корову та от тоді втерляла або впустила її в шкоду, ну, тоді, звісно, ти була б зосталася при всій вині. А то ж корова сама втікла з подвір'я!

— А я бо...я...ла...ся.. — ридала Текля.

Лаговська невдоволена порушила плечима.

— Їй Богу, дурна дівка! — сердилася вона : — Боялася, що битимуть, коли вона не винна!... Та ще й не їла нічогісінько цілий день!.. Зараз міні сїдай обідати! адже цілий день не їла...

Текля з двору пішла на сїнешні двері, а Андрій жалісливо дивився сьлідком за нею, доки вона не увійшла до хати.

— Мізерне сотворіння! — гадав собі він. — Оце дак справжня дикарка... А мама не зовсім така дика, як я був покладав... Вдома Теклю, десь певне, побили б гаразд навіть за те, що корова сама собою кудись подалася. Очевидячки, Текля товчеників позйїдала чималенько, бо це вже в їх така педагогічна сїстема: бив тебе батько, була мати, була може й старша сестра, а вже що часто бив брат, дак це напевне!... І коли тобі вивидниться, Україно?... Коли?

VIII.

Зминув вечір, зминула ніч, прийшов ранок. Лаговська таки вивідала од сина, щоб саме він наговорив судиїсі. Перетрівожившись, вона зараз після обід побігла до неї, синові нічого не кажучи. На одході вона загадала Теклі, щоб зараз підмила підлогу в паничевім покої.

Скоро дівчина почала прятати, то Андрій, щоб не перебивати, пішов з книжкою в садочок.

За чверть години до його пригналася Текля й гепнула навколінки.

— Що є тобою? — скрикнув Андрій, дивлячись на неї. А на Текліному обличчі було написано невимовний, звір'ячий жах і мольбу, неначе хтось на неї замірився сокирою, щоб забити, та так замірившись і стояв. Андрій аж помертвів.

— Чого ти?? що тобі?

А Текля, замість одповідати, стулила долоні ніби на молитву і, все не зводячи очей с панича та стоячи навколінках, затрусилася з жаху. Дивилася вона на панича достоту такими очима, якими дивиться собака, коли її хтять лупцювати за шкоду. Нарешті обличчя їй перекривилось.

— Ги-и-и! — заскиглила вона і раболопно порвалася схопити та поцілувати Андрієву руку. Він висмикнув.

— Та кажи бо, щоб є тобою!! — мов несамопитий згукнув він нарешті. Кров йому холонула.

— Я... розбила...

— Що розбила?

— Лямпу!!

Се кажучи, Текля вп'ять кинула ще покірний погляд на панича. А той нічого не міг уторопати.

— Л-я-м-п-у? Ну, то що? — питав він, не розуміючи, чого саме вона жахається. Серце йому лускотіло.

— Лялечку розбила! — нетямущим, винуватим тоном сказала Текля вдруге, все стоячи на колінах.

Андрієві одразу одлягло од серця, але він угніїввся й забув свою звичайну ввічливість.

— А бодай тобі чорт! — скрикнув він, тупнувши ногою: — Перелякала мене за чорзнащо!

— Ви не скажете пані?!

І знов покірний собачий погляд.

Андрієвого гніву могло бути тільки на хвилину; він миттю простиг. Натомість його серце прийняв жаль.

— І з неї теж людина?? — подумав собі він. Далі він прихильно забалакав, беручи Теклю за руку.

— Та встань бо, дурна дівчино! Ну, чого ж ти, дурненька, злякалася?

— Я... думала... що... — тихезенько сказала Текля тай спинилася.

— Ну?

— Бо воно ж, десь певне, дуже дороге!

— Ні... А що?

— Боялася..., що з грошей моїх одберуть...

— А ти за яку плату служиш?

— Двацять карбованця за год.

— Що за дурна дівчина! — привітно засьміявся парубок: — Невжеж таки з отакої мізерної плати мама захтіли б вивертати що-небудь за шкоду?

— А я... боялася.. — вовкувато тягла Текля, розчепірчивши губи так, як дурник.

— Та з неї ідіотка зроду, — подумав Андрій, пильно придивляючись до неї. — Ба ні: попросту на цв'іту прибіта. Дикарка.

Пішовши він у хату, побачив, що з його столу всі листи, папери та неоправляні книжки поскидувано на підлогу, мов яке сьміття. Тільки самі-но ті книжки, котрі були в палітурках, Текля не поскидала на землю. Очевидячки, вона не розуміла, що воно таке: „книжка“. Котра книжка була оправляна, дак то ще була задля неї „вещ“, — нехай собі невідома їй, дивна, кумедна паньська „вещ“ (чи мало-ж є в панів дивного!), тільки ж таки „вещ“, що її викидати не можна: а неоправляна книжка здавалась Теклі якимсь непотрібним мотлохом.

Андрій постояв, постояв, а потім у вікно ще раз подивився на Теклю, збоку. Він був сподівався завбачити в ній виразні ознаки кретинізму. Але Текля, що мовчки сиділа на призьбі й понуро дивилася в далечінь, гляділа доволі розумними очима.

— Кретини та ідіоти не такий погляд мають, — подумав Андрій. — Ні, не ідіотка з неї, а просту дикарка. Я покладав був, що мама моя вже аж надто цікавий примірник дикарів, — аж виходить, що Текля ще дикіша.

І відчув він невимовний жаль до бідолоашної дівки. — Піду, хіба, побалакаю з нею? авжеж? авжеж!

Не встиг він багацько з нею розбалакатись, як прийшла з гостини стара Лаговська. Вона була дуже вдоволена.

— Я була в Клавдії Петровни, — оголосила вона синові.

— І вона вас закликала до спальні та напувала кавою. Знаю, — насьмішкувато сказав Андрій, тільки-ж зараз і збентежився:

Чи не набалакали ви їй про мене чогонебудь зайвого, занадто ласкавого? — непривітно схопився він.

— Я? Ну, я — дак нічого зайвого їй не казала, — одмовила мати, — а от ти — дак справді наплескав чор'знає чого. Я вже перепросувала, перепросувала...

— Хто-ж вам дав право на те?! — закипів Андрій: — це вона мусіла-б мене перепросувати, а не я її. Вона міні наговорила Бог знає чого... Вона сьміє вважати мене за нерівню!

— А отже, щоб ти знав, то й не вважає! — радісно осьміхнулась Лаговська. — Вона хоче тебе навіть у гості до себе запрохати... А все те зробив не хто, як я! — хвалилася вона тріумфуючи.

Андрій неймовірно здвигнув плечима.

— Мене в гості? Гм!... Тай щож саме такого зробили, кажете, ви?

— Я казала Клавдії Петровні, що ти дуже жалкуєш і каєшся, що її покривдив. То вона....

— Хіба я жалкував?

— Ат! треба-ж було перепросити... Ну, то вона й каже: „я й не сердюся на його“. А потім я сказала, що ти гарно граєш на скрипку. То вона: „Чи не захтів-би він узавтра прийти до нас на вечір, грати до танців?“ А я кажу: „Він дуже радий буде...“

— Що?! що кажете?!!

Мати не зрозуміла синового тону. Вона навіть думала, що він отак згукнув з несподіваних радощів, і казала далі:

— Бачиш, от що: в неї взавтра буде багачько гостей, — дак їй хочеться, щоб були танці. Тільки-ж, на горенько, нема тепер у городі музик: поїхали на село до одного пана. Та єсть тут одна гувернантка: то вона взавтра гратиме на фортеп'яан; а ти гратимеш укупі з нею на скрипку. Воно й буде так, неначе оркестр... Ти будеш грати, а під твою музику танцюватиме все паньство!... І це я зробила, я! — знов радісно хва-

лилась Лаговська, сподіваючися, що й син звеселиться с такої чести.

Лаговченко аж похолов с такого брутального раболіпства мамного.

— Ну, спасибі вам, мамуню, що мене записали до судиїшиної челяді! мало вам самим підлизуватись, треба було ще й мене в лакеї пошити! — нервово буркнув він і подивився на матір мов на щось дуже бридке. Він і справді почував тепер до неї таку велику огиду, наче б то була якась склизька, мокра жаба, що до неї бридко руками доторкнутися. Ніяких родацьких сімпатій під ту часину не було в його: перед ним, бачилось йому, стояла не його рідна мати, а якась чужа жінка, несімпатична геть в усьому, з усіх боків, з кожного свого жесту. Андрій хтів був вилятися, талез як стій запикнувся. Через ядуху йому в грудях дух сперло, очі наллялися кров'ю. Парубок швидко покинув маму, побіг до своєї кімнати, зачинивсь і, сівши коло столу, гірко заплакав з образи.

— Мерзена дикарка! — зашепотів він, згадуючи про матір: — вона навіть не розуміє, яку кривду міні заподіяла... Господи, Господи! що за незвичайний сервілізм!... Що за монструозне лакейство!... І вона — моя мати!... А Лоначевська? адже вона собі справді подумала, що перекупчин син покірно цілує їй ногу, умильно просить вибачення і радісно прилине на її баль стати за тапера!...

— Бо я таки прилину! Я прийду таки на твій баль!! — несподівано надумався він і вдарив кулаком по столі. — Тільки побачим, чи дуже зрадієш ти з мого приходу!... Еге, побачимо!...

Андрій заходився люто міркувати, щоб саме він понаговоряє взавтра судиїсі, аби заспокоїти свою душу гаразд. Намисливши декільки красивих, ефектних сцен та декільки патетичних, ве-

личних промов, він побачив, що він уже й тепер заспокоюється, з самої думки, — тай од серця одлягло. На душу прийшла йому така полегкість, буцім усі ті надумані на ввввв сцени він уже зараз поодбував.

— Вже dixi et animam levavi!... Ні, не так: mecum locutus sum et animam levavi! — іронічно сказав Андрій, тай тихенько зареготався з себе, без усякої злості. — Плюнути справді на все діло і не ходити ввввв лаятись? Таки й плюну. Чорт з їми всіма! Хай собі там тая Лоначевська що хоче думає, хай собі вони обидві, і мама і Лоначевська, заразом виказяться... — про мене!... про мене!...

— Гм! отака моя непостійність — це ж ознака гістерічної вдачі?... Начхать! що міні до до того! гістерічність — ну, так і гістерічність!... А може-ж треба себе присилувати та таки піти ввввв виляти Лоначевську? Ні, не хочу: адже тепер міні вже не гірко, вже байдуже... Дак, може, це треба зробити не з досади, а просто с принціпу? Ат, не хочу й думати багацько про всю справу!...

Він закуняв і вклався спочить. Мати боялася збудити його.

ІХ.

— Бом! Бом! Бом! — тричі загув церковний дзвін, так під десяту годину ввввв.

Андрій прокинувся.

Трохразовий гук задунав знову.

— Пожежа! — майнуло хлопцеві в голові. Він вийшов на подвір'я. Велике полум'я сяло на небі. Раз-у-раз по тричі дзвонили в церкві на ївалт.

— Піду на пожар, — поклав Андрій і побіг до городської каланчі розпитатися, де саме горить.

Та як-же він здивувався, коли розібрав, що пожежні вартівники спокійнесенько походяють по каланчевому подвір'ю, а пожежні бочки з кишками стоять незапрягані!

— Чом ви не їдете гасити?! — крикнув Андрій по-українськи.

— Та то на хуторі, — байдужно одказав один споміж пожежних.

— Дак що-ж, що на хуторі? —

— А на хуторах гасити — не наше діло, — похмуро одмовив пожежний... — Та чого ти вв'язався? Що ти тутечки за распорядчик?

— Мерзавці!! — гримнув по-російськи молодик, не пам'ятаючи себе з гніву і не розуміючи, звідки в нього енергія й мова береться. Знов же, московською мовою він крикнув навмисне, бо вже бачив, що на його „мужичу“ мову пожежні не вважатимуть і на пожежу не пойдуть. Він і далі грізно гукав по-російськи:

— Та як ви смієте такечки відповідати, душоуби?! Вас до Сібіру запроторити буде мало! Зараз міні запрягайте коні та їдьте! Я губернаторові в Київ на вас скаржитимусь!! — крикнув він на останці, стукаючи ковінкою.

Несподіванка, урядова мова, енергічний, наказний тон та слово „губернатор“ — вплинуло таки на полицейських. Вони почали чухатись. Двоє з них пішли запрягати коні.

Тільки-ж надійшов тут поліцейський надзиратель. Лаговський був так само палко кинувся до його, домагаючись, щоб пожежні швидче їхала туди, де горить. Надзиратель, замість відповіді, побив щокі одному й другому вартовому, що були поспішилися слухати Андрієвих наказів, і заборонив своїй команді навіть рухатися.

— Ми не обов'язані гасити чужі пожеари,
— холодно пояснив він Лаговському.

— Про це знатиме губернатор! — погро-
зив той.

— Будьте ласкаві, молодий чоловіче, не вчіть мене, щоб я маю робити, — проказав йому над-
зиратель: — в нас є дуже точний закон про „го-
родську черту“.

Андрій лютуючи попростував звідти на сві-
тло од полум'я і незабаром добіг до хутора, що
горів. Він спинився в тіні.

— Що до естетичного погляду, дак чудова
картина! — іронічно та ще й доволі голосно мим-
рив він до себе, обдивляючись навкруги —
Справді-бо, ефект надзвичайний!... контрасти
між сценами тут чудові!... Як з цього боку, то
онде з неба ясно сяє золотий місяць, один з не-
минучих атрибутів уславленої „української ночі“.
От вам і „необъятный небесный сводъ“, що „раз-
дался, раздвинулся еще необъятнѣе“. Дивіться:
„Горить и дышетъ онъ. Земля вся въ серебря-
номъ свѣтѣ. И чудный воздухъ и прохладно-ду-
шенъ, в полонъ нѣги, и движетъ океанъ бла-
гоуханій. Божественная ночь! Очаровательная
ночь!“...*) А онде з другого боку ще чудовіша
картина!...

Він затрусився. Голова йому боліла так, мов
хтось стискав її кліщами. „Чудовіша картина“
була ось яка:

Дим клубочеться. Полум'я стугонить.
Тут-он горить хата, а там близьенько горить стіг,
а там — знов — горить клуня, куди недавнечко
позвозили збіжжя. Скількись темних постатей
раз-у-раз кидаються в хату, в вогонь, та вихо-

*) З Гоголя. Цей уривок вчать по російських школах на
пам'ять.

плюють деякі манатки. Двоє чоловіків деревляними відрами витягають воду з копанки, несуть до пожежі, дорбогою росхлюпують одну половину, а другу виливають ув огонь, куди попадеться. Нащо вони це роблять, не знати, бо однаково з такого ратунку нема чого сподіватися пуття. Якась дівка, мов несамовита, качається недалечко звідси по траві, корчиться с перелогів, хапається руками за ноги та за живіт і одчайню скавчить, неначе собака, ошпарена окропом. Іноді з її звірячого вереску можна розчути глухий крик: „Спалили!... підпалили!... Ой, ратуйте!...“ Придивившись до дівки, Лаговський помічає, що очі в неї заплющені, а на губах піна. Коло клуні, де найбільш палає, стоїть стара жінка. Мовчки, без сліз, з невимовним, німим одчаєм, вона втупила очі в огонь, де горить її всеняке багатство. Вона голосу не подає: тільки мовчки підводить у гору свої руці, стуливши їх; потім — ані слова не вимовляючи — дуже-дуже поволі простягає руки до клуні, вже їх ростуливши, неначе сліпець хоче когось схопити та обійняти; а далі, знов таки дуже поволі й мовчки, схиляє руці вниз, наче не мучиться, а гімнастїку робить. Тільки з обличчя можна вгадати, як силне вона страждає.

Народу тут дуже обмаль. Того глухого, не-виразного, але дуже голосного людського гомону, який звичайно буває на пожежах, тутечки немає. Рідко коли зарепетує хтось із тих людей, що сидуються дещо вратувати, тай можна розібрати кожне слово. Голосно й гучно стугонить саме-но полум'я, та тріскотить солома, та якісь білі птахи пронизувато скиглять, крутячись понад пожежою, та посмалений віл жалісно реве, а більш усього ота несамовита дівка перерізує повітря своїми страшенно дикими викриками та цапиним верещанням.

Андрієви меркнуло в очі. Він боявся, що далі-далі впаде. Щоб чим-небудь пособити, він, іще раз обвівши очима пожарище, прожогом кинувся до палаючої хати, де найбільше поралось людей.

— Покрівлю!... покрівлю щоб розкідати! — гукали тут: — Стеля ще ціла... Як розкідати покрівлю, то в середині не займеться...

Андрій одним з перших поліз по драбині на обгорілий дах, безбоязко ступнув на горіще і, схопивши якусь ломаку, заходився збивати снопи, ушиті на даху. За ним полізло ще двоє людей і тожсамо розквдали стріху. Андрій порався дуже енергійно, але зовсім несвідомо й машинально; він навіть забув, навіщо оті всі заходи та навіщо він стоїть на даху й оббиває солому. Руки самі собою працювали й одноставне молотили ломакою дах, очі заплющувалися...

Бух! Шурх! Попід Андрієм завалилася перетлілая стеля, і він гучно гепнувся в середину хати на долівку. Люди, що стояли на дворі, ойкнули. Парубок упав ребром на ріг стола, страшно забився, а ще зверху налетіла й навалилася на його якась розжарена дошка. Вона роздряпала йому плече і густо спекла всю ліву руку. На скільки секунд Андрій поколів, задубів і не рухався.

Та через сильний біль він швидко прочнувся, визволився споділ дошки і вибіг сінешніми дверима на подвір'я. Тут йому дали відро з водою, він обмив обличчя й руки од сажі й крові тай обдивився. Показалося, що серйозних ран нема ніяких. Тільки ж — як стій — його напала така страшенна втома та ослаблення, що він не міг уже більше пособляти. Ледві ледві він добрів назад додому і зараз заснув. Як би що він мав час роздивитися по кімнаті, то був би побачив на столі китицю польових квіток. Це їх принесла

Текля с поля й поставила в глечикові коло па-
ничевої постелі.

Х.

Мати дуже турбувалася: щό таке продіється з її сином? Другого дня вранці вона була дуже привітна проти його, чимсь намастила йому попечену руку, де й погризений палець дуже роз-
разився, і заглядала в вічі так, як пес хазяїнові.

А син думу думав. Він усе згадував про вчорашню пожежу та про спаланих. Бажалося чимсь допомогти їм.

— Мамо, — забалакав він: — знаєте, щό я вам скажу? У вас певне єсть які-небудь зайві грошенята. Чи не позичили-б ви їх отим, що погоріли вчора?

— Що правда, трохи грошей я призбирала таки: карбованців із сто буде. Тільки-ж вони не в мене, я вже їх пороспозичала на проценти...

— На проценти?!... гм... Кому-ж?

— Ганні... Отій, що була колись у тебе за няньку... Та ти її пам'ятаєш: вона в нас п'ять год жила... Ти-ж іще дуже любив її.

— Пам'ятаю її добре. І за великі проценти?

— Два карбованці на місяць.

Андрій аж вжахнувся.

— Як же ви не боїтесь цього робити?! — обурившись спитав він і zarazом почував, що якісь дуже відомі йому кліщі цупко здавили його серце. — „Моя мати — лихварка!“ — гірко подумав він: — „та ще лупить шкіру з тієї самої няньки, що колись мене винестила!“ А Лаговська навіть не зрозуміла, чого саме син жахається.

— Чого-ж би я мала боятися? — недоми-
сляючись одмовила вона: — Ті гроші не пропа-

дуть! адже Ганна дала заставу. — Так утишала вона Андрія.

— Заставу?? — І Андрій широко розкрив очі.

— А вже-ж, заставу... дукачі свої. Та от я зараз принесу.

Вона швидко побігла до шахви й витягла разок намиста: цісарських золотих червінців.

— Як на Різдво та на Великдень, то я їх оддаю Ганні на скількись днів. Бо, каже, соромно буде перед людьми, як не буде на шиї червінців: треба, щоб люди не знали, що червінці в заставі...

— Мамо, мамо! — докірливо й гірко сказав Андрій: — як вам не сором був піти на таке діло! Двацять чотирі проценти на рік! Що за кровопийство!!

Стара Лаговська знов не зрозуміла сина. Звісно, їй було прикро, що він чогось на неї сердиться, тільки-ж вона ніяк у світі не могла докладно второпати, чого саме він сердиться.

— Та я-ж її не силувала позичати в мене гроші. Вона сама прийшла, і дуже прохала, і руку цілувала... Бо жидові вона не два, а чотирі карбованці на місяць була-б платила.

— І давно вона вам винна?

— Три годи... Передше вона позичила була тільки п'ядесят карбованців, а потім, як я ще прибірала грошей, то позичила й другі п'ядесят карбованців. Проценти вона платить точно, двічі на рік. Пам'ятаєш, я колись була послала тобі дванацять карбованців? дак то вона їх принесла.

— Погано, мамо! погано! — скількись разів проказав Андрій; а його вже душила астма. Більше нічого не говорячи, він подався до своєї сьвітлички. А мати, вже як зосталася сама, то тільки плечима здвигала та нічого не розуміла.

— Я зовсім слабий, — сказав собі Андрій, як побачив, що на самоті йому зараз потекли сльози. — Що за противні сльози! чи се нормальна річ — так часто плакати?!... А в тім: що міні до того! Плачеться — дак і плакатиму!

І він дав волю сльозам; він не то не спинав їх, ба навіть сам силувався викли́кати їх, навмисне ридаючи. Він зовсім виразно почував, що в купі з слізми виливається й горе.

— Бідна нянька! — ридав він: — чи сподівалася ти, що мій колись тебе грабуватимем?... наче жидюги!... А ви, Андрію Йвановичу, — чи сподівалися ви коли, що з вас буде глита́й? Два-нацять карбованця, що мама міні прислала, то лихва... Ех ви, приятель люду, що живете сами з його поту й кривавиці! Ех ви, глитаєнко!

Андрієві стало сьмішно. Він зареготавсь. Часом замість реготу чулися ридання, та зараз вони знов обмінювалися на регот. Парубок був спробував ушухнути, та не зміг: рот і горло сами собою реготалися.

— Очевидячки, це гістерика, — зміркував він, і ледві встиг він цє подумати та перестав силуватися спинити свій регот, то миттю сам собою перестав реготатися.

Він підійшов до дзеркала. Очі були червоні, мов у крілика. Лице спухло й виглядало без усякої краси. Хлопець довго вдивлявся в себе, особливо в очі, чи не видко в них якоїсь ненормальности.

— Що я зараз дуже невродливий, дак це так, тільки-ж божевілля я в своїх очах не доbachаю ніякісьнього.

Цє подумавши, він зовсім заспокоївся. Потім він нашукав свій портмонет і подивився, щó в нїм є. Усіх грошей лежало там трицять один карбованець і двацять копійок.

— П'ять карбованців і двадцять копійок я лишу для себе на дорогу до Києва, — сказав собі він, а двадцять шість карбованців однесу погорілим... Так отак-то! Хтїв був я спочити в Києві один місяць без роботи, без учеників, та бачу — не доведеться. (Він думав спокійно, без патосу). — Ну, та це й не біда... байдуже!... А оці гроші оддам тим погорільцям.

Загорнувши двадцять шість карбованців у шматок паперу, а портмонет поклавши в кишеню, Андрій сів, спинився: він захтів з'яналізувати себе.

— Як назвати мій вчинок?... Здається, я маю моральне право назвати його „гарним“ і добрим. Мабуть, у мене добре серце... А може це й не добрість, тільки просто пароксизм гістеричності?... Добрість чи гістеричність?... Га?...

Він беззвучно засміявся. В голові трохи крутилося, бо він мало спав цієї ночі. Рука боліла.

XI.

Виждавши, щоб звечоріло, Лаговський пішов на вчорашній хутір. Хуторяне зустріли його дуже сумно, але прихильно. Вони одразу впізнали, що це — той самий панич, який вчора впав і навіть трохи попівся, ратуючи їх добро. Думка була в Лаговського — оддати гроші тай заразівсьенько швидче одійти, щоб не чути вдячних слів. Але, оддавши гроші, він побачив, що не втече так хутко: його не пустили. Він довгенько просидів коло хуторян, сердечно розмовляючи з їми та слухаючи їхні оповідання. Між инчим він забалакав про те, як ото пожарня одмовилаєь учора їхати на пожар та який поганець з поліцейського

надзирателя. Скоро він згадав про поліцію, всі одразу стрепенулися, почали зітхати, а стара мати, що вчора оддавалася німому одчаєві, тепер голосно заридала :

— Бодай тій поліції добра не було!! — прокляла вона: — Ой, до-о-о-о-чко-ж моя!... Ой, голу-у-у-бонько-ж моя сизокрила!... О-о-о-й!!

Тут Андрій почув од неї історію, а саме :

Один поліцейський дуже підсипався до їхньої старшої дочки. А дочка тая недавнечко овдовіла і була ще молодиця хоч куди. На підходи поліцейського вона дивилася дуже згорда, ба навіть висьмівала його декільки разів при всій кумпанії. І ото вже, два місяці тому буде, причепився він до молодиці, ніби вона вкрала чужу сапу, тай потяг до холодної.

— Кажуть ті, котрі знають цю справу: він був дуже п'яний того дня, — хлипаючи оповідала бабка: — як запер він її до холодної, то й сам зачинився з нею тай зробив з нею нещасною все, що хтів... А далі, щоб товариші не виказали, то покликав ще й їх. Їх було аж п'ятеро... Вони всі по черзі, один по однім, спали з нею... Потім зачинили її в холодній і покинули на ніч саму. А ми шукаєм, а ми шукаєм, де дочка. Вранці напिताли, де вона, прибігли до обахти, ждемо, щоб її випустили.. А дочка моя, з такого безчестя...

— Ну, що? — завмер Андрій. Йому волосся дубом стало.

— Повісилась!!! — не своїм голосом, з усієї моєї крикнула стара, сплеснула руками тай заплакала в увесь голос. А внука її, ота що вчора була качалася по землі, як стій заревла таким скрипучим голосом, неначе хтось сокирою або рубанком застругав по залізі. Рот їй страшенно перекиривився, набігла піна. Скоро Андрій позирнув на неї, йому тожсамо перекиривився рот, на губи на-

бігла піна, перед очима пронеслася чорна хмара. Він скрикнув ще страшніш од дівки, потім несвідомо кинувся до старої бабки, конвульсивно обійняв обома руками її плече і, в таким-о становищі, почав уже тихесенько ридати.

— Що з вами, паниченьку?! що з вами?! — потішали його: — не плачте, дорогий паночку!

— Вже я бородань, а реву, — подумки засоромився студент і хотів перестати... — Ой, бідна-ж молодиця! — голосно згадав він знов тай заплакав. Потім спинився, почав розпитувати хуторян, що і як.

— Коли я божевільний, то принаймні маю потіху, що я не сам-но на світі божевільний: нас багато таких, — несподівано погадав Андрій, саме розмовляючи далі з хуторянами про їхні страждання: — Отже й прості люди, неінтелігентні, люди близькі до природи, а диви — такі самі нервові, як і я.

Спустилася ніч. Місяць ще не був сходяв, як студент попрощався з бідаками й вибрався додому. На одході він почув од діда:

— Ми, може, ще й одробимо вам ваші гроші, або як підможемося грішми, то колись оддамо вам вашу позичку. А тепер, поки що, нехай вам Бог заплатить, що не дали нам піти в неволю до якогось жида, що тими своїми катаржними процентами був би злупив шкуру.

Учувши слово: „проценти“, Лаговський бо-лізно скривився, бо згадав ранішню сцену з матіррю. І цілу дорогу він усе гірко міркував про це саме. Перед самим містом, коло лісної, він надібав цілу юрму нічліжан-прочан, що розложилися коло Громополя на спочинок. Мов блискавка, Андрія несподівано осіяла дивна гадка.

— Куди йдете? — спитав він.

— У Київ.

— Все пішки?

— Атож.

— Взяли-б мене з собою?

Деякі з нічліжан заходились радитися. Студент заспокоїв їх тим, що сказав, буцім він колись лежав у недузї тай обрікся піти пішки на прощу до Лаври, якщо одужає. Прочане повірили тай згодилися прийняти його до товариства.

Тоді Андрій заразісїнько попрямував до теї хати, де знав, що там сидить його колишня нянька. Через злюче собаче гавкання підвівся якийсь хлопчак, — мабуть Ганнин унук, — і вийшов на шлях. Андрій всунув йому в руку свої остатні п'ять карбованця.

— Оддай Ганні, — лаконічно сказав він, обернувшись і прудко пішов геть, додому. Йдучи він міркував:

— В мене ще в семигривеник... Либонь же він міні вистарчить, щоб пішки дійти до Києва. А тими п'ятьма карбованцями Ганна зможе заплатити мамі лихву... Тільки-ж цікавий би я був знати от що: як тра характеризувати мій вчинок? чи се добрість, чи гістеричність?

Вдома все було тихо й темно. Парубок уліз у свою хату крізь вікно, засьвітив лампу, сів до столу й написав:

„Прощайте, мамо, ми ніколи вже не побачимось. Живіть собі щасливо. Чемодана мого й скрипку одішліть у Київ на адрес мого товариша. (Далі йшов адрес). Ваш Андрій“.

Написавши Андрій листа, задумався й сидів-сидів... — Невже-ж таки у мене нема нічого спільного з ненькою?! — перевірів він себе: — Ні, таки нема. Я й не люблю її. Міні на неї жалько тільки, а любови немає... Немає!... Прощайте, значця, мамо, на-віки!

Потім Андрій узяв своє пальто й пішов почувати до прочан, бо вдосьвіта треба було вже йти.

Ой, плакатиме-ж узавтра мати, як прочитають їй синів лист! Ще-ж плакатиме й Текля.

Спить Андрій коло прочан. Ніч холоденька, пальто гріє не гаразд, — спокійного спання немає. І сняться йому якісь два невидимі голоси, що розмовляють про нього тай судять у двох совість його, наче судия та оборонець.

— Це егоїст, — каже невидимий судець: — покинув рідну матір, а вона його так любить!

— Та що ж робити, коли він її не любить! — виправдується другий голос, голос невидимого оборонця: — Над своїм серцем ніхто не пан..., не можна своєму серцю звеліти, щоб воно когось полюбило..., на милування нема сплунування!... А так серце в нього добряче, — він остатнім переділиться з бідними.

— Це не добрість, а моментальний порив гістерійности! — глузує перший голос: — бо, як би був добрий він, не був би покинув рідну неньку... Ну, але ще вернеться він до неї!... ще благатиме, щоб вона подарувала йому хоч крихітку своєї матірньої любови!...

— Ні! ні!! не вернуса!! — хоче крикнути Андрій с-посеред свого кошмару: — Вже що — що, а про це можу напевне поручитися, що не вернуса до неї!

— Ет! — зневажливо й холодно насмівається з нього невидимий судець. — Таке індівідуум, як ти, а хоче ручитися за те, що колись буде! Адже з тебе людина гістерійна: кожнієї хвилини зугарен ти утнути таку штуку, що ані сам ти і ніхто не вгадає чогось такого. Тепер у нас 1894-ий рік, а хіба ти знаєш, чого тобі бажатиметься, приміром, 1895 го року! А, скажемо, за десять год, — ще білше води упливе!

— Він-нещасливий уже й помре мабуть передше, ніж десять год над ним упливуть, — лагідно завважає невидимий Андріїв оборонець: — з нестерпучого життя він либонь сам собі смерть заподіє: втопиться, повіситься...

— Він?? — коли втопиться чи повіситься, то мабуть-таки без води і без віжок! — іронічно перебиває оборонця той перший, глумливий голос: — Такі егоїсти рідко-коли реальну смерть собі заподівають: швидче вже можуть вони увірувати в Бога, тай піти в черці, тай отак-от егоїстично втопити свою совість у сьвячених книгах та отечніх канонах; або знов — може він зробитися якимсь аскетом-ученим, упірнути в науку і, далеко-далеко од сьвіту й од життя, потонути в своїх учених книжках, мов у могилі.

— Тільки-ж будь-що-будь, до матері не вернуся таки! — хоче крізь сон гукнути Андрій: — Серед чужих людей знайду собі білше щастя!...

Село Болшево Московського повіту.

Хутір Сугорки 27/VII 1894.

Частина друга.

Т У А П С Ё.

I.

Беріг моря. Кінець мая. Над вечір. Східня, азійська кофейня. Гостей у кофейні нема нікого. Тут є тільки двоє людей: сидять коло східнього низенького столика та гуляють у шашки; один з червоною рожею в петлі, другий — невмитий обшарпанець. Партія доходить до кінця.

— Та ну-бо, грецька мордо! ходи швидче! Дамку свою посувай, чи що!

— Заждеш, хохляцька мордо... Тобі — нема куди посіпшати... Але либонь твоя правда — посуну свою дамку... тільки-б куди?...

— Г-и-и-и-и!... Та став її десь швидче! Посуває злегенька... тягне мов дохлого турка за хвіст... Ну, а я, не довго ворожитиму: походю ось як...

Отак естетично розмовляючи, кінчали шахову партію оті двоє людей у східній грецько-турецькій кофейні, в маленькому кавказькому містечку Туапсе, що має колись статися великим портовим городом і окрасою новітньої „руської Рів'єри“, але поки-що ледві має 2000 людей. „Руська Рів'єра“ — се так звуть тепер у Росії

колишню прибережну Черкещину, та Мінгрельщину, та Абхазію, — незвичайно гарний край з підтропічною флорою, що розкинувся вузькою смугою позовж Кавказького берегу Чорного моря од Кубанщини та аж до Малої Азії до Трапезунту; він допіро залюднюється, тай може бути, що зробиться колись такою самою українською губернією, як приміром Херсонщина, або Таврія.

Розмовляли ті два парубки мішаним російсько-українським жаргоном, який уживається в усіх портових містах Чорноморії. Один з ігравців, що в петлі мав рожу, був грек; він служив у цій кофейні, звався він Григорій Андропуло; але той, що грав з їм, звав його задля гумору Хитро-Греко-Проповзаки. А той другий — знов — був бурлака: українець, що тиняючись по всіх усядах давно згубив не тільки український, але й узагалі людський образ і належав до „босої команди“, або, як тепер кажуть по модному, до „типів Горького“; се-ж їх тут нечисленна сила. Звався він Носенко.

Коли се Андропуло одним зручним ходом закінчив партію.

— А що, Свинопупенко? — тріумфально подивився він на товариша, перекручуючи його прізвище в тім самім естетичнім дусі, в яким велася вся їхня балачка. — Я-ж казав, що тобі не було чого поспішати!

— Піти хіба скупатися? Адже пароплав прийде ще не скоро, а купатися вже мабуть час... — бурмотів той: — Он скількись дам уже пішло до своєї купальні... А скажи, Грицьку, чи то правда, що коли жінка або дівчина скупається там, де купалися чоловіки, то вона може завагітніти? Я це вчора чув од Петра.

— Та це-ж я йому й сказав. Бачиш, он, у мене єсть учена грецька книжка, по нашому *Γυμνή και φυσιογνωσία του γάμου* — то я там

вчитав, що такі пригоди бували в старовину. Але я вчора балакав с тутешнім російським доктором, кажу йому, що онтаке написано в книжці. То він зареготався. — „Се ж коли бувало?“ — каже: — „Ще як Авраам був юнкером?... Ні, може це бувало колись, та хіба ще тоді, як народ був міцний, не вислений. А тепер, — каже, — кожнісінький хлопець-підліток, щей не виріс, а вже до дівки ходив, — то-ж і народ геть перевівся на ніщо, й чоловічої сили давньої нема в нікому; тепер куди вже, щоб дівка завагатніла через воду! тепер чоловік часто навіть од законної жінки дітей не діждеться!“

З пароплавної агенції почувся довгий свист. То був знак, що вже надходить пароплав. Почали сходитися на пристань матроси з агенції тай налаштували човен, щоб забрати с пароплаву поштову кореспонденцію і таке иньше. Турки — каймакджії з Требізону, яких повно по всіх чорноморських портах, опорядили свою велику барку, щоб позабирати с пароплаву пасажирів або товари, які виписано з Одеси, Ростова, та Новоросійська, бо тут у Туапсе ремісників обмаль, навіть шевці не раз у раз перебувають. З десяток босяків мішаної національності, безпритульні українці, захожі великоруси, одеські або малоазійські греки та кавказькі імеретини — усі обшарпані тай з дуже розбишацькими обличчями — згуртувалися тут само, чекаючи, чи не покличуть з агенства і їх на підмогу, щоб пособляли перетягати якісь важкі ящики, чи, там, бочки, чи що. А опріч того висипав на беріг цвіт туапсинської інтеллігенції: декільки російських чиновників з почти, телеграфу, таможні та скарбу, декотрі багатші грецькі купці, що покидали свої крамниці на синів та приказників, та десятків з двоє інтеллігентів із Москви та Петербургу: це або наїзжі туристи, що перебувають тілки літо в ти-

хому Туапсеї, замість шумливих кримських курортів чи таких самих гучних, як Крим, кавказьких Мінеральних Вод, а на зиму знов їдуть до столиць своїх, або се туземні таки піонери, що їм правительство безплатно нарізує на безлюдному Кавказі шматки землі, аби вони їх обробили та залюднили. Тепер усі вони повиходили на беріг, бо серед тихесенького життя сумирного, самотнього Туапса приїзд пароплаву, що три рази на тиждень привозить пошту, себто вісти з покинутої Росії, тай спиняється в Туапсеї не більше, як на годину, — той приїзд є подія великої ваги, і всім цікаво подивитися, як Туапсе на годину відживає та починає кишити, немов дрібна комашня.

А с пароплаву, що наближався, пасажери, повиходивши на чердак, любувалися на гарненьке містечко, над яким на шпиль ефектно панувала церква з особливо ефектним хрестом, складеним із дзеркального скла. Здавалося, нікому й на думку не могло прийти, що оце Богом благословене затишне райське містечко було колись хижим гніздом, столицею черкеських піратів, і що в цій глибокій, затишній туапсинській затоці стояла була ціла флотилія розбійницьких черкеських кораблів та човнів-фелюк, яка рискала по Чорному морю, хапала в полон християнські кораблі і приводила їх сюди в Туапсе; з полонників, котрі багатші, ті переховувалися тут аж до викупу, а котрі бідніші — тих робили рабами або валашили і, зробивши євнухами, продавали в Туреччину за-для гаремів. Одна з найкращих фабрик євнухів була колись як раз отут у цім-о затишному Туапсеї. Та ніхто з пасажирів не пригадував собі або й не знав цього... ніхто, опріч трьох, що мали тут висісти на беріг.

То були — перш усього двоє молодих людей, один з них трохи старший, другий молод-

ший і невродливий, а третя — підстарювата дама генеральша, мати молодшого; між нею і сином видко було схожість в обличчях, тільки що вона була непогана на вроду, а син поруч неї здавався лихою копією. Вони втрюх стояли коло поручят осібною групкою тай дивилися і на Туапсе і на доохресні зелені гори, де колись було аж засіяно черкеськими а́улами, а тепер тії гори поросли густим лісом із лїянами, що через них, — про се наші подорожні були вже читали, — не можна й продертися без сокири.

— Хто його зна, Володимире Ростиславичу! — казав старший до генеральшиного сина: — От, хоч і знаєш, що тут було люте розбійницьке гніздо і що ті черкеси-шапсуги були бичем для цілого Кавказу і що Росія добре зробила, вигнавши їх звідси в Туреччину, ...але, як згадаєш, що б́т жили вони тут у своїй батьківщині скількись тисячів літ, а тепер раптом пропали, то на душу якась меланхолія находить... Адже ще Птолемей і Страбон і инчі грецькі історики згадують про тутешніх черкесів, або „керкетів“. Аж от, прийшли росіяне, чисті *parvenus* в політиці... прийшли з далекої Московщини, вигнали тубольців з їхньої тисячолітньої батьківщини, з рідного гнізда...

— Не зовсім ваша правда, професоре, — задумано озвався молодший, — бо хоч і на мене находить меланхолія, тільки-ж не через такі сентименталії, як приміром „батьківщина“, бо я тих сентименталій не розумію... Знаєте, я вже вам не раз казав, що я — наче Лермонтовські хмаринки в небі, що „нѣтъ у нихъ родини, нѣтъ имъ изгнанія“... Ні, коли черкесів міні шкода, то з іншої причини: жили собі вони, як орли, виробили були свою аристократичну культуру..., піратську, рабоволодільську культуру, се так, але ж і античні греки хіба були не пірати, не рабоволодільці?..

І отих аристократів, отих орлів, що од них трепотів цілий Кавказ, прийшли тай вигнали воробни, сірі російські мугирі!...

Професор розсміявся.

— Га!... і отаке каже ліберальний юрист, охоронитель загально-людських прав! — жартовливо поглузував він... — Ну, на вашу точку я не стану! Ви не подумали, що мусіли почувати тії люди, над ким панували оті „орли“... Бо чи захтіли-б були ви сами попастися в пазурі до тих орлів-черкесів, та щоб вас зробили невольником або щоб на цій-от піратській фабриці зробили євнухом?

— Євнухом? — зажартував молодий юрист, одхиляючись од розмови про черкесів і переходячи на свою особу: — А чому-б ні? Бути євнухом міні-б, може, не завадило...

Професор хтів був щось докинути проти нього в тім самім дусі, але не встиг.

— Панове! панове!... — перебила їх генеральша: — ви, здається, забулися, що вас слушає дама...

— Вибачайте, Ваше Превосходительство! — жартовливо-дитинячим тоном сказав професор і поцілував її в ручку. Вона, як добра мати сина, поцілувала його в голову.

— А я теж задумалася була про черкесів, та з практичнійшого погляду, ніж ви. От, їх вигнано, а не розпитано в їх про секрет: яким способом вони хоронили себе проти малярії, що лютує в ціх місцях? Жили тут тисячі літ, були міцні, сильні люди, ніколи не слабували; а наші всі скаржаться на малярію тай пропадають, наче мухи... Ох! хоч би той учасок, який нам нарізано, не був малярійний!...

„Участками“ звуться наділи, які правитель-ство нарізує піонерам. „Малярія“ та „участки“ —

це такі дві теми, що жадна кавказька інтеллігентна розмова не перебудеться без них.

Тут підїїхала турецька фелюка тай звезла на беріг генеральшу з сином та професора. Професор звався Андрій Іванович Лаговський. Він був ще дуже молодий і займав в університеті катедру чистої математики не більше, як два роки. Генеральша з сином були на прізвище Шмідти. Чоловік її, генерал Шмідт, був давно-зросійщений німець, а вона — московка. Вона виїхала з сином до Туапса раніш од чоловіка й усієї сім'ї, бо треба було попереду нашукати в Туапсі квартиру на літо, поки ще забудується їх „участок“.

Туапсинська колонія цікаво придивлялася до трьох нових жителів, що прибули до них. Найменче уваги притягав Лаговський, бо його простенький, аж бідний і зовсім не елегантний одяг нікому б не міг сказати, що це має бути університетський професор.

— Може вам треба квартирі? — спитався в них Грицько Андропуло, у якого коло коміра в піджаку встромляна була вже не червона, а сьвіжа біла рожка. — Отам на горі, в моїх родаків, єсть саме три покоїки, що оддаються в найми. Хазяї звуться Андропули... Кращої квартирі не знайдете тут.

— Ах, ні! не треба! Бо хто його знає, що то за квартира! Нам би краще в гостиницю, — сказала генеральша.

— Пані думають, що тут паризькі гостиниці! — закепкував Андропуло: — Нічого! побачите, що то за Туапсинська гостиниця!

— Але-ж тут звощиків хіба зараз коло берегу немає?! — бідкалася генеральша: — Хто-ж позвонить наші чемодани та кофри? Чому звощики не вїїзджають на зустріч пасажирам?

— Звозчиків у Туапсі взагалі немає, Ваше Превосходительство, — сказав пароплавний агент: — Познось їхні чемодани до Недзведского, — сказав він одному дужому туркові. Той узяв два важкі кофри на плечі, наче легесеньке піррячко, і заніс до гостиниці.

Туапсинську „гостиницю“ держав один в'юнкерський поляк, або, як казали там, „полячок“. Поляків, загалом кажучи, єсть багацько на Кавказі. Тільки-ж тая брудна „гостиниця“ швидче нагадувала поганенький убогий жидівський „заїзд“ на Україні, або азійський „хан“, ніж гостиницю в Польщі або ніж якийсь європейський отель. Всіх станцій було чотирі, але дві вже зайняті; зоставалося ще дві. Генеральшу примостили в одній, а в другій — молодого Шмідта та професора. Зіставшись у двох, Шмідт узяв-зоглядів своє ліжко.

— Що це за простирядно! — обурився він: — Брудне, заляпане чорзна якими нічними сьлідами!... І хто тут спав?!... Он, у мене з тих плям ціла географічна карта на простирядні виходить... всі частини кулі земної... Глядіть, Андрію Івановичу: се-ж зовсім контур Африки!...

— О! то в мене принаймні контур Італії видко! — по дитячому розсьміявся професор, розглядаючи простирядно, постеляне на його ліжкові: — Ну, дак перемінімо тутешні простирядна на свої: в чемоданах єсть у нас.

— Ні, краще-б геть із цієї клоаки! Самісньких блощиць скільки тут мусить бути!... — сердився молодий юрист далі... — Та ще не пізно, ходімо краще з мамою до школи: то там виясниться діло, де нам жити!... Краще розпитати про ту школу ще сьогодні таки.

Вони вийшли. Генеральша розшукала й взяла з собою якусь телеграму, сховала в кишеню, тай

усі троє попрямували до школи, розпитуючи дорогу в нечестих прохожих, що зрідка траплялися.

Сонце ще не сідало, і надвечірня пора була пречудова. Гарні, незвичайно ніжні і zarazом наркотичні пахощі цвітучого винограду розносилися звідусіль, бо трохи чи не коло кожної хати облітався коло ганку виноград і був тепер саме в цвіту. Одно з найкращих, найпоетичніших місць було коло школи: там був садочок, була платформа з видом на море і лавочка под ліріодендром, або тюльпановим деревом, — дуже вигідна лавочка, щоб посидіти та дивитися на затишну затоку й зелений прибережний Кавказ, що хилився над морем. Лаговський сів тут, і сів сам.

— Ах, як гарно! — прошепотів він, заглядаючись на крайовид. А тим часом генеральша розмовляла з учителем, що вийшов був на ганок.

II.

— Ви одержали другий лист мого чоловіка? — непривітно питалася в учителя генеральша, назвавши своє прізвище.

— Одержав, — одказав учитель.

— Торік на канікули ви оддавали школу нашим знайомим за двадцять п'ять карбованців місячно. Тепер ви з нас правите сорок. Генерал вам написав, що дасть трицягь. Що ви скажете на те?

— Скажу, що хочу сорок карбованців таки, бо наймаючи вам школу, разом із своєю казбною квартирою, я мусю сам вибиратися кудись, в инчу хату. А на літо всі квартирі в Туапсе до-рожчають; в мене, знов, жінка і дрібні діти. До-

ведеться самому десь платити може по двацять п'ять карбованця тай тіснитися мов у норі, — ну, то яка-ж міні вигода?

— Се ваше остатнє слово? — холодно спитала генеральша.

— Остатнє.

— В такім разі прочитайте, будьте ласкаві, цю телеграму.

Учитель узяв. В телеграмі стояло: „Генералові Шмідтові. Можете на літо зайняти ту-апсинську школу безплатно, бо міністерську школу й не можна винаймати за гроші; а вчитель нехай на літо перебереться в давнійшу, стару школу, що стоїть тепер порожня. Куратор“.

— Як! у давнійшу школу?! — остовпів учитель. — Та там-же вохкість, там малярія! Через малярію ми-ж і покинули тую школу, бо школярі мерли, а вибудували оцю...

— Не думаю, бо куратор мусів би це знати, — холодно завважила генеральша... А в тім, се й не мое діло. Ви бачите тілки, що кавказький куратор... а він давній приятель мого чоловіка... велить вам оддати школу безплатно. Канікули в вас почнуться за три дні? Так? Будьте-ж ласкаві, виберіться звідси за тиждень. А гроші, хоч куратор це й заборонює, ми вам таки платитимем: по двацять п'ять карбованців за місяць.

— Можете зрозуміти, — звисока додав молодий юрист, — що ми могли-б вам зовсім не давати грошей, але заплатимо, бо вже обіцялися були.

Учитель, схиливши голову, слухав та мовчав. Лаговський хоч і не хотів, та чув розмову, і йому стало прикро: у нього майнуло було прикре почуття, що бідний вчитель, дарма що його вигнано із школи в якесь малярійне місце, му-сїтиме з формального боку ще й уважати Шмідтів за своїх великодушних добродіїв; а в дійсно-

сти це булоб несправедливо. Лаговського це шпсрнуло. Він дуже був радий, що ця розмова принаймні не тяглася довго і що вони швидко покинули школу й вийшли з саду.

Прийшовши до гостиниці, вони сказали, щоб їм принесли самовар і чай на балконику, себто на ганок, оповитий виноградом у цвіту. Був на прочуд гарний теплий вечір. Море коло балконику вилискувалося всіми барвами, бо сонце спустилося на захід і давало білше тонів. Виноградний аромат упоював. Саме коло балкону стояв кипарис, а його обкутала гірляндами повзуча чайна роза. Всі троє задумані мовчали, кожен думав про своє.

— Погляньте, Андріє Івановичу, на цей кипарис, уквічаний рожею, — сказала генеральша до Лаговського, що втупив очі в сріблясто-перламутрово-рожеве море і — то згадував вчителя, то леліявся на крилах мрій кудись далеко по-за море: — Та що це ви такий сумний? Може нездорові? — стурбована спиталася вона і поплескала його по плечу.

Професор прочнувся і, підвівши очі на генеральшу, побачив, що вона, мов мати на сина, дивиться на його. Всяка згадка про вчителя раптом вилетіла з його голови і залишилося саме почуття, що єсть на світі люди, котрі його сироту люблять.

— Андрій Іванович напевне нову поему складає, — з добродушним глузуванням вимовив молодий Шмідт: — А в мене в голові якісь дурниці проносяться: то раз дивлюся на море таї чогось ізгадую із Слова о Полку Ігореві: „Взлелій, господине, мою ладу ко мнѣ“, — як бачите, зовсім на поетичний лад; а потім, ні сіло, ні впало, згадую з Євангелія: „Изми первѣе сучецъ изъ ока твоего“, та думаю: „сучецъ“... Як же-ж воно скидається на мужеський рід од „сучка“!..

Тай хочеться когось наляти: „Ох, ти, сучець такий-ростакий!!“... А далі знов лізе в голову: „Взлел'їй, господине, мою ладу ко мн'ї“.

— Ти зовсім здурів, Володимире, — суворо сказала генеральша, тим часом як професор силувався втримати сьміх: — Здається, ти сьогодні порядився верзти всякі непристойности... Ну, то ви, Андрію Івановичу не нездорові?

— Ні.

— Дивіть же, бо слабувати не варто: „воно собі дорожче коштує“, як мовляють купці.

Почалася балачка про здоров'я Лаговського, про те, що хоч він тепер і відчуває себе краще, та не треба занепащати себе, та що тут, на Кавказі в тихомирному Туапсі, серед нових вражіннь, серед гарної природи, він напевне дуже одпочине нервами, і т. и., і т. и. Професорові любо було слухати все те, бо, хоча про здоров'я своє він і не думав дбати, та любо було чути, що єсть люди, котрі ним опікуються. Коли це раптом він покинув слухати генеральшу тай швиденько збіг з ганку до моря. Там сонце, остаточно тонучи в морі за обрієм, кинуло свій остатній промінь на купу прибережного каміння і осіяло фантастичним червоним блиском і дико-сіре кремінне-гальк і сіро-зелений колючкуватий кущ ерінгія, що виріс серед гальку. Схилившись на одно коліно перед ерінгієвим будяковим стеблом, професор задуманими очима любувався на тії тони, які лякали на ерінгіїв цвіт. Потім він устав, поволі вернув на ганок і поцілував руку генеральші.

— Дитина! — думала генеральша.

— Дитина! — думав і молодий Шмідт: — еге, зовсім дитина, хоч і старший за мене. А я?... — якось журливо подумав він.

Трохи з перегадом подорожні полягали спати: генеральша в одній кімнаті, Лаговський і Володимир у другій. Лаговський лежав у постелі,

повний поетичних і естетичних і просто щасливих вражінь. Чути було, як дихає Володимир, що вже заснув, і Лаговський почував себе щасливим, що він чує те дихання, і що тут поблизу лежить людина, яка до нього прихильна, а він до неї прихильний сто разів більше. А до старої генеральші він чує просто аж собачу вірність. — „Чи єсть хто на світі кращий душею, ніж вони! Чи зможу я коли дорівнятися їм?!“ — упевнений питає він себе, ворущаючись в ліжку.

Несподівано, серед таких щасливих почувань і питань, перед Лаговським, ніби-то майнуло в п'ятні вчителеве обличчя, і поетичний настрій разом пропав. В ушах тихий голос учителя ніби прошепелів: „Та там же малярія“. Якесь отруєна течійка влилася в професорову душу. — „Ні, недобре вони з ним учинили“, забалакав чийсь голос у його серці.

— Поганець з мене, поганець!!... — миттю засоромив себе він: — Це ніщо, як ганебна заздрість, насуває міні такі думки проти Шмідтів! Тому що я не можу ніколи зрівнятися з такими ідеальними людьми, як Шмідти, то моя заздрість несвідомо силується забрудити передо мною їхній чистий, ідеальний образ!

Прочитавши собі таку нотацію, Лаговський заснув.

III.

В Туапсинській „гостиниці“ не було жадних умивальників, а був тільки таз та відерце, що стояли на подвір'ю, саме коло ганку під фіговим деревом; там висіло й розколоте дзеркальце. Жіночої прислуги теж не було. Тим-то й генеральша, що встала вранці передше од усіх, му-

сіла без усяких церемоній робити свою туалету на відкритому повітрі та ще й за підмогою не служниці, а заїздового наймита-полячка. Наймит поставив їй і самоваря, але піти на базар по хліб відмовився, бо треба було допомогти ще й другим помитися. Тимто генеральша, діждавшись, доки повставали її син та Лаговський, попрохала їх піти та купити чогось до чаю.

Хоч у Туапсе було вже с трое магазинів на російсько-європейський лад, але базар був чисто-азіацький і тільки офіційно-обов'язкові російські вивіски з такими грамотними написами, як „Трахтирь Висєли Край“, нагадували, що це має бути Росія; базар — то був собі густий ряд маленьких чи більшеньких тісних крамничок, або рундуків, зовсім одкритих або з одкинутими лядами замість прилавку. Хлібопекарні тожсамо були без дверей і без вікон, і пекарі на очах у всієї громади витягали з печі гарячі бублики, паляниці, та азіацькі пиріжки; житнього хліба ніде не було видно, як воно і звичайно водиться на сході. Скрізь чулася грецька або, переважно, турецька мова, бо більшість усіх отих купців та пекарів була з Малої Азії: з Синопу, Самсуну та Требізонду; навіть греки здебільша розмовляли між собою по-турецьки. З пекарів, до яких поткнувся Шмідт, щоб купити бубликів, ніхто по російськи не знав, бо їх хазяїн-хлібопекар як раз був Самсунець, *Ἐλληὺν τοῦρκόφωνος*.

— Ну, Андрію Івановичу! — жартовливо вдався Шмідт до професора: — допоможіть! побалакайте з їми по-татарськи, щоб продали хліба та щоб ми з голоду не померли. Ви-ж не дурно мабуть ганялися за чорноокими татарками в Криму!

Лаговський ніколи за ніякими татарками не ганявся, але що правда — в глухих закутках Криму перебував, через свою грудну хворобу, дуже часто: в кожен період, вільний од лекцій,

— чи в літку, чи в зїму, чи в весну; — через те по-татарськи говорив він добре. Турецька-ж і татарська мова — немало одна й та сама. Він купив бубликів; але обом не хтілося ще вертати до гостиниці, бо цікаво було подивитися на всякі тутешні базарні типи. Окрім греків і турків тут було видко й усякі інші кавказькі національності. Професор і Шмідт легко пізнали вірмен та імеретів, що, хоч і християне (а імеретинці ще й православні), вважаються через свою торгіву вдячу за кавказьких жидів; пізнали й ту націю, яку вірмени визнають — веселих, але немудрих грузинів; траплялися тутечки й усякі інші типи, яких наші приїзжі впізнати не могли, і Шмідтові здалося, що то мабуть чи не осети, або, як кажуть на російський лад, „осетини“.

— Тут у вас єсть осетини? — спитавсь він у товстого крамаря-грека, що, здавалося йому, мусів розуміти по-російськи.

— Перед Великоднем було, — одказав той, вимовлячи „пуло“ замість „було“: — я й сам купив був пів-пуда... Та тепер немає.

— Та осетини — се-ж такий народ, такі люди! у них особна мова..., недомисляючись казав Шмідт.

— А! народ і мова!... Бо-то єсть іше й риба така, осетина (Він розумів осетрину)... — Про всяку мову, коли хочете, розпитайте в онтій кофейні, у Джованні-Пападопуло: він усі мови знає.

Шмідт і Лаговський з цікавості заглянули до кофейні, а на них, знов, цікаво поглядали всякі греки та російсько-міжнародні типи Горкого, що пили в кофейні каву, курили цигарку або кальян, або різалися в шашки, та в карти. На буфетному столику лежало скількись газет: були дешевенькі російські „Биржевыя Вѣдомости“ з коротким, але красномовним друкованим підписом:

„Этотъ номеръ сданъ на почту по роспискѣ С.-Петербургскаго почтамта въ количествѣ 147.635 экземпляровъ“, але переважно лежали числа часописей грецьких: „*Πατρίς*“ та „*Ἀστὺ*“. Шмідт, який ще ніколи не бачив жадного новогрецького писання, на швидку руч розгорнув одно число „*Ἀστὺ*“ тай, собі на втіху, вчитав в одділі телеграм (*Τηλεγραφήματα*) звістку про те, що „архонт галлійської політейї Лумпет“ сповістив про щось галлійську „булѣ“ та „герусію“; се очевидно відносилось до презідента французької республіки Лубета та до парламенту з сенатом. Молодий правник набрався дуже веселого гумору з тих античних термінів, приложених до сучасної Франції, а надто йому припав до вподоби „архонт Лумпет“. Дальша телеграма, де написано було, що *ὁ Σάχης ἦλθεν εἰς Ἐριβάν*, тожсамо його розвеселила, бо попереду йому здавалося було, що тут іде мова про мітичний Ереб, а вже потім він зміркував, що це має значити: „Шах приїхав до кавказького города Ерівану“. Ще білше розвеселившись, він простяг руку ще й по ті дві товсті книжки, які лежали на буфеті. Хазяїна кофейні, самого Джованні-Пападопула, не було тоді; коло буфету стояв тільки Грицько Андропуло тай дружелюбно поглядав на веселого панича. Одна книжка була: „*Ἡ ὕγιεινὴ καὶ φυσιολογία τοῦ γάμου*“, а друга — лічебник на венеричні хвороби, під заголовком: *Καὶνὸς ἱατρὸς τῶν ἀφροδισιακῶν νόσων*.

— Ого! — пустотливо крикнув Шмідт, дивлячись на Грицька: — А навіщо вам у Туапсі такі книжки?... Тут же, здається, й жіноцтва жадного немає... Я принаймні досі бачив тут самих чоловіків... Хочете — не хочете, а мусите жити сьвятими черцями.

— Та воно так, --- фамільярно одказав Грицько: — жіноцтва тут обмаль, та таки є; не

без того товару й тут... От, коли вам треба буде дівчину на ніч, скажіть міні, за один мент буде!...

— Спасибі! — ніби іронічно, ніби щиро подякував Шмідт. — Так, бачите, Андріє Івановичу, — шуткома вдався він до професора, вже як вони виходили з кофейні, — не пропадемо з голоду: оцей *Graeculus* погодує.

— Які погані часом жарти в Володимира Ростиславовича! — думав собі Лаговський.

— Ні, тут єсть таки й жіноцтво, — тяг далі Шмідт, обглядаючи базар, бо він побачив якусь перекупку в українському вбранню, що сиділа коло кошика з яйцями: — Бачите, он сидить жінка... або принаймні се людина в спідниці... хоч, правда, є товаром нежіночим...

— Які погані жарти в нього! — думав собі Лаговський, нахмурившись.

— Ви, бачу, сердитесь, — запримітив Шмідт: — Перестаньте!... Простіть міні... — додав він, фамільярно беручи професора за плечі тай прихильно заглядаючи йому в обличчя. Далі, вдаючи, ніби разом споважнів, він проказав комічно-покаянним тоном, ще й на старо-словянський лад: *Горе мнѣ, грѣшныику сегоу!* Така вже зроду людська брудна вдача! *Inter urinam et faeces nascimur*, як мовляв один святий отець нашої вселенської матері-церкви ..

Професорові брови розхмарилися, бо він знав, що Шмідт ані в святих отців і в ніяку церкву не вірує. Йому стало сьмішно.

— Ну, дак не сердьтесь же! — знов додав Шмідт, ще раз прихильно струснувши професора за плечі.

Той по дитячому осьміхнувся.

— Який він любий, оцей Шмідт! — подумав він, разом забувши про те, що був думав перед хвилиною, та з ємпатією поглядаючи на

невродливе Шмідтове обличчя, що також осьміхалося до нього.

Вони вже були вийшли з базарю тай піднялися на горбок, де висічила церква. Перед ними блимнуло з однієї руки голубе бірюзове море, а з другого боку — зелені ізумрудні гори й глибокі долини з алмазною річкою Туапсинкою. Гарний майський ранок дихав вохкою свіжістю; дерева ще блищали перлами та діамантами, бо роса ще не зійшла.

— Як гарно тут!... — сплеснув руками професор і почув, що йому до горла підступають радісні сльози, тай пробиваються до очей.

— Гарно... — прошепотів і Шмідт... — Це такий крайовид, що нікому не завадить.. — гумористично докинув він і вдихнув у себе свіже морське повітря. — Ну, але ми вже вдома.

IV.

Генеральша тим часом не скучала, бо сиділа не сама. В Туапсі жила літом давня, хоч і не дуже близька, знайома Шмідтів: художниця-пейзажистка Петрова, підстарювата паяна. Зімою вона перебувала в Москві, заробляючи собі на хліб, а влітку їздила в Туапсє. Вона вже давно була здобула од правительства „участок“ собі в Туапсі і повиконувала всі свої приписані повинности, без яких „участок“ не міг би зостатися їй на вічну власність, себто збудувала хатку й повітку такої ціни, яку вимагає закон, і засадила одну третину даного ґрунту під волоські горіхи, овочеві дерева та під виноград. Іще вчора довідавшись, що Шмідти приїхали, вона сьогодні, йдучи на ранішнє купання до моря, заглянула

тепер генеральші. Тая дуже їй зраділа, бо, здобувши рідог тожсамо „участок“ у Туапсі, вона од Петрової могла набрати багацько практичних порад про те, звідки взяти теслів та мулярів, та скільки їм платити, та чи краще купувати щепи в тутешній Туапсинській садово-хліборобській школі, чи, може, краще буде виписувати з Сухуму, або з Одесу і т. и., і т. и. Вони про це й забалакали. За отакою цікавою розмовою генеральша забулася й про чай і про те, що син її з Лаговським як повіялися, то чогось забарилися. Далі балачка перейшла на животрепетну подробицю: чи дуже придврливо чепляється до піонерів чиновницька комісія, яка має перевести потім ревізію та видати урядове свідоцтво про те, що піонер повикунував усі поставлені законом умови й вимоги і що правительством таким способом затверджує за ним той „участок“ на вічну власність. Вже далі розмова мала перейти ще на одну обов'язкову кавказьку тему: чи сильна тут малярія і чим од неї хоронитися. Аж тут увійшли молодий Шмідт і Лаговський з бубликами до чаю.

— Професор університету Лаговський, — представила його генеральша Петровій: — Художниця Петрова... Ну, а сина мого ви добре знаєте...

— Як ви вирости, Володимире Ростиславичу! — сказала Петрова, не виявляючи однак жадної особливої прихильності до парубка: — Та, бачу, ви вже й не по-студенцькому вдягнені, а по-цівільному.

— Торік скінчив юридичний факультет, — гордо сказала генеральша, — і от його залишено при університеті. Готується до магістерського іспиту та до дисертації.

Лаговський тим часом вийшов, щоб помити руки.

— Ви сказали „професор Лаговський“ ?
— спиталася Петрова. — Такий ще молодий!

— Мало того, що професор, та ще й грядуче сьвітило математики. Катедру він обійняв не більше, як два роки, а дивить — Академія Наук поцрохала тепер його, а не когось із старих спеціалістів, щоб написав рецензію на одну вчену працю, яку прислано до Академії Наук на премію.

— Але щό це за обшарпаний костюм на ньому? — розсьміялася художниця: — я вже швидче була б думала, що се хтось із мовї братії: бідний маляр, або кочовий артпст, а не вчений, авторітетний, універсїтецький професор.

— Ви трохи вгадали: він і поет і беллетріст і, навіть, трошки музикант. А в тім, що до такого недбалого костюму, то скажіть: хіба-ж німецькі гелерти не в бо'зна-яких убраннях ходять? — розсьміялася й генеральша. — Ми вже так звикли до цього дервішеського одягу, що були-б здивувалися, якби Андрій Іванович одягся був багатїйш.

— То ви з ним давно знайомі? Я ніколи його в вас не зустрічала.

— Чоловік мій — давно знайомий з ним, хоч познайомився чисто-випадково, у Києві. Андрій Іванович тоді був іще студентом Київського університету і, якось, мало не пропадав з голоду. Чоловік знайшов йому добру речетїцію на літо під Москвою і допоміг перевестися з Київського університету в Московський. Далі університет послав Лаговського на два роки до Швейцарії, то Ростислав мій був про нього забув. Потім якось читаємо в газетах, що наш Лаговський встиг уже оборонити в Москві публічну диссертацію, потім знов читаємо, що його закликано на катєдру. Торік Ростислав Антонович зробив йому візїт.. а чоловіка мого він здавна страшенно був полю-

бив, наче батька... Бачить: живе Лаговський повним самотником, до нікого і ніколи не ходить, нікого не бачить. Муж витяг його до нас, познайомив його зо мною, з дітьми, а оце як прийшли Великодні свята, то Лаговський на два тижні разом із Володимиром поїхали до Криму. Доробого вони дуже заприятюлися, — ну, от ми й покликали його перебути літо разом із нами на Кавказі... Гарна з нього людина!

— Гарна людина, талановита людина і незвичайно освічена людина, — potwierдив Володимир.

Увійшов Лаговський.

— Ганна Володимирівна дивується з вашого одягу, Herr Professor, — вдався до нього Володимир: — Каже, що ви не на професора, а на вільного художника скидаєтесь...

— Володимире Ростиславичу! — дорікнула Петрова.

— На вільного художника? — весело перепитав Лаговський: — ну, це ще для мене велика честь, бо инчим часом мене й за менчу пташку вважають...

— А саме за кого? — зацікавилася Петрова, щоб затушкувати свій клопіт.

— Оце як їздили ми до Криму, — оповідав професор, ласкаво дивлячись на Шмідта, — то я мусів узяти із собою цілу скриню книжок задля однієї вченої роботи, тай наперед послав їх транспортною конторою. Далі, в Ялті заходжу в пароплавну агенцію, щоб довідатися, чи вже прийшли мої книжки, тай нічого не кажу, а тільки мовчки подаю свою квітанцію, де написано й мій адрес: „Професорові Лаговському, гостиниця Росія“. Агента взяв із моїх рук квітанцію, поробив справку в складі в коморі, далі приходить тай каже: „Перекажіть панові професорові, що, як прийдуть книжки, то ми їх сами одішлемо йому

в гостиницю“. Як бачите, він мене вважав зв професорового лакея.

— І це часто вам траплялися такі події? — питала здивована Петрова.

— А часто. Їхав я раз на трамваї в Москві, на версі, — на імперіялї. Поруч мене сїв якийсь книгоноша, що торгував усяким старим шпаргал-лям; в руках у нього були дві книжки: поетична хрестоматія та прозаїчний переклад „Загубленого раю“ Мільтона. — „Страх, які тепер люди не-осьвічені!“ — бідкався він, удаючи з себе літе-ратурного мецената: „віршів зовсім не люблять. Он, дивіть, ніхто не хоче покупити Мільтона“. — „Бо це переклад прозаїчний“, кажу я йому. Він обміряв мене очима тай тільки плечима здвиг-нув. — „Віршамн бт-що зветься“, — кажу я йому, розгортаю його віршовану хрестоматію тай пока-зую на строфи: „а ваш Мільтон — кажу — проза“. Він іще зневажливійше обвів мене погля-дом тай іронічно й гордо процїдив: „А ну, ну! Навчіть мене, ві — мене, що зветься віршамн“. Я бачив, що він себе, як на осьвіту, ставить значно вище, ніж мене, то міні аж душа заци-бала з веселости та радощів.

— Що-ж тут веселого та радісного? — зав-важила й генеральша: — Один раз я бачила вас у парадному вбранню, то аж зачудувалася, який ви гарний та величний. Чому б завсїди так само не ходити?

— Гарний і величний — кажете? — спитав професор: — Себто виходить, що міні треба тілки добре вдягтися, то я вже роблюся й гарним і ве-личним?... Виходить, що воно од мене самого залежить — миттю зробитися, аби схотїв і коли схотїв, і „гарним“ і „величним“?... Чи так?... Ну, а коли так, то маєте готову відповідь, чому я одягаюся й простенько й бідно. Правду ска-зати, найважнійша причина — це тая, що про-

стий, скромний одяг самому міні подобається дуже, бо він мене нічим не в'яже, тай ходити, в нім вигіднійш: адже в м'якій сорочці груди дихають лекше, а в накрохмаленій — стісняються. Далі, загалом кажучи, я вважаю гроші, витрачені на елегантну одіж, за непродуктивну, непотрібну бай погану трату. Отож і є найважливіші причини, задля яких я вдягаюся бідно. Ну, а що там другі можуть про мене подумати, дак се міні байдуже, бо я можу вдовольнятися самісінькою потенціальною своєю силою..., сами-ж кажете, що, аби я захтів, то міні легко зробитися аж „величним і гарним“... Без усякої образи для своєї амбіції я можу навіть любісінько сам не хтіти, щоб усі знали, хто я: краще нехай усі думають собі, що я якийсь бідний робітник і що я, може, й читати не вмію. Бо невже-ж ви гадаєте, що я міг образитися на того бідолашного книгоношу, коли він подумав, буцім-то я не вмію розібрати віршів од прози? Я ж не міг не бути свідомим того безперечного факту, що загальною своєю освітою я дорівнююся не тільки тому вбогому книгоноші, який на мене дивився з презирством, але й багато де кому иншому; а вже що до віршів...

Тут він раптом спинився.

— А вже що до віршів, то ви сами їх пишете, — весело закінчив його речення Шмідт: — Та ще й гарні вірші пишете, можу це засвідчити.

— І невже ніколи ви не ображались на всякі такі непорозуміння? — спитала художниця, який професор зачинав дуже подобатися.

Професор задумався.

— Тільки один раз було, що я засоромився, тай то не образився, а тільки засоромивсь. Їхав я пароходом з Керчі до Севастополю, в спільній каюті, бо окремих каютних купе в тих пароходах не буває. В чемодані віз я рукопис своєї ще

недрукованої тоді дисертації, — рукопис, що був unicum, бо чорновика я знищив. Була гарна днина. Ніхто в каютах не був залишений. Усі пасажирів повисипали на чердак; тільки я — мало що не кожної години — швиденько біжу з чердака в низ, покрутю в порожній каюті носом, подивлюся, чи цілий стоїть мій чемодан, зазирну й у сусідню каюту, щоб довідатися, чи нема там чого підозрілого, — тай знов біжу на чердак. Я й не думав, не гадав, що комусь я сам можу здатися непевним. Надійшла ніч. Пасажирів порозділялися, позасинали; коло мене лежав один грек. Уранці чую, він лається: хтось у ночі із його жілета вкрав три карбованці. Я полапав і свій жілет: і там з вечора було скількись срібних дрібняків, а тепер не стало. Мабуть, каютний слуга вкрав. Коли дивлюся, мій сусід-грек починає жваво лопотіти з другим греком по грецьки тай поглядають на мене, а потім він сердито зачав лаятися вже російською мовою: „трясьця тому падлюці, хто вкрав ті три карбованці! бодай він був здох!“ і т. д., і т. д., аж доки не вичерпав увесь лексикон російських лайок. Я лежав, слухав і червонів, бо розумів, що все те він признає для мене.

— І ви нічого тим грекам не сказали?!

— Що-ж я мав їм казати? Чи мав я підвестися з ліжка, стати в ораторську позу тай заявити: „Панове-греки! *Ἄνδρες Ἕλληνες!* Не думайте, що я вкрав ваші три карбованці, бо вони мені не потрібні: знайте, що я на чай своєму слугі по три карбованці даю, коли він добре виконуватиме моє поручення...

— Се правда, ви страшенно, чула я, розпустили свого слугу, — ввернула слівце генеральша. Але Лаговський ніби того не чув: —„то хіба ж ви думаєте, що я захтів би поганити себе, крадучи чужі три карбованці?“ Невже я отак мусів

їм сказати?! Або, може, треба було витягти пашпорт та показати: „Читайте, панове-греки: я екстра-ординарний професор, маю од казни добре жалування, красти не стану“? — ?...

Всі зареготалися. Художниці професор і полюбався і інтересував її.

— Прощайте, Катерино Цилипівно, — попрощалася вона з генеральшою: — Може, схочете колись із Володимиром Ростиславовичем заглянути до мене, подивитися, як я обробила свій участок?...

— А як же, як же! неодмінно!

— Ну, а вас, Herr Professor, я не запрошую приїти вкупі з ними, бо цїм разом вам мабуть скучно буде слухати нашу мову про всякі господарські справи. Краще заходьте якось пізнійше... Поглянете на ті кавказькі крайовиди, які я малюю. А, може, схочете — намалюю з вас портрета?

— Ну, вже й портрета! — засоромився Латовський: — Щоб я таке, щоб з мене портрета малювати!... Але таки зайду якось до вас, разом з Володимиром... — Він спянився... — Ростиславовичем, — доказав він тай помітив собі, що йому вже стало важко вимовити оте церемонне ім'я „Ростиславович“, бо здавалося, що він молодого Шмідта знає вже не п'ять тижнів, а трохи чи не п'ятьсот літ.

V.

Ледві пішла Петрова. для генеральші принесли в гостинницю телеграму з Москви. Генерал сповіщав її, що в Туапсе приїде літувати ще й їх замужня дочка із своєю сім'єю: двома дітьми й няньою, — то щоб вона нашукала й для них квартиру.

— В таких разі ми з татом і Зинаїдиною сімйею займемо школу, а тобі з братами, Володимире, наймемо десь хатку поблизу, — поміркувала генеральша. — Та певне й ви, Андріє Івановичу, схочете разом з ними оселитися, щоб було веселійш?

— А вже-ж.

— Але де шукати? — казала генеральша далі... — Ага, хіба піти поглянути, що то за квартира, про яку казав був учора той грек?... як він на ймення?

— Андропуло, — неохоче підказав професор, згадуючи Грицька. Якесь прикре й зловіще передчуття черкнуло його по серцю. Йому чогось були заздалегідь антипатичні всі родичі Грицькові бай сама тая квартира Андропулів, хоч він її ще й не бачив.

Та всі його антипатії й передчуття разом усі порозвіювалися, скоро вони втрюх напители господу Андропулів і зайшли до неї. Вона стояла коло церкви, близько до того самого гарного місьця, де так недавнечко професор з молодим своїм товаришем любувався на морську сагу та на зелені гори та на долину з алмазною річкою Туапсинкою.

Хазяїн, старий Андропуло, був заможній туапсинський купець, родом з Трапезунту чи „Требізонду“, так само як і вся його сім'я. Він саме тоді забіг був із крамниці додому, щоб посьнідати, і генеральша, не гаючи часу, дуже швидко погодилася з їм; він одступив їм ліву половину своєї господи, де з усіх вікон і з балкону видко було й море й гори і гарну долинку коло устя ще другої туапсинської річки, що по черкеськи звалася Паюк, а нові осадчі перехрестили її на Павук. Мебліровка була в тих покоях не Бог знає і без усяких окрас, от хіба ...що се замість карітин... висіли на стінах грецькі лубочні літографії

з портретами полковника Вассоса та інших героїв остаточної грецько-турецької війни, або поганенькі фотографії сім'ї Андропулів та їхніх родичів; в усякім разі, жити можна було тут вигідніше, ніж у гостиниці. Генеральша задалегідь великодушно заявила: котра з трох оціх світлиць найкомфортніша, себто котра неперехідна, бо лежить на кутку, — тую може найняти собі професор; а сини її нехай порозміщаються не так догідно: Володимир — нехай живе у тій світлиці, що лежить на право од кутньої, од професорової, а менчі сини, Константин з Апполоном у тій, що лежить на ліво; професор могтиме виходити із своєї кімнати або через одну, або через другу з тих двох кімнат, бо з його покою єсть аж дві дверей: і в кімнату Володимирову і в другу кімнату, де житимуть два другі Шмідти; але його самого ніхто не має турбувати, бо його покоїк, що лежить на ріжку, аджеж нікому не буде на дорозі.

Слухаючи, як щиро ним опікуються, Лаговський забув про всякі злі передчуття. А Володимир сьмішив його, сіпаючи за полу кожен раз, як старий Андропуло вимовить грецьким звичаєм букву з замість ж, або ц замість ч. Потім Андропуло поплескав у долоні і, таким способом, викликав свою сім'ю, щоб познайомити з новими своїми сусідами-пожилцями.

— Це моя жінка, — одрекомендував він: — зветься Ірина Василівна, трохи вміє по-руськи... Оце син мій... в мене є ще один старший, — той сидить тепер у крамниці; а оцей малий — тут. І він уміє говорити по-руськи, бо вчиться в Катеринодарі...

— Яраліст, — гордовито докинула мати, перекручуючи слово „реаліст“, яким звуть учеників реальних шкіл.

— Ну, а ці дочки говорять тільки по-грецьки та по-турецьки, — показав Андропуло на трох гарненьких Backfische: — Бо ще недавно приїхали з Трапезунту. Звуться Андромáхі, Елénі, та Пенелóпі. Єсть іще в мене трохи старша од них — Кассандра, — то вона балакає й по-французьки, бо вчилася в Трапезунтському грецькому дівочому Інститутіві... А ще живе в мене тут далеко родичка, тожсамо приїхала недавно з Трапезунту... молодесенька, а вже вдова... *Ζωή! ἔλα δό!* — покликав він, заразом плещучи в долоні.

— "*Ελα δό?*" — машинально перепитав за ним Лаговський. — Це значить „ходи-но сюди“?

— Еге-ж, — сказав Андропуло.

— То це, мабуть, *ἔλανε δεῦρο?*

— "*ἔλανε δεῦρο*" — це буде по-книжному, — згодився Андропуло, хоч не був певний, чи воно справді так: — А по хохлацьки буде *ἔλα δό*

— По хохлацьки?! — здивувався професор.

— Еге-ж, себто по-простому... А от і Зоя... Ну, вона знає тілки по-грецьки та по-турецьки.

Він сказав їй скількиє слів по-грецьки, і вдовиця мовчки поздоровкалася з гостями за руки. Професора незвичайно вразила її краса. Він пильно вглядався в неї, а в душі повставало щось немов дуже знайоме, ніби він давно вже її десь бачив. Нарешті він згадав, що такі обличчя, з грецьким носом, який становить одну суцільну просту лінію з лобом, він бачив на античних грецьких статуях, і що в типі сучасних греків з Еллади немає вже такого профілю, бо ті греки — здебільша не чисті елліни, а погречені слов'яни. Очевидячки, античний еллінський профіль ще заховався в Малій Азії. Він по-французьки сказав про своє спостереження Шмідтові і додав, що в Зої профіль, як у Артеміді.

Несподівано Зоя розсміялася: очевидно, вона щось була зрозуміла з тої мови. Професор попавсь у клопіт.

— То ви розумієте по французьки?! — скрикнув він, засоромлений.

— Трошечки, — сказала Зоя каліченою французькою мовою: — бо дуже мало вчилася... Трошечки розбіраю, але сама балакати ледві-ледві можу... Я по-грецьки та по турецьки.

— Ну, то талантний професор могли б вам свої античні компліменти говорити дуже зрозумілою для вас мовою, — сказав Шмідт по-французьки, бо він добре щебече по кримсько-татарськи, а в Криму говорять, так я чув, трохи чи не так само, як у Туреччині.

І цю фразу Зоя здебільша второпала, бо знов весело зареготалася. Лаговському не хотілося очей одвести од неї.

Старому Андропулові Зоїн регіт не дуже сподобався.

— Вона ані французької, ані навіть доброї грецької мови не знає гаразд, — невдоволений воркнув він, — бо ніколи не хотіла нічого вчитися, а тільки вміла зуби вищиряти... Амаліє! — гукнув він, заразом плескаючи знов у долоні.

Увійшла служниця.

— А це вам буде за служанку, — оголосив він: — і вона з Требізонду та вже вміє по-руськи...

Тут його око впало на відро, що стояло зовсім не на місці.

— *Λαβὲ τὸ βέδρο!* — загадав він Амалії.

— *Τὸ βέδρο?* — перепитав Шмідт: — Цікаво б знати, чи то і в стародавній грецькій мові було таке слово „*τὸ βέδρον*“?

— *Τὸ βέδρον* буде по-книжному, а *τὸ βέδρο* — по-хохлацькому, — знов авторітетно пояснив Андропуло своєю влучною термінологією тай по-

прощався з новими сусідами. Всі зачали розходитися. Стара Андропулова на прощання зірвала для генеральші рожу.

— А як по вашому рожа? *ródos*? — спитав по-французьки молодий Шмідт у Зої, аби ще раз зустрітися з її очима. Вона й це речення зрозуміла.

— Ні, тріяндрáфілльо... — кинула вона на нього свій оксамітний погляд... — бо в неї листків — *триáнта*.. трицятєро... або й більше! — Вона зареготалася. Ці слова долетіли до професора, що вже був вийшов із подвір'я на шлях.

— Тріяндрáфілльо... — думав він. По староруському теж трандáфилъ, по-українськи єсть і оця фонема „трандáфилъ“.. це у Глібова так?.. і єсть „троя́нда“, себто *триáнта*. — За цією філологічною думою з його голови геть безслідно вилетіла й сама Зоя.

VI.

Того самого дня вони й перенеслися до Андропулів. Генеральша, поки-що, зайняла найдальший покоїк, а її син з професором розложилися в першому. Втомлені з великого сьогоднішнього ходіння (вони ходили були з генеральною ще й на „участок“ і по крамницях), нові пожильці Андропулів усі троє зарані полягали спати. Але знадвору із садочку до них доносилася весела розмова сім'ї Андропулів, і чулися звуки гітари, чи мандоліни.

Ворушачись на своєму топчані, бо ліжок у Туапсеї не було звідки дістати, молодий Шмідт частенько забалакував до Лаговського і ділився з ним своїми вражіннями.

— Кажіть собі що хочете проти аристократизму породи, — міркував він: — я лиш теоретично згоджуватимусь із вами, бо й ми самі-Шмідти, хоч тепер і генерали, та роду ми не дуже-то високого. Тільки ж із практики я не можу не бачити, що стародавній аристократизм має за собою дещо... Ну, от хоч би ці греки, наші господарі... Хто вони? прості люди, мужики... ну, скажемо навіть: крамарчуки. А порівняйте-но їх з російськими мужиками, або й купцями!... Ті — грубі мугирі, а ці — аристократичні нащадки великого культурного народу, і це видно в них геть в усьому: в благородному обличчю, в кожному жесті, в кожному руху... Чи ви завважили, як у них скрізь чисто та охайно?... А естетики скільки!...

— Дивно тільки, — перебив його професор, — що ота ваша аристократично-естетична грецька нація, відколи відродилася, не відала з себе жадного сиравді талановитого письменника, жадного маляра, жадного музиканта... бо ви-ж не залічите до світових геніїв якого-нибудь Карері, отого що написав оперу „Марко Боцарі“.

— Тай отой Карері, може бути, як-раз є італієнець, а не грек, — згодився Володимир: — Ні, я не спорюся, нація грецька переродилася й звелася на ніщо, і самостійної творчості в ній уже немає... Тільки-ж аристократична стародавня кров зосталася та сама аристократична... І естетика через те — вроджена навіть таким малоосвіченим людям, як наші хазяї. Візьміть їх подвір'ячко: вибрукувано воно білими й чорними кремінцями, з яких виходять оригінальні взори — якісь квіти та арабески.. Тут же й фонтанчик... Коло нього дві пальми-латанії, „срібні латанії“, як кажуть поети... і аравійська фінікова пальма.

— Аби ви знали, то то не латанії, — лагідно осміхнувся Лаговський, — а попросту пальми-

хамеропси, і не фінїкова пальма, ба прїчардія... Себто не високої, а низької марки. Ба й ці пальми мабуть не зімують тут у ґрунті, а викопуються та вносяться в повітку на цілу зіму.

— Ой, який із вас педант-причеп! — гумористично посварився Шмідт: — Коли людина хоче, щоб ви були поетом, то з вас тоді говорить учений професор, а коли од вас сподїваються, що ви поводитиметесь гордим професором, то ви тоді держите себе вільним поетом... Ну, нехай тільки хамеропси та прїчардії, але-ж і то пальми, і вони — доказ арістократичної грецької естетичности... А в петлі у кожного — квітка „трі-яндафілльо“, чи, там, жасмін, чи ще якась. Навіть у Грицька, що служить десь за понихача...

З надвору, до акомпанїямента мандолїни, прилучився й сьпів.

— Про вовка помовка... — сказав Шмідт прислухавшись: — це ж не хто й сьпіває, як Грицько...

— І не еллінською, а турецькою мовою, — насмїшкувато додав Лаговський: — Чи є на сьвітї гірший символ і епітет варварства, ніж слово „турок“? а отже ваші античні естети-культурники втішаються не своїми рідними грецькими, а турецькими піснями... Та не думайте, що це одиничний випадок: не тільки тут, а й скрізь — греки сьпівають пісень турецьких... Та й пісню-ж, аби ви знали, гарна!!

Грицько, бренькаючи собі на мандолїні, затинав турецької сьпіванки про елегантного та ґалантного писаря („кьатїба“). Тая „писарська“ сьпіванка страшенно розповсюджена і в Царгороді і в Азіятській Туреччині і по цілій Закавказчині. Професор і Шмідт уважно слухали, як Грицько сьпіває.

— Кьатїб терзі дюкьанинда пальто бичейор, —
Кьатїбін тьойнюнден нелер гечійор!
Кьатїб — бенім, бен — кьатїбін, —
Ель не каришир?!

— сьпївав Грицьків голос, а Лаговський зарего-
тався, аж душився зо сьміху. Шмідт попрохав
його дати переклад.

— Оця поетична строфа значить: „Писар
прийде до кравця, то каже, щоб йому шили
пальто“... розумієте? Модне гяўрське пальто, а не
азїяцький халат... „Ох, і чого-чого не надумає
собі писареве серце!“... А присьпів, що присьпі-
вувється до кожної строфи, значить: „Писар — мій,
я — писарева, — ну, кому яке діло?“... Але, зда-
ється, вже музиці кінець...

Справді, почувся гомін; стало чути, як
люди підводяться з місця та розходяться; по-
чулися прощальні бажання: „калїнікта“, себто
„добраніч“.

Але Грицько, хоч і пішов ізвідси з цього
обійстя, не покинув бренькати та сьпівати. Голос
його, за скількись хвилин, залунав на сусідньому
подвір'ю, де була його хатина. До Лаговського
та Шмідта зовсім виразно доносилася, через од-
чиняне вікно, і мелодія і навіть слова піснї.
Мелодія була тужлива, а що в вікно падав ча-
рівничий, широкий сніп місячного проміння, то
й невідома чужомовна мелодія линула до Шмідта,
мов щось гарне-фантастичне...

— Бахчелерде саримсак,
Сарил-сарил-сарилсак.
Ікіміз бір дюшекге
Байил-байил-байилсак, —

— сьпївав, пригравуючи собі на струнах, Грицько
вже нову пісню.

— А це що? — питає Шмідт.

— А це от що : „На горобі росте часник“... Ну, ми-б сказали краще „любисток“... „Ох, щоб-то нам переплестися в обіймах, переплестися в обіймах, переплестися в обіймах!... Ох, щоб-то нам двом на одній постелі замліти з такого кохання, замліти, замліти!“. Дуже поетично?

— А коли хочете, то й дуже, — весело сказав Шмідт. — Тільки-ж я, слухаючи таку мінорну мелодію, думав був, що слова мають бути сумні... аж вони он які!... О, а це вже він знов нової сьпіванки втнув!... І знов щось смутне...

— Рушниця — набита, дак тра розрядити.

Продав би, — не куплять таку дорожечку..

Ах, тяжко самому без любки заснути

В цю темную нічку, в цю нічку довженну! —

— висьпівував по-турецьки тим часом Грицько. На Шмідтове бажання, професор мусів переложити ще й цю строфу.

— Що це ви? одягаєтеся? — здивований спитав він, почувши, що Шмідт шелестить одежею.

— Хочу побродити трохи та повітрям подихати... Спати ще не хочеться, а через той концерт однаково спання не буде. До річі, як вийду, то попрохаю Грицька, щоб покинув свою музику. Скажу, що сюди чисто все чути...

Він одягся й вийшов. Незабаром бреньканне й сьпів справді замовкли. А як вернув Шмідт до хати, то професор уже міцно спав.

VII.

— Ходімо, скунаймося, — запрохав Шмідта на другий день у ранці Лаговський.

— Ходімо, — сухо одказав той. Він чогось був не в гуморі. Вони пішли. Професор згадав учорашнє сьпівання.

— У Даля єсть російський анекдот про грецьку пісню, — весело сказав він. — Сидів один грек коло моря в Одесі, засьпівав пісню тай заплакав. — „Чого ти плачеш?“ питає його руський. — „Дуже жалісна пісня!“ — „А ну, скажи її по-нашому“. — „По-вашому?.. Прилетіла одна пташина, не знаю, як вона зветься по-вашому, тай сіла на дерево, знов не знаю, як воно зветься по-вашому. Посиділа, посиділа, тай полетіла... По-руськи нічого не виходить, а по-грецьки — дуже жалісливо, аж плакати хочеться!“ Я думаю, що цей анекдот не видумано... Візьміть українське „любисток“ та „зозуленька“; — хіба українця ці слова не можуть навести на дуже поетичні асоціації ідей? А котрий наш братчик білше сентиментальний, то той, нагадавши собі на чужині рідну пісню, де є слово „любисток“ та „зозуленька“, зможе й заплакати, — отак само як отой грек. Спитаєте-ж його, чого плаче, то скаже знов так само, як грек: „Прилетіла пташина, не знаю, як вона буде по-вашому, сіла коло трави, не знаю, як по-вашому, тай знов полетіла на Вкраїну... По-вашому — нічого не виходить, а по-українськи — дуже жалісливо“... Та хоч би він і з найбільшою научною точністю пояснив, що „любисток“ — то *levisticum officinale*, а — „зозуленька“ — то *siculus*, дак хіба хто його зрозуміє?... Це я подумав тому, що пригадалася вчорашня Грицькова пісня... Там поезією має дихати слово „саримсак“, себто „часник“. По-нашому „часник“ — щось дуже не поетичне, а по-турецьки „саримсак“ римується з глагольною формою „сарилсак“, себто: „Ах, коли-б нам переплестися в обіймах!“...

— Ми вже коло купальні, — раптом перебив його Шмідт, ніби й не слухав нічого.

Коло дверей купальні висіло оголошення, писане лихою російською мовою; бо держав ку-

пальню грек. Оголошення оповіщало публіку, що тут у купальні можна мати й каву й пиво; далі йшов такий тариф на пиво:

Пензинскій . . .	15 к. за будил.
Венскай . . .	13 к. за будил.
Чарскій . . .	15 к. за будил.
Лимонадь . . .	9 к. за будил.

а в кінці додано було примітку: „За казый будилок залокъ 5 капп“.

— Ну „будилок“ це зовсім ясно: це російська „бутылка“. „Пиво Венскай“ і „пиво Чарскій“ — це „пиво Вѣнское“ і якесь „Царское“, — казав професор, спинившись коло вивіски: — ...Але „пензенське“ пиво... Відколи це в расейській Пензі позаводилися такі бровари, що аж сюди з них пиво вивозять?... Ах, та це має бути „Пільзеньське пиво!“ — весело доміркувався він: — не з російської Пензи, тільки з чеського Пільзна!...

— Чого йому весело?! — з досадою думав Шмідт, що вже ввійшов був до купальні і мовчки роздягався на лавці під дерев'яним причілком.

— Що це з моїм приятелем сталося?! — думав і собі професор, ввійшовши і роздягаючись там само.

Вони поскидали з себе одіж і сиділи на лавці так, як мати породила. Якось мимоволі погляд Лаговського склизнув по голому тілі й животі молодого Шмідта. Той разом різко шарпнувся, підвівся та й прудко спустився по дерев'яних сходах у воду в море.

— Що з ним? — не міг додуматися професор.

Як скупалися, Шмідт трохи ніби повеселішав. Обидва ще сиділи невдягнені, загорнуті в простирадла, тай сушилися. Загадали вони слугі

дати собі кави. Він приніс, поставив коло них на столику.

— Хто держить купальню? — запитався Шмідт у слуги.

— Сідірбуло — одказав той і зупинився, не одійшов, ждучи дальших наказів.

Шмідт обернувся до Лаговського:

— Ви не знаєте, що́ то за слово „пўло“, яке додається в греків до їх прізвищ?

— Я думаю, що це стародавнє *πῶλος*. Тільки-ж по-старогрецьки *πῶλος* значить „лоша“, або „молодий жеребець“, — ну, а в теперішній грецькій мові це, певне, значить „молодий хлопець“ або, може, „син“... Виходить, що ваші культурні греки, скоро поробилися христіянами, потроху позабували, чи єсть яка одміна між молодим жеребцем та молодим парнем... — зажартував він.

— Чого стоїш? іди! — грубо напавсь Шмідт на слугу, що все стояв коло них і ще не пішов собі.

— Що з ним коїться? — метикував Лаговський.

Вони повдягалися тай пішли, щоб проходітися, на нововибудований мол, — довгу кам'яну морську гать, що далеко випинається в море тай загороджує, як стінами, Туапсинську сагу проти бурхливих морських хвиль і хуртовин. Дійшовши по молу аж до його кінця, вони оглянулися назад на панораму чудового Туапсинського берега тай сіли спочити на молу, повернувшись спиною до безбережного моря, а лицем до тієї берегової панорами, — сіли не на якійсь лавці, бо такої там і не було, а просто на краєчку тієї кам'яної гаті, і позвіслювали ноги вниз над воду. Перед ними амфітеатром лежала, як на долоні, вся Туапсинська сага; і справа й зліва од них — зелені гірські береги, наче стіни-ступіні того велетенського амфітеатру; а в глибу саги, наче на театральній сцені, розложилося гарне містечко Туапсє; воно на тій

сцені стояло, наче окрема острівна гора, бо вирізувалося споміж лівого й правого берега саги, бай виглядало, наче окремий острів, зелений, повний росистої свіжості і багатих соків; здавалося, що той острів тільки-що оце виринув з глибокого морського дна таї спинився серед саги, наче заквічаний корабель, і вода з нього ще не стікла, і пливає він і хитається серед саги на воді. Іллюзія, що мов це пливучий острів, була тим більшою, що й праворуч і ліворуч од містечка лежать дві долині, і серед тих долин срібними лентами вливаються в море дві річки — Паюк та Туапсинка, од яких пішло й саме назвище того містечка; бо „т'уапсе“ по-черкеськи значить „дві води“. А там ще глибше на сцені, десть далеко од моря поза Туапсём, синіла на високому обрії нова низка гір, а за нею ще далі од моря — знов нова гірська низка, ще вища од першої; на деяких горах гніздилися сиві хмари.

Професор і Шмідт довго мовчали. Професор, захоплений чудовим крайовидом, почував, що йому аж плакати хочеться. Та на кінці перевівши очі на свого супутника, він побачив, що той не дивиться на Туапсе, а понуро втупив очі вниз у морську загату, куди звисають його ноги.

— Що з вами, Володимире Ростиславовичу? — делікатно позвідомився професор. — Чого ви сумний?

— Не сумний, а нудний... Бо й тут моя за всігдня нудьга не кидає мене, — од скуки здуріти можна!... Я був думав, що новітні вражіння з цієї Кавказької подорожі на довго підживлять мене, аж бачу що ні... Дивлюся на ці гарні крайовиди, а самому хочеться позіхати... Все надбрідло... Скрізь скучно...

— Але-ж учора ви були такі веселі!...

— Справді? ще вчора? — Він іронічно осьміхнувся... — Гм! Дак то ж було вчора.. Але

ви забуваєте, де ми опинилися. Ми опинилися, тай уже зовсім мабуть знатуралїзувалися, в сторонї на-пів грецькій, де, сами кажете, ніхто не знає, чим одрізняється „молодий парубок“ од „молодого жеребця“...

Професор допитливо подивився на Шмідта. Той помовчав тай з лїнвою іронїєю протяг далї:

— А вже давненько один з гуманїстів, або може Валькенаріус, або взагалї хтось із нових латинщиків, встановив був закон: *Omne animal post coitum triste est.*

І він розказав Лаговському, як ото вчора, наслухавшись Грицькових пісень, він вийшов на подвір'я до Грицька тай сказав йому привести дівку. Той привів; се була та сама Амалїя, що в Андропулів служить. Грицько й покинув їх у двох серед гущавини тих велетенських акацій-гледїцій, які ростуть недалеко коло дому. А сьогодні йому на сьвіт дивитися бридко..., до всього якась апатія, ніщо не цікавить..., душу — мов тошнить. Взагалї це кожен раз у нього буває пісьля таких еротичних пригод.

— То нащо-ж ті пригоди? — тихо перебив його професор, силуючись, щоб у тонї його голосу Шмідт не почув докору.

— Нащо? А пам'ятаєте може вірш англійського поета:

How bad, how sad, how mad, how fad was it,
But how was sweet! ?...

— Ви мною тепер не гордуватимете? — закінчив він запитом, не знати чи фанфаронсько-іронїчним, чи щирим.

— Я — вами гордуватиму?!... Що правда, сам я людина хоровета, ледві животію, міні жадних таких авантур не треба, — але-ж через те я й не беруся бути чиймсь судцем в отаких-о спра-

вах... Я можу вас тільки жаліти, бо ви сами собі кару завдаєте. Оцей песімістичний настрій, оця апатія до всього, оце *taedium vitae* — хіба-ж то все маленька ще кара?... Дивуватимусь я, хіба, з того, як це ви можете шукати продажного кохання!... ви!... коли-б хто иньший, а то ви!...

— Бо для непродажного кохання я рилом не вийшов.

— Як треба розуміти оцей ваш енергійний вислов?

— Буквально, дословно... так і розумійте!... рилом не вийшов... Погляньте лишень на мою пику.

Лаговський скося глипнув очима на невродливе Шмідтове обличчя.

— Аполлоном Бельведерським вас не назву, але й особливої не краси теж не бачу... Людина — як людина.

— Ваша правда: шаблонна людина, з шаблонним обличчям, яких є тисячі, де ви ступнеш... А братів моїх бачили? Хіба не гарненькі мордочки?

— Бачив... Хорошуни. Щоб й казати!

— Ну, то поруч них, через контраст, моя шаблонна пика здається просто рилом... А той контраст усі бачуть завжди, бо ми троє живемо разом.

— Але-ж хіба саме обличчя... — хтів щось заперечити йому Лаговський.

— Знаю, знаю! — перебив Шмідт: — Хочете сказати, що людину можна любити й не за обличчя, а за душу... Ну, то знайте, хоч ви мене й ідеалізуєте: з мене найпервійший егоїст, а за егоїзм ніхто любити мене не хоче й не схоче...

— Ви не егоїст!... — пересвідченим тоном перебив Лаговський, що саме тепер набрався ще більшої симпатії до Шмідта за його довірливу сповідь: — Ви дуже гарна людина!

— Бо ви ще мене не розібрали, як сьлід... Ні, з мене егоїст, і я нікого не люблю... Хто до мене добре відноситься, ну, от як ви, — до тих я ще можу мати якусь симпатію, тай то не дуже глибоку. Так-так! егоїст, егоїст... А звісно, що егоїстичних людей і другі не люблять.. Правда, бувають на сьвітї талановиті егоїсти, то їх часом люблять не за душу, а за талан. Але-ж я — нездара... Шаблонна моя пика, - шаблонний і талан, — се в мене йде рівнобіжно, паралельно... Кажу вам такий суд про себе без усякої пересадки, бо я зовсім не хочу сказати, буцїм я дурень або ідіот, — ні, цього немає, тільки-ж я і не талан, а так собі середня, пересїчна, сїренька людина...

Тут він на хвилинку був спинився; але, передше ніж Лаговський встиг що-небудь йому одмовити, він уже казав далї:

— А в тїм, не думайте, прошу вас, наче-б то бажаю я перед вами поскаржитися на те, що мене ніхто любити не хоче!... Чиясь любов чи нелюбов — це справді байдуже для мене, і ми навіть киньмо цю тему тай, коли ще не скучно вам, перейдімо до другої, цікавішої й болючійшої для мене, яку я несподівано тепер зачепив... Коли я над чим серйознійше задумуюся супроти себе, так хіба от над чим... Хоч і знаю я про себе, що сам я — то так-собі шаблонна, пересїчна людина, — ну, але-ж і ті люди всі-всі, яких я бачу навкруги, хт́о вони? Адже всі вони трі-віяльні, банальні, безбарвні, неоригінальні. Як я маю дивитися на них? Я дивлюся на них згорда, з презирством... І от, коли з чого досадно буває і на щ́о я можу щиро скаржитися перед вами, так се тільки на одну річ: завсїгда я добре знаю й добре почуваю, що, дивлючись на людей згорда, сам я — ані трохи не лїпший од тих безбарвних людей!... не лїпший ані на цяточку!... Отож заразом злість бере, що, безпідставної ам-

біції та честолюбивих потягів єсть у мене чималенько. Иноді хтілося б так: бути великим світовим таланом саме для того, щоб висловити всім людям свою погорду, тай щоб ошчасливити їх, кидаючи їм якусь одробинку од своєї геніяльності... Гарно було-б — кинути тую одробину з погордою і, по-наполеоновськи, зневажливо гукнути: *Crrêvez, chiens, si vous ne le voulez pas!*... Тільки-ж ізнов кажу: у мене єсть іще настільки критичности, щоб знати, що сього не буде, бо я ані трошечки не геній: що найбільше, я — буйнїйша, крупнїйша величина поміж другими бездарностями, тай тільки! Розумієте? не талан, а буйна, крупна бездарність!... А коли це знаєш свідомо, то тільки нудьга бере, і думаєш: „чого жити на світі?“

— Я не розумію насамперед, яка мета вашого самокопирсання, — тихо перебив Лаговський саркастичну й нервову Шмідтову сповідь: — І не радив би вам завдаватися марними питаннями, про те, чи ви геній, чи не геній. Може, другі люди й захтять розібратп, хто ви, та на-що вам самому це знати? Будьте тим, чим ви можете бути, до чого ви здатні, до чого вас тягне ваша природа, і не питайтесь, чи у вас виходить із вашої любої для вас праці щось геніяльне, чи не геніяльне. Он-от ївілга співає дуже не зле, тай горобчикове щебетання буває любе, і вони щасливі собі. А якбищо горобчик або ївілга за хтіли були неодмінно поставати геніяльними солов'ями, то певне що й другим смішні були-б їхні силювання, тай вони сами були-б нещасливі... Що до мене особисто, то я радий, що я ані трохи не цікавлюся знати про себе, чи талан я, чи так собі середній робітник. І вам даю пораду: робіть, як я роблю. У вас же єсть научні інтереси, — ну, й працюйте над наукою, і будете спокійні духом. От побачите, що тоді і другі люди, а не ви самі,

вам на несподівану втіху скажуть, що в вас і талан є і що ваша праця — комусь другому також корисна або комусь люба; а коли того люди й не скажуть, то принаймні вам самим зостанеться невідклична втіха, що ви працювали над цікавою для вас працею і не скучали, не нудили тоді світом... Та от же й про вас міні ваш меценат-професор казав, що ви йому подали дуже добре написану статтю: „Звичаєве право у Кабардинців“, і що в вас добрий научний талан.

— Гуано перувіяньське моя стаття! он що! — саркастично вимовив Шмідт: — То ви думаєте, що юридичні науки — моє покликання?!

— А то ні?!

— А ні! В тій історії моєї юридичної кар'єри моя неоригінальність і крупна бездарність аж виблискують. Батьки мої спершу були хотіли, щоб я пішов на математичний факультет або в інженери, бо я бувши гімназістом мав нахил до механіки... Але я, попросту на злість їм, пішов на юридичний факультет. Незабаром той факультет міні розлюбився; тільки-ж я, ганчіркообразний, все таки не кинув того факультету, але, без усякої сїмпатії до правничих наук, блискуче перейшов усі чотирі роки університетського курсу!

— Ну, то, значиться, у вас був таки талан до юридичних наук!

— Ну, ні!.... Ви в гімназії любили грецьку та латинську мову?

— Ні, — одвітив Лаговський.

— А яку одмітку мали?

— Найвищу.

— Я так і думав. Дак ви мусите зрозуміти мої юридичні успіхи... Іноді, правда, міні й здавалося, що я вроджений правник, але от зараз бачу особливо ясно, що це не моє покликання... Так!... Ну, слухайте далі. Відбув я, значиться, університетський курс. Потім, отак само, без любови

до вибраної теми, я совісно написав компілятивну статтю про звичаєве право у Кабардинців, за яку мене запрохано zostатися при кафедрі. Тепер я готуюся до антипатичного міні магістерського правничого іспиту, — і, через свою бездарність, мабуть блискуче здам його. Рівночасно пишу дисертацію на тему: „Закони про спадщину в старомосковському праві XV—XVII віку і в тодішніх народніх поглядах“. Тема ця — міні така цікава, як торішній сьніг. Але, побачите, я — через свою шаблонність і бездарність — знаю вже, що дуже добре напишу й оборону цю дисертацію... тай засяду на професорській кафедрі... і поважно викладатиму студентам тую науку, до якої сам відносяся з презирством!... „Закони про спадщину“... це щоб-ж таке? Це — вияснення того питання, як треба поділити поміж наслідниками подерті штани... Господи, Господи!... Невже нас, проти нашої волі, іще мало давить буденщина, щоб я і в своїй духовій праці не хтів од неї одірватися?! Адже й без того всяка буденщина насильно вдирається в наше життя, буденні дрібниці силоміццю заїдають нас, од тих спірок про „подерті штани“ і таке инше вже й так нікуди втекти не можна!... В душі я — радий був би, щоб міг хоч на хвилину забути про щоденну мізерію й дрібязки; радійший був би одірватися од неї, одірватися од усяких таких банальностей життя, як ділення, то щоб... Се в душі, в теорії. А на ділі, в практиці — от бачите, щоб роблю! Сам, добровільно, без чужого примусу, обібрав собі спеціальність: — вияснити, як треба ділити подерті штани!... І для кого вияснити! Адже кому треба буває ті штани ділити? Саме таким людям, яких я зневажаю з цілого серця!...

— То киньте таку нелюбу спеціальність! — зачудувався Лаговський: — Змініть її на таку,

котра вам до вподоби..., на таку, що ви до неї здатні і прихильні.

— А котра спеціальність міні до вподоби? До котрої я здатний і прихильний?..

— Ну-у-у, Володимире Ростиславовичу! Чи міні це знати, чи вам?... Може прикладна математика, механіка...

— Ат! Нема такої спеціальности, щоб міні подобалася... Всі спеціальности — банальні, всі вони — нудні, всі нічого не варті... Ще юридична — ніби трохи цікавіша.

Лаговський задумався, але зараз пригадав, що й давнійш, у Криму, і оце недавнечко на пароплаві Шмідт залюбки перегортав ліберальну часопись „Право“ і, здається щиро, казав, що ця часопись просто аж будить його до боротьби проти сучасного несправедливого світового ладу, і що він радий із своїх юридичних інтересів, бо вони дозволяють йому свідомо дивитися на світ і на його суспільний лад... Він голосно нагадав це й Шмідтові.

— Може, я це й був казав, — сумрачно одмовив той, — але тепер того не скажу. Бо сьогодні з самісінького ранку якась огида мене взяла до всяких життєвих трівог... До чого всі ті пориви, всі ті протести, всі ті невдоволення з сучасного ладу?... Хіба не краще — втікти кудись геть од усяких „треволнень“ і закопатися кудись у таке місце, де жадних ідей немає!... Ат! — махнув він нарешті рукою: — Мізерія — ім'я міні, мізерія!

Несподіваний згодом разом просвітлив про фесора. Він притяг до себе Шмідтове обличчя і скільки разів ніжно й жалісно поцілував.

— Слухайте, дорогий мій Володимире, — шептав він, ласкаючи його голову... — ах, вибачайте, що вас так коротко зву, але-ж ви мабуть дозволите міні звати вас попросту Володимиром?..

Ну, то слухайте, дорогий мій, що я скажу: вірте міні, що жадних серйозних розчарувань у вас немає і не повинно бути. Бо я тепер зрозумів, що з вами діється. Все те, що я чую од вас, се — кажучи вашими таки словами — *tristitia omnis animalis post coitum*. Але-ж треба думати, що вчорашньої авантури у вас не буде вже знов анї сьогодні, анї вввзвтра, анї пісьля ввзвтрього... Так? Ну, то в такім разі... Тільки-ж простіть, що я зараз торкнуся грубого й цїнічного пункту... фізіологія каже: „що із свого організму чоловік оддає жінці, те в нїм фізіологічно поновлюється за три дні“; а коли так, то... це як раз із вашоготаким матеріалістичного погляду... — повинен буде й ваш лихий настрій за три дні знов статися гарним... Ви вже вибачайте, що я вам плещу такі грубі трівіяльності, — перепрошував він Володимира, зовсім наївно тай по-дитячому дивлючись йому в вічі... — Але, справді, як-раз отаке вражінне я виніс із цілої нашої розмови; і думаю тепер, що ваш оцей настрій не може тягтися довго: він тимчасовий. Та ще от моя рада вам: ви вже й тепер своєю сповіддю на половину очистили свою душу, а...

— Еге-ж, еге-ж, очистив! — буркнув Володимир, перебиваючи його: — тепер душа в мене стала така чистенька, наче недавнечко вичищена клозетна яма, що позбулася свого золотистого, делікатного змісту і стоїть уже порожня і готова служити й на-далі своєму високому призначенню.

Лаговський розсміявся.

— Бодай вас! Чого тілки ви на себе не наклеплете! — лагідно дорікнув він: — А ви далі вже не поганьте себе знову: тікайте од зносин із жіноцтвом, то все й буде гаразд... Знаєте, що прийшло міні зараз на думку? Ми, люди, певне скидаємося на отой молодий куш зілля, що якось виріс отут на молу (він показав на зілля в розщілині поміж камінням): глядіть, зараз він

— сьвіжий, зелений, і буде таким аж доки не дасть насіння; тоді — всихає, бо вся сила витрачена. Огак мабуть і чоловік: доки береже свою продуктивну силу тай не витрачає себе, — доти він застається сьвіжий, необезсилений... Але простіть... Які наївні дурниці знов я плещу!...

Володимир помовчав. Йому хтілося про щось звідомитися, але він не зважувався, задля дражливої делікатности тієї речі.

— А скажіть, Herr Professor, — насмілювся він нарешті: — ви... жінок таки не знаєте? живете справді аскетом?

— Що-ж тут дивного? — без манірности, зовсім природно й попросту сказав Лаговський: — Адже міні три чісниці до смерті. Я слабкий, не до жінок міні... Знов же й науці своїй, сухій науці, я оддаюся так силне, що всякі похоті мусять пропадати... Це мабуть усім відома річ. Чув я був колись із народніх уст, що в жидівському Талмуді точно визначено, скільки разів на тиждень, чи на місяць, чи на рік, кожна жінка сьміє не то щоб бажати, а попросту аж вимагати од свого чоловіка, щоб він неодмінно прийшов на ніч до неї; ну, дак для купця — одна норма, для ремісника — знов друга, і так далі, а вченому рабинові норма — один раз на рік, один однісїнький раз; і більше, ніж один раз на рік, рабинова жінка не сьміє й добиватися законних подружніх любощів од свого чоловіка, коли він сам не схоче... Такий закон — навіть для здорового рабина... А для хоровитого — ну, тому жінок очевидячки не треба!...

— Ах, це я розумію, бо й сам помічав, що книжкою або розумовою роботою геть проганяються всякі сексуальні забаги. Але-ж ви не тільки вчений..., ви-ж і поет!

— То що?

— Ваші вірші — гарні піснї про кохання... Невже вони не мають реальної підстави?... Тай узагалї це, здається, психологічний закон такий для кожної поетичної вдачі — мати собі даму серця, виспівувати радість од зустрічі з нею, або горе од розлуки з нею. А ваша вдача — поетична.

— То ви думаєте, що кохати даму серця — це значить бажати грішних відносин із нею?! На вашу думку, кохання веде, будь що-будь, до блудодійства?! — згукнув професор, аж обурений: — Ідеального, чистого кохання немає?!

— Я в ідеальне кохання не вірю, тай завжди був думав, що поети брешуть, коли про нього співують. Або роблять так, як Данте: виспівують Беатріче, а сплять із своєю правною подругою Джеммою.

— Ну, коли не вірите, то краще покиньмо цю розмову, — сухо сказав Лаговський підводячися: — Та вже час йти додому...

— Але сидіть, сидіть! — придержав його Володимир: — Не сердьтеся на мене, бо це я свою власну погану мірку прикладаю до всіх. Я був колись страшенно закоханий, готовий був плазувати перед дамою свого серця, мов найпосльіднійший раб; я мучився, чому вона мене не любить, нудився, страждав гірше од усяких друкованих поетів... Тільки-ж, пам'ятаю, ніколи мене не кидала одна гадка, одно бажання: зменшити віддаль між мною і дамою мого серця на мінус три вершки... Ет, поганець з мене, он що! — махнув він рукою: — Ви святий, а я поганець!

— На що ви клеплете на себе всячину? — сказав порушений, засоромлений Лаговський, притягуючи Володимирову голову до себе на груди. — Хіба-ж я не бачу, що ви не такий, як кажете про себе, а попросту хочеться вам себе сьогодні бичувати? Бідний хлопче мій!

Він ще дужче пригорнув його голову до себе тай обцілював її... Потім вони підвелися й пішли з молу.

— Чудний отой народ — поети! — думав собі Володимир, ідучи поруч професора і скося дивлячись на його бліде, виснажене обличчя, що задумливо гляділо на гарне Туансе: — Невже я себе не знаю, а він мене знає? Невже я справді такий, яким він мене ідеалізує? Ох, недурно кажуть, що поети — браті божевільних... А подивіться на його: — от хто щасливий дак щасливий! іде — та й жадібно вдихує в себе повітря, аж п'є його, і нюхає його, і задушується з поетичного впою та захвату. Таки так: коли хто щасливий на світі, дак то запевне він!... Слабий, хоропитий, на ладан дише, — а душа його життєвою гармонією тішиться що-найповнійшою, бо має він для життя свої виразні, свідомі задачі... свідомі, органічно відчуті... не знає жадних рефлексій та душевних діссонансів. На здоров'є занепадає він аж так, що смерть не сьогодні-завтра вирве його мабуть геть із цього світу, — але дивіть: поки-що, він весь — щасливо сполучений із світовим життям... зв'язаний із життям і з цім свігом органічно, кожним своїм фібром, кожним почуттям, кожним наміром, думкою і вчинком; бо не відчуває себе зайвою людиною на світі... А я?... Між мною і життям — самісінька дісгармонія!...

А Лаговський, що справді доробого впивав у себе й гарне морське повітря і чудову красу кавказької природи і взагалі відчував себе зараз дуже до ладу, йшов та думав про те, яка гарна людина з отого Володимира та на скільки Володимир переважає його морально. Через свою сповідь, через усі ті гріхи, які — думав професор — Володимир навмисне на себе наклепав, піднявся Володимир у професорових очах на висо-

кий пйедесталь, мов яке божество, і професор раднійший був служити тому своєму ідолові, мов вірний раб панові. Ранні дитячі й хлоп'ячі літа Лаговського упливали самотою; од людей через свою убогість він і в гімназії і в університеті зазнав був чимало кривд і образ, взагалі нечасто бачив ласку; самотливий, він звичайно міг шукати розваги тільки в книжках та в поезії та в музиці; дуже рідко блиснув був йому промінь людської прихильности. Потім, несподівано для себе вибившись як стій на професорське становище, міг він душею суб'єктивно заспокоїтися тільки проти суспільних людських образ, які давнійше були падали на нього часто; його плебейську амбіцію вже від тепер люди не кривдили, його поважали, нервам його стало легко; але самота як гірко була давила його передше, так гірко иноді давила й тепер, і зовсім до кінця її вигнати не могла ані наука ані поезія... І от оце тепер приходить йому таке щастє: він більше вже не сам, у нього єсть брат, та й який брат! людина, що такої ідеальної нема й на сьвіті, — така людина, що сам він не вартий отрѣшити ремень сапогу ея...

Генеральша сиділа в своїй сьвітлиці й переглядала якусь „смѣту“, що їй написала для її участка туапсинська будовельна комісія, коли це увійшли Володимир та Лаговський. Володимир сів на стільчику, трохи підтомляний з ходіння по сонцю, а професор став позаду нього та й зіпершися ліктями на його плечі, мов на поручата, притиснувся своєю щокою до його голови. Потім він підійшов до генеральші, що бачив у ній тепера втілену добрість, і, нічого не кажучи, підніс і притулив до своїх губів її руку; вона тихо поголубила його по голові. Потім Лаговський ізнов пішов до сидячого Володимира і, щасливий, сперся ліктями об його плечі.

— Що за мила дитина отой Лаговський! — думала генеральша з лагідним осьміхом дивлячись на нього й на свого сина.

— Поет! — міркував Володимир, почувавши теплу професорову щоку коло свого виска.

А щасливий Лаговський думав собі: — В Гётевому „Фавстові“ есть в одному місці питання: Kannst du dem Augenblicke sagen: Verweile doch! du bist so schön! — Ну, я для себе сьмію гордовито перевернути цей вірш інакше: Ich kann dem Augenblicke sagen: Verweile doch! du bist so schön ..

...»Постій, хвилино, ти — така прекрасна!«

VIII.

Трохи обговтавшись та обгляdivшись у Туапсе за два дні свого побуту, і професор і Володимир засіли кожен до своєї повсякчасної роботи. Професор писав для Академії Наук рецензію на одну математичну розвідку, що прислана була на премію, і багацько порався коло всяких інтегральних вичислювань, а Володимир копався в Судебнику царя Йвана III та в Уложенні царя Олексія Михайловича. За роботою розмовляти їм доводилося мало, а в тім Лаговський помічав, що Володимир іще смутний і не має великої охоти розбалакуватися.

На четвертий день після того, як вони були свідли на молу, їм захтілося піти зоглядіти дуже гарну на крайовиди шосейну бруковану дорогу, що йде з Туапса повздовж мореського берега, роблячи зїззати серед прибережних гір, — іде вона на північ, до Новоросійського. Сонце

ще не вечоріло і сильно припікало, та за прохолодною брізою, себто вітрецем, що подихав з моря, йти було не важко. Там і сям, серед битого шосейного шляху, на сонці грілися жовті гадюки і, зачувши тупіт од ніг наших пішоходців, із шелестом тікали з битого шляху набік, поміж темну лісову непроглядну гущавину; а вжеж туди ніхто не міг би продертися за ними крізь шпалерну стіну велетенських товстенних ліян, загрубшки з людську руку, які міцно пообпліталися навкруг деревних стовбурів і суків і перекидалися з одного дерева на друге; а де не видко було ліян, там густо-густо повився на деревах плющ та позаростав усе волохатий сивий ломоніс-клематіс і непролазний, дуже чіпкий і колючий *raliurus aculeatus*, трохи схожий наче-б то із акацією; по тутешньому він зветься „держидерево“. Колись давнійше отаких гущавин тут не було, ще тоді як жили тут Черкеси - Шапсуги; тоді були тут славні сади та городи та виноградники; бо Черкещина вела жваву торгівлю овочами з Туреччиною, що присилала в черкеські порти безліч торгових кораблів та фелюк; але тепер, за чверть століття, відколи кавказьке побережжє спустіло, воно геть позаростало буйною, могутньою порослю тай нагадувало непроглядні дівичі ліси та пущі південної Америки; тепер важко навіть хоч трохи розпізнати які-небудь сьліди од колишньої дуже високої хліборобської культури, що цвіла тутечки. Нікого з людей на шляху не зустрівалося, бо яких-небудь новітніх осад та колоній намість покинутих черкеських аулів іще тут обмаль. З гущавини часом чути було рокотання: десь поблизу бродив дикий вепр.

Коли шлях піднімався на гору, то зліва внизу раз-у-раз спосеред зелених дерев блищало перед нашими пішоходцями море; зправа внизу одкривалися чудові долини, а за ними маячили

вкриті лісом гори, наче велетенські зелені смушеві кучеряві шапки. В обох парубків на душі настав гарний настрій. Професор радійший був би мовчати та тільки любитися на ту прекрасну дівичу природу, але Володимирові хтілося балакати, і він щебетав про аби-що. Дуже часто він розповідав Лаговському цікаві, на його думку, юридичні випадки, які він познаходив у Судебнику Івана III і які торкалися поділу спадщини. Лаговський з увічливости слухав його привітно, але нехотючи згадував собі не дуже давні власні слова Володимирові: „Ділять подерті штани“. А мрійлива його думка сама собою линула кудись у надхмарну височінь, або ген-ген за синє море. В усякім разі він був радий, що Володимирова похмурність пропала.

Несподівано Володимирова розмова звернулася на цікавішу тему. Вони саме були спинилися, щоб посидіти, коло одного джерела, під навислими скелями. Ті скелі були, як узагалі на прибережній Закавказчині, з лімкого каміння, що зветься тріскун.

— Гранітів, як у Криму або в Фінляндії, тут щось не видно, — завважив Володимир... — Ах, про Фінляндію... В остатньому числі „Права“ є страшні звістки про нові утиски й самовправства нашого правительства в Фінляндії.

Він з гарячим обуренням зачав розповідати Лаговському факти. А той, хоч йому лікарі задля нервів рішуче заборонили інтересуватися політикою ба навіть читати щоденні часописи, зачав жадібно його слухати і обурювався ще більше, ніж Володимир. Нарешті, задихуючись од гніву, він крикнув:

— І коли Фінляндці додумаються тай уб'ють російського генерал-губернатора?! Один однієїнький є лік проти всіх тих бюрократичних виродків: терор! Проти августійших, самодержавних

бюрократів нехай працює й воюється августейший, самодержавний дінаміт!

— Ого, пане професоре! — здивувався Володимир: — Що правда, сам я, як і всі благополучні російські горожани, нічогоісїнько не маю проти террора. Нехай гинуть бюрократи всякими способами... — особливо, коли не сам я, але другі люди вбиватимуть їх і рїскуватимуть собою... Тільки-ж для мене це великий сюрприз — чути це саме з ваших уст. А хіба ви забули, як ви в Криму були хвалилися міні, що вам байдуже до політики і що ви хочете знати тільки чисту науку та чисту поезію? Звідки-ж тепер такий радикалізм?

Лаговський, заклопотаний, заходився був докладно пояснити своєму молодому приятелю, що політичні пересвідчення се одна річ, а активна політика та агітація — се друга річ, і що, хоч утікати од політики він мусить, та робить се тільки через свою хоробу, але-ж зовсім викоренити свої органічні політичні симпатії і антіпатії він не може. Підступив він до цієї теми здалека, бо хотів її вияснити як найширше, — а Володимир, знов, не хотів розуміти, що то за політичні пересвідчення, які активно не виявляються, а тільки десь платонічно ховаються. Розпочалася спірка, Володимир незвичайно захопився всією тою розмовою, тай доводив, що кожна поступова людина повинна чинити щось рішуче, а не обмежатися голими та ще й потайними пересвідченнями, — коли це несподівано зачулося кінське тупотіння тай с-поза скали виїхало двоє кавказців-верхівців, а з ними жінка, тож верхи. В усіх трох були горді й вродливі обличчя, — не ті засмагляні й дикі обличчя, які бувають, приміром, у грузинів. Ні, лиця в цих гордих людей були делікатно білі, аристократично білі, навіть трошки блідні, з дуже тонкими рисами, чи-

сто європейського, інтелігентного типу. Це були нащадки тисячолітніх кавказьких піратів — черкеси-шапсуги з недалекого новітнього аулу Гергіївського, де російське правительство поосаджувало трохи чи не всіх тих нечисленних шапсугів, котрі не схотіли йти з рідного краю в Туреччину. Вони прямували тепер до Туапса.

На Кавказі воду з гірських річок та течій не п'ють, бо бояться захопити болотну пропасницю; але просто з джерел пити можна. Шапсуги на часину злізли з коней, підійшли до джерела, де сиділи Лаговський з Володимиром, і перестили їм розмову. Ті розбалакалися з ними, потім прохали їх вимовити щось по-черкеськи, чудувалися з численних трудних звуків шапсугської мови, де часом важко буває одрізнити приміром *x*, *ш* та *с*; бо от „дочка“ буде по-шапсугеськи щось середнє між *xinjaxun*, *сінсасун* і *шіншасун*; „кінь“ — не знати, чи *шы*, чи *хы*, чи *сы*; „100“ — чи *шио*^н, чи *ссо*^н, чи *хьхо*^н. З дальших розпитувань виявилось, що „2“ буде по-шапсугському щось середнє між *тку* і *т'у*, а „7“ — зветься по-шапсугеськи таким словом, де чується звук середній між *л* и *р*: ніби *бло*^н, ніби *бро*^н, та ще й з гугнявим *н* на кінці сліва, на лад французького носового *п*. Чи єсть яка неоднаковість поміж „4“ та „10“, того анї професор анї Володимир спершу довго не могли пізнати, аж доки розібрали, що „4“ — то буде *пгдо*^н, а „10“ — *псо*^н, з дуже твердим *с*. Черкеси охоче, з легким усміхом, вимовляли перед ними всі оті круті слова; часом злегка сьміялися, коли ті не могли вимовити їх за ними.

Таким способом розмова про невикорінимий органічний, але мовчущий радикалізм Лаговського, перервана черкеським підйздом, зовсім позабулася тай не поновилася вже й тоді, як шапсуги одійхали од джерела тай побасували шляхом до

Туапса. Володимир і Лаговський підвелися і, собі, потихеньку почвалані назад до Туапса. Тільки дивлячися всьлід добрим черкеським коням, що мчалися галопом і потрохи зчезали з очей, Володимир знов згадав остатнє число часописи „Права“, через яку саме була й почалася в нього розмова з Лаговським, тай весело розсміявся здоровим грудним сьміхом.

— А от іще згадав: у рубриці „Дрібних вістей“ я вичитав у „Праві“ під научно-термінологічним соусом одні трошки пікантний анекдот, — жартовливо сказав він до Лаговського. — В табуні пасся добрий жеребець, а з чужого сусіднього табуна пустили до того жеребця свою кобилу. Тоді хазяїн жеребця запозвав того другого хазяїна до суду. Одбулася розправа, — і офіційальний правничий заголовок, який надано тій розправі, був такий: „Дѣло о растратѣ сѣмени чужаго жеребца“...

Оповівши це, Володимир наївно і безжурно зареготався.

— Ах, чудовий крайовид!! дивіть! — раптом перебив він сам себе: — Як вертати назад та спускатися з гори, то виглядає він іще краще, ніж був тоді, як ми йшли туди, на гору...

Потім він безжурно засвистав оперову мелодію:

Pâle et blonde
Dort sous l' eau profonde
La Willis au regard de feu.
Que Dieu garde
Celui qui s' attarde
Dans la nuit au bord du lac bleu!

Видко було, що він забувся вже й за той „трошки пікантний“ анекдот, який оце зараз був розказав, забувся і про все инче, а тільки мав потребу: радісно дивитися на сьвіт.

Лаговський, скоро вчув од Володимира анекдот, миттю згадав собі й недавню любовну його пригоду із служницею і тую довгу сумовиту бесіду, що три дні тому одбулася в них на молу; згадав і свої власні слова до Володимира про те, що витрачена чоловіча енергія повинна фізіологічно поновитися за три дні. І не міг він тепер не порівняти тодішнього песимістично-смутного Володимирового настрою до теперішньої безжурної його санівінічної веселости та життєвої радості або до того міцного ентузіазму, з яким він оце недавнечко доводив, що, мовляв, треба не голих ліберальних сімпатій, тільки фактичної боротьби проти сучасного політичного неладу. — Отже виходить правда, — думав професор, — що, доки людина тікає жіноцтва, доти в неї й енергія ціла, і снага єсть, і життя їй на радість... А ще-ж виходить і те, що вся Володимирова сповідь, отоді на молу, була його вмисним поклепом та клеветою на самого себе. Справжній, дійсний Володимир — оце зараз передо мною; а все те, що він міні тоді казав був про себе, то була — коли держатися Володимирового терміну — так собі *tristitia omnis animalis post coitum*., то було явище тимчасове, а не справжні, постійні ознаки Володимирові. Тепер, по трьох днях, як привернулася вся тая сила, що він у собі був зруйнував, я бачу саме-такого Володимира, яким він буває нормально.

Лаговський ще раз подивився на веселого, оживілого парубка, що йшов коло нього, тай узявся з ним по-під руку. Отак вони йшли якийсь час. Лаговський чув себе безмірно щасливим, що його приятель, його побратим — знов такий самий, який був давнійше. Далі він на хвилину спинив Володимира, щиро подивився йому в вічі і напечатлів на його лобі довгий поцілунок.

— Що це з ним одразу сталося? — міркував собі той, але вже не дивувався, бо потроху звик до професорових чудацтв: — Яка він іще дитина, отой учений професор!

В тій братерській приятні, яка між ними зав'язалася, пануючою стороною був він, а не професор, і це йому підлестювало. Він догадувався, що він міг би, аби схотів, і командувати Лаговським, наче хазяїн. І це тож його тішило.

IX.

Над вечір того самого дня прийшов пароплав із Росії. Генеральша, Володимир і Лаговський вийшли на пристань, бо знали, що з цім пароплавом приїде генерал Шмідт та два другі його сини, середній — Аполлон, та наймолодший — Константин. З ними мала приїхати ще й стара компаньйонка генеральші Шмідтової, колишня бонна її дітей.

І справді вони приїхали. Обидва браті були ще студенти: мовчаливий Аполлон — лікар, жвавий Константин — філолог-словесник; Лаговський чув про нього, що він пише непогані вірші, але чомусь прихиляється він до незрозумілого декадентства. З Володимиром у обох братів не було нічого схожого в їхньому типі, бо вони вдалися вродою з батька-німця, а не в матір московку; обидва були гарні блондини, з виразистими, мрійливими, навіть трохи сентиментальними очима.

Володимир поздоровкався із своїми молодшими братами доволі холодно або байдужно, бо йому ніколи не було, що вони зовсім не признають за ним жадного авторітету. Тай вони зустрілися з ним без особливої радості; видно

було, що їхньою сїмпатією він не тїшиться. Навпаки, з Лаговським вони привіталися дуже прихильно, хоч знали його досї більше з оповідань, ніж особисто. Прихильно й щиро привітався з ним генерал Шмідт.

— Ну, що? вдоволені з Туапса? не жалїєте, що поїхали сюди, а не в свій порохний Крим? — запитався він: — жінка каже, що ви себе почуваете тут *à votre aise*.

— Я вдоволений не стільки з самого Кавказу..., хоч який Кавказ гарний..., — тихенько проказав йому Лаговський... — скільки з того безтурботного душевного спокою і з того щастя, що я побачив тут, дякуючи вашому Володимирові та вашій жінці. Щасливий ви батько, що маєте таку сїм'ю!...

Вони щиро обійнялися. Генерал дружельюбно поплескав молодого професора по плечу, і всі разом пішли з пристані. Два турчини потягли їхні чемодани та скрині та всякі клуночки. Генеральша з компанйонкою пішли з турками до квартири, себто до школи, щоб росташувати все привезяне. А генерал із синами та з професором піднялися на церковний горбок тай посїдавши на лавці задивилися на прекрасний вид, що простелявся перед їми.

— А це що? гармата! — скрикнув жвавий Константин, з'очивши десь поза порослю, серед кущів волохатого ломоноса, заржавілу гармату, не дуже й далеко од тієї лавки, де вони посїдали.

— Тут, де тепер церква, був колись російський форт, звався Вельяміновським; в ньому сидїла чималенька російська залога, здебільша із кубанських козаків-українців, — сказав генерал, що пам'ятав воєнну історію Кавказького побережжя. — Та он, дивіть, видко навіть зостанки кріпостної мурованої стїни..., а оце-ж, видко, був вал... Після замирення Кавказького, вже як роз-

почалася турецька війна 1877 року, самі руські зруйнували цей форт, щоб тут не могли вкріпитися турки. Але до того часу, себто ще в першій половині 19-го століття, цей Вельяміновський форт був дуже важною бойовою точкою, бо звідси велася боротьба проти черкесів-шапсугів, що сиділи своїми аулами геть навкруги: і отут у Туапсеї, і по всіх сусідніх горах... Російський гарнізон був тут неначе в облозі. В затоці завсіді стояли на поготові проти черкесів руські військові кораблі... Навіть провіянт підвозився з Росії військовими кораблями, бо простий корабель були-б перепинили піратські фелюки...

— А де помер приятель Лермонтова та Грибовецова, поет-князь Одбєвський? — спитав Константин: — Він, здається, мав померти у форті Вельяміновському, з книжкою Гюґєвих писань у руці.

— І може бути, що вмер як-раз на тому самому місці, де ти сидиш, — осьміхнувся генерал, — бо мабуть отут, де ми зараз сидимо, було вікно, а коло вікна певне стояло його ліжко... Для твоєї декадентської фантазії це дуже вдячна тема...

— Він помер з малярії? — спитався студент-лікар Аполлон.

— А з малярії... Тут малярія чинила часом такі страшні спустошення, що аж повірити важко... Якось... здається, в весну 1840-го року... шапсуги були енергично заатакували кріпость і щасливо вдерлися через кріпостні стіни в форт... То на зустріч їм наші салдати хитаючися, ледві могли підводитися з постелей і дивилися на ворогів каламутними, апатичними очима: ціла залога лежала в недужі..., всіх знесилила кавказька малярія... Та от у „Споминах“ генерала Філіпсона, що був тут у прибережній Черкещині за часів царя Миколи I, я читав, що дуже й дуже

часто російські салдати сами перебігали до черкесів, робилися дезертирами, своєю волею йшли в черкеський полон, аби не zostаватися в малярійному форті, де їм грозила неминуча смерть од болотяної трясці. Генерал Філіпсон бачив навіть курей, які щоденно трусилися з тої клятової пропасти... Бо руські селилися, своїм рідним звичаєм, поблизу річки або де-інде в низьких місцях... не так, як черкеси, що вміли добирати для людських осель сушіші здорові ґрунти, і що по нездорових вогких місцях держали хіба сади, городи та ниви... Тай узагалі тисячолітня або, може, трохтисячлітня практика докладно навчила черкесів, якими способами треба боронитися проти місцевої тутешньої малярії... якої гігієни треба триматися...

З цього приводу розпочалася балачка на обов'язкову кавказьку тему: про малярію та як од неї встерегтися. Генерал жартуючи сказав, що російські панії на Кавказі і, за ними, їхня мама виробили собі короткий катехізіс, де є три заповіді: „не сїдай спочивати на вохкій землі“, „одягай або напинай пальто, як сонце має заходити“, і „не пий непрокипілої води“.

— Побачите, професоре, вона ще й вас силоватиме наче школяра, щоб ви затвердили цей катехізм та одповідали їй точно на-пам'ять, — засміявся він. — Але добре, що згадав про неї, час минї до неї вже йти... А ви собі тут зоставайтеся, погуляйте...

Лаговський і троє молодих Шмідтів зосталися й сидїли.

— Дак отут, де ми безжурно сидимо, згасло колись поетичне життя: помер князь Одбєвський, „хриstopодібний“ поет, як часом звали його... — задумливо вимовив Лаговський, дивлячись не на Шмідтів, а в голубу безкраю морську далечінь: — Ну, це тема, варта й когось кращого, ніж декадентів... Але вибачайте мої слова! — схопився

він, вдаючися до Константина: — я ж колись чув та тепер забув, що й ви самі — декадент...

— Нічого, нічого! нехай Бог вам простить ваше глузування, — добродушно одборонявся той: — Це ви, десь, дуже загорділи, з остатніх рецензій на ваші твори...

— Яких рецензій? Я не читав!...

Константин переказав Лаговському зміст двох рецензій на його оповідання й на збірку ліричних віршів. Обидві рецензії були голоси поважних критиків і дуже похваляли письменський талан Лаговського. Той силне засоромився, як почув се од Константина.

— Зацікавлений рецензіями, — казав Константин далі, — я й сам пильно перечитав ваші писання, бо нема де правди діти: звичайно, як дивився я на вашу вбогу непоказну одежу, то думав собі, що ви — якийсь там учений бурсак, тай тільки... Ну, перечитав, і по щирости скажу: у вас на прочуд гарний ліричний талан. Особливо оті кримські поезії!

— Перестаньте, дорогий Константине! — прохав його засоромлений Лаговський.

— Щаслива ви людина, — казав знов далі Константин: — ійде вам слава за науку, ійде вам слава через поезію.. Tanto giovane — e già tanto celebre!

— Будьте ласкаві, Константине, не кажіть міні ніколи нічого такого! — аж розсердився Лаговський, весь спалахнувши: — Я не хочу знати, що́ я таке: я працюю над наукою — бо міні це дає втіху; я пишу вірші або повісти — бо міні це любо; але не хочу я знати, якого сорту мої ви-роби, — не хочу знати ані похвал, ані доган.

— Та чого-бо ви сердитесь? — добродушно дражнив його Константин: — Я ж не належу до тих черствіх, непоетичних людей, яким ви гордо заборонюєте своїми віршами читати всю свою лі-

рику, повну поетичного огню, тай кажете, що в них серце не з воску, а з тіста:

— Віск — отой ростане,
Як огонь пригрів.
Ви-ж — неначе тісто,
Що з огню черствіє,

продеклямував він строфу із поезій Лаговського тай ненароком зустрівся очима з Володимиром. У того раптом промайнув в очах ворожий вираз.

— Невже Константин оце шпурляє камінці на мій бік? — сердито подумав Володимир.

— Володимир, здається, приклав цей вірш до себе, — блискавицею перебігла гадка в Константина: — Ну, і нехай! — зневажливо подумав він і голосно казав далі до Лаговського:

— А от, іще хтів би вам зробити увагу про ваші вірші. Ви зовсім марне одхрещуєтеся од декадентства, бо всяких декадентських настроїв єсть і в вас чимало... І взагалі весь ви — типічний декадент! Адже знаєте що? Навіть оцей ваш стоїчний чи дєрвішєський одяг — хіба це знов не щось декадентське?

Лаговський запротестував. Зав'язалася довга спірка про те, як розуміти декадентство, та чому, приміром, Гейне не є декадент. Спорилися здебільша Лаговський та Константин у двох, а Володимир і Аполлон більше мовчали та слухали, — от хіба іноді тверезий, розсудливий медик Аполлон докидав свої колючі, насмішливі коментарії на Константинову декадентську оборону, пособляючи таким чином Лаговському.

— Знаєте що? — надумався нарешті Лаговський до одного жарту: — Що декадентство не є поважне іскуство, а є попросту дурниця й шарлатанство, се легко буде показати чисто емпірично, всім на-віч. Адже декадентські вірші легесенько може написати будь-хто: кожен охочий

і кожної хвилини, аби схотів..., і на тему, на яку хочете, — ну, приміром скажемо, на таку тему, як

Оглозные абрикосы
на эмаливой стѣнѣ...

А для проби давайте сами зробімо отут декадентське „радівніє“ тай складімо якусь декадентську поезію... Я нехай придумаю перший рядок;... тоді ви, Аполлоне, швидче, не гаючись придумайте якийсь другий рядок, але не задумуйтесь! кажіть вірш, який скорійше прийде в голову, байдуже, якого він буде змісту, аби формально виходив рімований вірш!... Тоді, знов, ви-Константине, не гайтесь, а складіть на швидку руч третій рядок, знов таки не дбаючи про зміст і про логічність..., тільки аби не задумуватись і не баритись, а казати вірш швидче і аби виходило під риму... А ви, Володимире, так само закінчите строфу.

Константинові з Аполлоном тая жартоблива гадка сподобалася. Тільки Володимир з холодною іронією одрік, що він не візьме участі в забаві:

— Бо я не поет: краще сидітиму простим свідком та й послухаю поетів, — вимовив він крізь зуби.

— Ну, Музо! приходи! „Кое странное пѣнство къ пѣнію мой гласъ бодрить?“ — з комічним патосом проголосив Лаговський архаїчне, псевдо-класичне „стишилище“ Тредьяковського, вдаючи, ніби на його надходить од Музи надхнення. — „Ну́ же, Музо! ну́ же, ну!“... — знов казав він за Тредьяковським....

— Поблѣднѣвшее дыханье..

— врочисто одкрив він нарешті їхнє „радівніє“.

— Умирающей волны,

— підхопив Аполлон, студент-лікар, що готувався до спеціальности — гоїти вмираючих.

— Затаєного страданья
Не приспівшієся сны, —

з великою веселістю швиденько докинув Константин. — А справді добре виходить! — зареґотався він: — тай зовсім по-нашому, по декадентському... Ну, тепер складаймо другу строфу, тільки перший рядок подам уже я, а не ви, щоб тон був мій. А, ну: до-мі-соль-до-соль-мі-до! А, ну:

Туберозы, иммортели..
— ВИМОВИВ ЇН
— ...Замерзають — и поютъ, —

не задумуючись, хоробро підхопив і одрубав Аполлон.

— ...Полинявшія пастели
Изъ фантазій что-то вьютъ, —

— бистро докінчив строфу Лаговський. — Па нове, — додав він, — ви зверніть увагу на той аж геніяльний декадентський тур, який устрегнув я... „Пастели“, що пишеться з а, — це має бути малюнок, зроблений пастельними фарбами, *pastello da pittori*, — і ви, запевне, так і зрозуміли оцей мій вірш. Тільки-ж не забувайте, що єсть російське слово „постели“... себ-то тії „ліжка“, що на них сплять люди... Те слово пишеться з о, тільки-ж повинно вимовлятися по законам російської фонетики достоту так само, як і слово „пастели“, що пишеться з а. В такім разі наша поезія, в нашім устнім виголошуванні, набирає особливого, потайного, містичного настрою:

»Полинявшія постели
Изъ фантазій что-то вьютъ«.

...Може бути, що тут, у цім вірші, мова йде про якийсь покинутий або збіднілий „брачний чертог“ „*ῥάλαμος*“, де стоїть цілий ряд полинялих ліжок, що на них одбувалися „оргіястичні втіхи“... Се я промовляю, знов, щиро декадентським стилем, бо в декадентів терміни: „оргіясм“, „оргіястичний“ — одні з найбільш улюблених...

Гучний регіт був йому відповідю. Константин, забувши, що він уже не малесенький хлопчик-пустунчик, а дорослий студент, — з пустотливим театральнo-вданим трагізмом здушив професора за горло, ніби хтів пімститися за поругану декадентську поезію. А в Володимира тим часом перебігла думка: „Про які полинялі постелі з оргіястичними фантазіями казав він? Чи не про доми розпусти?... Невже й він хоче кидати каміньці в мій город?“

— Тая поезія, що ми зложили, нехай зветься „*Саргіссіо*“, — сказав потім Лаговський. — Але в мене з'явилася ще одна, може й дуже щаслива думка. Зложімо якусь довшу річ, вже не коротенький якийсь віршик, але справжню амеопу без музору.

— Яку „амеопу без музору“?! — здивувалися всі.

— Адже кажуть, що поміж инчими декадентськими літературними штучками єсть і така, щоб читати слова на виворіт і добуватися таким способом до містичного розуміння... Кажуть, що замість „ум“ можна по декадентському вимовляти „му-у-у-у!“... замість „розум“ — „музор“, замість „поема“ — „амеопа“...

— Ах, пам'ятаю! — розсміявся Константин: — поміж инчими глумами, які сиплються на голову декадентам, один вуличний критик пустив і отсе *bon-mot* про „му-у-у!“ та про всякі „амеопи без музору“... Ну, що ж! коли хочете, складімо ще й „амеопу без музору“...

— Тільки-ж не забуваймо, — докинув Аполлон, — що для більшої декадентної колоритності варто буде встромляти в вірші геть усякі незрозумілі ботанічні та зоологічні назви... Бо в декадентів на це мода.

За чверть години вони втрюх, таким самим спільним способом, зовсім легесенько виготовували аж п'ять довгих строф; в одній строфі вони, для більшої таємничості, навмисне не зложили одного рядка, а проминули його так, незатуленою лакуною Аполлон, що був основнійший і акуратнійший од усіх, забажав цім разом іще й на папері записувати все те, що вони накомпонують, бо йому цікаво було мати перед очима „амеопу“ в повній цілості. Скоро довели вони тую „амеопу“ до краю, Аполлон за своєю записсю голосно прочитав усі строфи під ряд, додавши од себе свій медичний заголовок:

Діаррея.

(Амеопа безь музора).

Синіє трупы откормленныхъ свѣней
Бродячь въ моей головѣ...
Мракъ непроглядный таинственныхъ скиній,
Точно глаза у подводныхъ актиній,
Тихо скользять въ ядовитой травѣ...
Длинные склизкія руки кальмаровъ
Тянутся, словно слюна...
О, эти руки! то руки кошмаровъ,
Блѣдныхъ, какъ тѣни глухихъ лупанаровъ...
Ихъ озаряетъ луна.
Ну! костяки съ искривленными ртами!
Что такъ гогочете вы?!
Адская сила летаетъ надъ нами,
Вѣетъ змѣиными злыми глазами...
Крыльями мертвой совы...
Вотъ треугольные острые круги:
Пестрые рѣбютъ ряды.
Эго — невѣсты горбатой подружки
... ..
Ей лобызають слѣды.

Снова глаза изумленныхъ актиній
Стелятся въ пьяной травѣ..
Вижу я тѣни таинственныхъ скиній...
Темныя вѣтви поникшихъ глициній...
Горе моей головѣ!!

Остатні рядки Аполлон читав сьліпуючи, бо сонце вже зайшло, а сутеніє на півдні не довго: разом настає ніч.

— „Горе моей головѣ!“ — задумливо проказав за Аполлоном і Константин. — Еге, пародія на нас не погана... Ах, який я радий, Андріє Івановичу, що ви приїхали сюди літувати з нами! Аби ви знали, як ви міні подобается!

Він тіснійше притиснувся до Лаговського і поклав руку йому на шию. Лаговський, щасливий з такої дитячої ласки, поцілував його, наче рідного малого брата, і погладив по голові. А з другого боку поруч нього сидів Аполлон; Лаговський притулився й до його. Він не тільки на обох Шмідтів дивився під ту хвилину, як на малих дітей, але й себе самого ще більше почував наївною дитиною, яка бажає приласкатися до когось. В такий щирій братерській позі тее тріо перебуло скількись минут, серед нічної сутінї. Тільки Володимир сидів с краю, окреме. Він сердився, що брати одібрали в нього Лаговського, якого він уже був при звичаївся вважати за свою власність. Тим часом на небі загорілися зорі і чарівно загляділися в море.

— Недвижно ясні зорі
На висоті стоять
Й одна на другу ніжно
Од віку все глядять.
Яка їх мова гарна!...
Яке багатство слів!... —
Та жаден з філологів
Її не зрозумів.

А я ту мову вивчив
І не забуду в вік:
В очах моєї любови
Знайшов я весь словник, —

— тихо продеклямував Лаговський вірш з Гейне та й несвідомо зітхнув. Хлопці уважно його слухали. Серед нічної тиші чути було, як плеще море об беріг.

— Ви знаєте Рубінштейнову музику до Гейневого „Озрийця?“ — шопотом спитав у Лаговського Константин.

— Знаю, — тожсамо прошепотів Лаговський, щоб не порушувати нічної поетичної тихости.

— Ну, то заспіваймо той романс *piuissimo*...
Полилося ледві чутиє тріо:

Кожним вечером царівна
Дивно-гарної уроди
Похожала близь фонтана
Там, де плещуть ясні води.
І що вечір близь фонтана
Молодий стояв невольник
Там, де плещуть ясні води...
Він марнів, марнів, бездольник.
От, як стій, колись царівні
Забажалося спитати:
»Як зовуть тебе, молодче?
Хто ти родом? Звідкіля ти?«
Одказав на те невольник:
»Могаммедом прозивають.
Я з Ємену, з плем'я Озрів,
Що з кохання помірають«.

Вони доспівали тай знов затихли. Серед любої нічної тихомирности Лаговський міг навіть чути, як стукотить серце у Константина і Аполлона, що пригорнулися до нього; а здалека знов доносився гармонічний, поетичний плеск морських хвиль.

Володимир підвівся з місця і перейшовся скількись разів по стежці коло теї лави, де сиділи його браті з професором.

— Я з Ємену, з плем'я Озрів,
Що с кохання помирають. . —

саркастично закурникав він собі під ніс... — Так, так!... „З кохання помирають“... А чи знаєте, Андріє Івановичу, що за річ направду звалася у Арабів „озрийським коханням?“...

— Я думаю, це само собою видко з Гейневої поезії! Глибока, ідеальна меланхолічна любов, що не сьміє навіть виявити себе, а мовчки вмирає.

— Отже-ж ні! — злісно-тріумфуючи одказав Володимир. — Один із моїх колишніх шкільних товаришів зробивсь арабістом, то я якось, навідавшись до нього, спитав був, звідки міг узяти Гейне тому до свого „Der Asra“ та що то за назвище. Арабіст міні пояснив, що арабське плім'я Бану-Озре, або Озрийці, справді славилися серед других Арабів своїм гарячим, налючим, безмежним коханням, тай заходився перекладати міні з арабської мови скількись історичних уривків, де оповідається про тих Озрийців. Переслухав я перший уривок: Сказали до одного з Озрів: „Отже в вас серце — наче в горобців: і живе й б'ється тільки для кохання, тай не втихомириться, доки не вмере. Чого це так?“ На те Озриць: „Бо, їй Богу, ніде в дівчат нема таких очей, як у нашому плім'ю!“... — Дак се-ж така любов, яку ми звемо горобцюванням! — кажу я до арабіста. — Ну, ні! — говорить він: — у Озрийців кохання було високоідеальне... Бо, он, другий з Озрийців оповідав у Медіні, що він покинув у своїму плем'ю трицятро парубків. слабих на сухоти, і всі вони слабі були — з кохання. — То де-ж тут ідеальність?! — не повірив я: — це ж у них очевидячки була спинна сухота, *tabes dorsalis*!... Тоді арабіст, розсердившись на мій глум, перечитав міні ще де-кільки

уриwkів з арабських істориків... Ну, і що-ж? Звідусіль я виніс вражіння, що Озриці справді часто помірали з кохання, тількиж помірали інакше, ніж у Гейне. Очевидячки, часто в арабському побуті бувало так, що Озриць, допавшись до своєї любки і прийнявши її в свої зовсім неплатонічні обійми, вчиняв непереривну серію любовних сеансів аж доти, доки з надмірного пересилання не вмірав... У героїв це дуже звична річ... Згадайте, хоч би, французьку *Chanson de geste* про подорож лицарів Карла Великого до Царгороду... Ба кажуть, що й російський герой Пльвни Скобелев умер на таке саме „озрийське кохання“, бо забажав сїм разів без перерви практично виявити свою любовну силу... Коли хочете, смерть і не погана... Т-а-а-а-к... А в тїм, хто зна: може й Гейне розумів „озрийське кохання“ отак само, як і з історії виходить?... Адже Гейневський „Озриць“ мабуть чь не хоче сказати царівні, що коли вона йому оддасть себе, то він її не випустить, аж доки не сконає в її обіймах... Гейне був поет, себ то спеціаліст на такі штуки, і мусів добре смакувати всякі неплатонічні любовці.

Лаговський почув, як Константин нетерпляче заворушився коло нього на лаві, очевиднож угніваний на Володимира, що перебив їх гарний поетичний настрій.

— То ви, бачу справді, в платонічні любовці зовсім не вірите? — одмовив Лаговський Володимирові. — Ну, й не вірте: *fides — res privata*.

— Не вірю, бо платонічного кохання навіть і не може бути.

— Чому так думаєте?

— Тому, що знаю. Та ми вже з вами говорили про це й балакали. З досвіду ми всі знаємо, що той, хто бува закоханий, думає тільки

про одно, яким би способом довести віддаль між собою та любкою на мінус три вершки. А коли хто каже, що він любить тільки ідеально і більш нічого не бажає, як ідеальності, то він очевидно бреше, і я йому не повірю.

— І всі, геть усі брешуть?... Вся тая безліч поетів, письменників і філософів, що писали за ідеальне кохання, всі брешуть?!

— „Поети“, „письменники“, „філософи“ .. — а це що нам за авторитети!... В Біблії про Немоврода десь сказано, що „тдй взість вѣлій ловѣць прѣдъ Господомъ“ : я про кожного поета чи борзописця чи ідеалістичного філософа сміливо скажу: „тдй взість вѣлій врѣхоуѣнь прѣдъ Господомъ“.

— Ну, а молитися ви можете? Молитися, себто умилятися душею перед Богом, ви здатні? Плакати з молитви ви можете? — запитав Володимира Лаговський, добре тямлючи, що він атеїст або байдужний.

— Ні, молитися не здатний. Бо самі знаєте, що я в Бога не вірую.

— А другі люди — тожсамо, на вашу думку, не щиро моляться і не умиляються?... вони тільки молитовні слова вимовляють?... Коли вони вам скажуть, що аж плачуть од щирої молитви, то ви, із свого власного досвіду, хіба й про се скажете, що цього бути не може?... Скажете, що вони тільки одурюють других?..

Константин, у п'ятмі, похвально погладив Лаговського по руці, наче мама слухняну дитину. Володимир хвилинку помовчав, а потім насмішкувато, щоб поглумитися з Лаговського, спитав:

— А ві, ви — молитесь? молитесь і аж плачете?!

Лаговський один момент помовчав.

— Не часто, але молюся і здебільша ще й плачу, — твердо одказав він далі, хоч його й

дуже прикро вразило, що Володимир своє питання про таку делікатну, інтимну справу ставить так напрямки і так неделікатно. — Еге ж, — знов твердо додав він, — і щиро молюся, і в чисте кохання вірю, і вірю, що можна любити без бруду і без думки про мінус три вершки.

— Ну, а я того не розумію, — недбало буркнув Володимир, лїниво позїхнув, підвівся тай повільно пішов додому.

Професор зостався з двома другими братами. Якийсь час усі вони мовчали. Мовчанку перебив Константин.

— Що за гарна людина з вас! — сказав він до Лаговського з гарячим захватом: — і гарна і розумна!... Тільки-ж я думаю, що Володимирові ви могли б дати одсїч і трохи різкійшу, менче церемонну, ніж це ви зробили були!...

— Міні було-б шкода казати щось різке Володимирові, бо він дуже довірливо відноситься до мене. З вами, бачите, він холодно мовчить, а я й сьогодні од нього чув цілу сповідь; він розгорнув передо мною свою душу.

— Ат! Володимирова сповідь і Володимирова розгорнута душа — не високу можуть мати ціну! — легкомісно бовкнув Константин. — Він міні нагадує перегнилого замороженого судака, що, доки холодний та мерзлий, доти й терпіти його можна; коли-ж ви покладете його собі за пазуху та коли він розігріється та ростане, то аж на цілу хату смород піде..., хоч носа затикай.

Лаговський не згодився з Константином, але думав, що про таку дражливу справу краще й не споритися. Вони підвелися з лави і тожсамо пішли до дому, бо далі-далі час був і спати.

Х.

Володимир тим часом уже роздяг ся і лежав був у постелі на своєму топчані, читаючи якусь маленьку й товстеньку книжку. Професор зайшов до нього, привітно побажав йому доброї ночі, тільки ж не зараз пішов з його сьвітлички, а сів коло нього на постелі. Він чогось ніби ждав, бо відчував душею, що між ними двома перебігло щось непомітне, але прикре, і що Володимир трошки невдоволений проти нього, тим часом як Лаговському бажалося, щоб між ним і дорогим його приятелем не було жадних нелагід.

Професор сидів коло Володимирових ніг і мовчав; Володимир лежав і мовчав; і один на одного не дивилися, а гляділи кудись на бік, на стінку, де лазила якась сколопендра, невеличка гадинка, ніби тисячоніжка, тілки така, що не кусяється. Перший забалакав Володимир, простягаючи до професора оту мініятюрну книжку, яку був читав перед його приходом. То були „Heine's Werke“.

— Перегортаю ваше Євангеліє, — сказав він. — Міні хтілося щось почитати на ніч, я зайшов до вас і побачив на столі оцю німецьку книжицю, що ви, бачу, скрізь возите з собою, мов Євангеліє. Давно я вже не брав її до рук... А справді нічого собі писав жидок! От хоч би це...

І він, підвівшись на ліжку і спершись ліктем об подушку, голосно прочитав по німецьки про покуту імператора Гейнріха в Каноссі:

»Коло замку у Каноссі —
Гейнріх, цар німецький, — босній
І в сороччині покутній...
Ніч — холодна і дощлива.

А з вікна хтось виглядає.
І, як місяць осияє,
Видко лисину Григора
Та Матильдинії груди.
Цар — блідий; пригасли очі;
»Pater noster« він бурмоче.
Та в глибу в царевім серці
Скреготить інакший голос:

»Ген далеко, в ріднім краї,
»Там стоять великі гори,
»А в горах росте залізо,
»Що придасться на сокиру.
»Ген далеко, в ріднім краї,
»Там могутнії дїброви,
»І з найбільшого дубища
»Вийде обух на сокиру,
»Гей, мій краю, рідний краю!
»Ти народиш і людину,
»Що гадюку наших болїв
»Перетне його сокира.

— Оце міні поезія! — покликнув Володимир, дочитавшись до кінця. — А ви що скажете?

— Скажу, що ще безгранично прекрасна поезія, — одмовив професор, прихильно вглядаючися в Володимира, який йому зараз дуже подобався своїм одушевленням і навіть на обличчя здавався гарним. — Тільки-ж і любовна лірика має свою *raison d'être*.

— *Raison d'être*!... — перебив Володимир: — але-ж просто сьміх пісьля „Каносси“ читати в того самого Гейне, ну, хоч-би от що...

Він навмання розгорнув Гейне в другому місці і вчитав:

Коли настав чудовий май,
Садочків розвивання,
Тоді у серденьку моїм
Прокинулось кохання...

— Спору немає, — казав він далі, — що коли ліпучі роспуковки розвиваються на дере-

вах, особливо на тополях, тоді Венера найлекше ловить людське серце... Але щоб із цього виходила велика поезія, я того не скажу... Сам я людина грішна, — іронічно вкинув він, — і Венері служу часто, але поезії в тім своїм служенню, простіть, не бачу!

— А ви служіть не Венері, а краще Артеміді або Весті, — лагідно сказав професор, гладячи Володимира по руці. — Та я, правду кажучи, всім оцім вашим бутадам не вірю: ви й самі бідше хилитеся до Вести, але перед людьми вам хочеться сказати якийсь дотепний парадокс, то ви й удаєте цініка. От хоч би про того Озрийця...

— Про Озрийця? — комічно обурився Володимир. — Ні, ні! про Озрийця я був не парадокси казав, а реальну правду. Признаюся, що тоді, як спорився я з вами, то був спорився ще тілки на злість вам; але оце, без вас, я ще раз, уважно, перечитав Гейневого „Der Asra“, і зараз вам доведу з правничою пунктуальністю, що Озрийця я розумію точно... Хто такі — отії Озрийці?

— Хто? звісно Араби!

— Так... Ну, а тепер, хоч ви й не правник, розміркуйте: чи міг природний Араб бути чиймсь невольником за часів арабської імперії, за часів арабського халіфата?

— Ну, — мабуть не міг...

— Таки не міг, це я вже й дійсне знаю... Виходить, що тая Гейнева подія одбувалася вже тоді, як арабський халіфат занепав... себто пісбля X віку... Це terminus a quo... Та в Гейне єсть і точніша дата. Царівна в нього зветься Sultans Tochter:

Täglich ging die wunderschöne
Sultanstochter...

...ну, а султани — відколи вони позаводилися на сході? не пам'ятаєте?

— Вибачайте... трохи призабув... Здається, після XI віку...

— Та вже-ж! Бо султанський період — період панування Турків... Арабин-Озриєць міг бути невольником не інакше, як за пізнійших, турецьких часів, себто за часів широко розвинутого гаремного життя. А ходити по турецьких гаремних садах, стояти коло гаремних фонтанів, бувати серед жіноцтва, зустрічатися з турецькими царівнами — вже ж нікотрим чоловікам Турки цього не дозволяють, хіба що евнухам. Чи так?

— Нехай і так, — згоджувався Лаговський, ще не зовсім догадуючись, до чого веде Володимир свою казуїстику.

— В таких разі вся Гейнева подія стає зовсім ясною, наче на долоні. Діло було в султанському гаремному саду, де всі невольники-евнухи. Але туди, через недогляд, попався невольник-Озриєць, що не був евнухом. Гаремна царівна, Sultanstochter, навіть і здумати собі не могла, щоб до гарему... — розумієте, до гарему!!... — міг затесатися незвалашений чоловік. Вона думала була, що й Озриєць не хто, як евнух; а що всі евнухи, народ гладкий, товстий, жирний, рум'яний, то вона здивувалася, чого це наш Озриєць блідий тай аж схне. Ну, захтіла розпитатися, що і як. То він їй: „Ба, я не евнух! а коли ти міні оддаси себе, то я аж замучу тебе своїм юнацьким коханням, бо я — Озриєць, а Озрийці, як пригорнуть жінку, то вже й випустити не хтять, ба навіть з такого кохання аж помірають“... Що далі було, Гейне не каже, та догадатися вже не важко: врадувана царівна, що замкнута в гаремі аж пропадала за мужчиною, кинулася Озрийцеві в обійми... А Озриєць, з любовної голодівки, мабуть таки й помер на її грудях.

— Тю — тю!! — роззявив рота Лаговський. — Оце парадокс — дак парадокс!!... Ну, та й казуїст із вас!

Згодитися з Володимировим трактуванням Гейневої поезії він, очевидячки, не міг, але всі ті комічні доводи йому сподобалися через свою казуїстичну дотепність і ще ніби й солідну науковість. Він зареготався, аж спинитися не міг. Володимир весело поглядав на нього, бо бачив, що проти його жартовливої адвокатської казуїстики Лаговський не може вже нічого вдіяти.

— Тільки ж ви, поети, такий народ, що жадних доводів не послухаєте, — кепкував Володимир далі. — Ви — наче жіноцтво, що вислухають якийсь довід і скажуть: „Ваша щира правда, але міні здається інакше“... Я певний, що взавтра ви, сидячи коло моря, „там, де плещуть ясні води“, знов співатимете втрох із братами „Озрийця“ і казатимете: „це — платонічне кохання, бо нам так здається...“

Тут він помовчав. Потім знов забалакав.

— А ви, бачу, з братами швиденько порозумілися..... або, як грубененько мовляють стрільці, миттю „знюхалися“. Вибачайте міні за цю мою незвичайну, драстичну термінологію... Та я ж не поет, а цінїк... Вони будуть вам добрі слухачі, не споритимуться, як я. Наша з вами приязнь, десь певне, вже розпалася, а з братами у вас вийде чудове, поетичне, естетичне, приятельське тріо, куди прозаїкам краще й не лізти...

Він говорив це трохи роздратованим і насмішливим тоном. Де була в нього іронія і де щирість, розібрати було не можна.

— Ваші брати — справді гарні і на прочуд поетичні люди, — тихенько вимовив Лаговський, з любов'ю дивлячись на Володимира: — але на вас я їх собі не проміняю. Та ви й тала-

новитші од них, а що ви од них старші й розумніші, то ви міні навіть ближчі; до того ж — ви нещасливі.. Нехай собі з ваших братів — гарні люди і люблять вони мене, а ви нехай глузуєте з мене та й набріхуйте ще й на себе самого всякі страхіття, — я, однаково, тільки одно почуваю: ви — міні найдорожчі за всіх людей на світі...

З цими словами професор схилювся й притулювся лицем до грудей на-пів лежачого Володимира і прихильно слухав, як у нього б'ється серце. Самолюбний осьміх промайнув по губах у Володимира, і всякі непорозуміння поміж ним і професором миттю порозівалися.

— Але ви мене таки дуже ідеалізуєте, — сказав він нарешті до професора. — Не хочу скривати од вас от чого: ото як ви були зовсім перейшли до братів, а мене покинули, то це міні було нелюбо. Я сидів собі збоку од вас, на лавці, і міркував і аналізував себе: через щό міні стає прикро, коли ви од мене одкидаєтеся і звертаєте свою увагу на братів? — „Може я його дуже люблю?“ — міркував я про вас, і відповідав собі: „Ні! я егоїст і нікого не люблю, і міні нічної любови не треба“. — „Дак чого-ж міні прикро, що він од мене одкинувся?“ — питав себе я — і мав тільки одну відповідь: „Хоч я й егоїст, але я заздрий. Я нікого любити не можу, але ревнувати до когось можу... Чи ви розумієте мої почуття?... Ну, от я вам поясню це поетично, щоб ви лекше розібрали. Я — отак, як Сьнігурочка в Островського: бо і в неї серце — з холодної криги, і любити нікого воно не може, а заздрити й ревнувати — може. Отак і я. Як би не було тут братів, що вас од мене одбирають, я б анї трохи був не жалував, що ви мене кидаєте; тільки ж коли я бачу, що вони вас забрали собі і вам з ними весело, мене пориває

досада і стає шкода, чому ви не коло мене... Поганець я, поганець!... так і знайте...

А Лаговський ще дужче тулився своєю щокою до його грудей. Він не вірив нічому тому, що казав Володимир про свій егоїзм; з усього, що він од Володимира чув, він висновував, що Володимир надзвичайно гарна людина і дуже його любить; правда, що Володимир, може, любить його не так сильно, як він його, та він рівної обопільності й не хоче вимагати: нехай собі Володимирове чуття не таке сильне як у нього, — в усякім разі Володимир — його щирий приятель, і Лаговський на тому вдовольняється.

Міцно поцілувавши свого побратима - Володимира на прощання, професор пішов до себе й ліг спати. Рідко коли він почував таке задоволення з життя, таку гармонію в душі. Вся сім'я Шмідтів сяяла в його уяві блискучим сонячним світлом: добра душа генерал..., ще добріша генеральша..., поетичні Константин і Аполлон..., розумний, сумовито-вдумчивий і сам себе бичуючий Володимир... І всі вони, всі оті чудові, недосяжно гарні люди, всі вони його люблять!... Він більше не сирота!... Чи він вартий того!... Чим він може їм оддячитися, хіба як не собачою вірністю?...

O, Augenblick! verweile doch: du bist so schön!...

XI.

Та відносини його до Володимира иноді ставали скрутні.

За два чи три тижні професор зробився зовсім своєю людиною в сім'ї генерала Шмідта. Кожну вільну хвилинку він неодмінно перебував разом із Шмідтами, ба й обідав і чай пив у купі з ними; а що вже до надвечірньої якої прохідки або екскурсії, то без нього був би й ніхто не схотів йти чи їхати. Здебільша, правда, він зав-

сїди, чи вдома, чи де, приставав до товариства не батьків, а молодих парубків: Володимира та його братів-студентів, що з ними трома й жив був разом в спільній квартирі, — не до товариства старших, бо у старших, себто в генерала та в генеральші та в їхньої дочки Зинаїди, було багачко свого власного, спеціального діла. Старі займалися тим, чим займалися й инчі туапсинські піонери на своїх подарованих надїлах, або „участках“: доводилося пильно поратися коло свого „участка“ вже й через те, що там уже будувалася в них хата-господа, — а треба ж було наглядати й за будучим садом, що обов'язково мусїв бути заведений на „участку“. Вже робітники повирубували з „участка“ чіпкі товстезні лїяни-сассапарилї, часом з руку завтовщки, що непроглядно були попереплїталися поміж столїтніми каштанами та волоськими горїхами, і генерал з генеральною мали тепер доглядати, як вони вирубають на „участку“ іще й карабіч (такий дрібний граб) та викорчуюють ще й оту густу й колючкувату кущеву поросль, яку тут на Кавказї звуть держидерево і яку професор з Аполлоном (вони любили ботанїку) заквалїфікували як *palurus aculeatus*. Се дерево — з листям наче в білої акації, а з кущевим гиллям — як у жовтої акації; тільки ж воно ще густїйше й далеко колючїйше од білої акації, а вкорїнюється в ґрунт гїрше, нїж яка дереза; тепер робітники зглибока викорїнювали держидерево тай копали натомість ямки під обов'язковий „плантаж“: під овочевї дерева, виноград і таке инче, що мало засадитися з осени. Всї думки, всї інтереси, всї балачки старих Шмїдтів з'осереджувалися тепер коло будівлі, коло викорчовування, коло „плантажу“; а се була тема мало цікава як для молодих Шмїдтів, так і для професора; через те вони четверко волїли здебільша держатися окро-

ме од батьків. Зинаїда, знов, трималася своєї власної сім'ї, дбала з нянькою про свої малі діти й їх дитячі хвороби, і це тожсамо не дуже було цікавим для всього парубочого товариства. Компанійонка генеральшина тулилася навпереміну коло генеральші та коло Зинаїди, а до братів її відносилася з невикритою холодністю, особливо до Володимира, що часто її дразнив; тай професор теж був для неї ані трохи не цікавий. Таким способом усі обставини вели до того, щоб професор разом із трома братами складали свій окремих, тіснійший гурток. Тільки ж неоднаковість характеру Володимирового і двох других братів робила те, що позиція Лаговського супроти Володимира ставала в тому гурткові иноді не легкою. Трохи не що-дня се виявлялося над вечір, коли всі вони, і старі і молоді, виходили разом погуляти, щоб подихати посьвіжілим повітрям.

В Туапсі є де проходитися, особливо по гарних самітних околицях Туапсинських; туди ціле покоління Шмідтів і прямувало над вечір. Або, з цікавості, ходили вони зоглядати зовсім не гарні порожні плаці, недбало й на швидко руч обгороджені плотом, з гордими, поки-що невідповідними, написами: „Городекой садъ“, що скидався на пастівник, або „Бульваръ“, де ще й дерев не було ніяких. Ходили вони всі гуртом дивитися й на інші розплановані пустирі, де з напису видно було, що тут має колись лягти „Московская“ або інакша вулиця; але поки-що не малось там нічогоісїнько, не було жадної хатини, тільки стояли самісїнькі квадратні огорожі, зроблені з тину або попросту з дручків та полін, бо нові володільці тих „участків“ іще не приступали до роботи над ними.... І на всяких таких надвечірніх прохідках компанія половинилась: розбивалася на поважну-старшу, з батьками, з компанійонкою, з малими дітьми, і неповажну-молодшу,

з парубками; своїм звичаєм професор завсїди одбігав од старших та од Зинаїдиної сїмї тай ішов з кимсь із молодих Шмідтів. Але, знов, і ця молода компанія знов розбивалася на дві групі. Часом Лаговського забірав під руку Володимир і йшов удвох з ним, силуючись ійти трохи оддалік од братів; часом — знов — його брали під обидві руці Константин та Аполлон тай вели з собою, а Володимир тоді зоставався сам тай ішов побіч, далеченько од них, щоб не слухати балачок професорових з братами на нецікаві для себе теми. Під такі моменти в душі самотного Володимира повставало потайне невдоволення не тільки проти братів, ба й проти професора.

Різнь поміж трома братами зоставляла свій сьлід на відносинах Володимира до Лаговського ще й у багатьох інакших пригодах, особливо тоді, як доводилося їм поїхати иноді кудись далекійше од містечка Туапсе, всім чотиром укупі на одному возі.

Кожна поїздка, коли казати взагалі, відбувалася дуже жваво й безжурно, і той віз, на якому вони їхали, бував звичайно вмістилищем гомінкого сьміху, реготу та веселости, аж навіть похмуре обличче найнятого погонича з Вельямінівської слободи иноді розхмарювалося й осьміхалося на безжурний галас паничів, що сиділи на возі. Возом у них бував не який фаєтон або коляска, а попросту сільський драбинчак. Фаєтонів у Туапсеї взагалі не водилося, або, хоч і мавсь один у якогось грека, то однаково, що його й не було: найняти його рідко-кому щастило, бо той одинокий фаєтон звичайно знаходився в розїїздах. Почтових коней у Туапсеї теж було обмаль: кінна почта доцїро починала тут заводитися. Отож, щоб кудись поїхати, найлекше можна було роздобути собі хїба драбинчака у поблизькому, напів-російському, напів-українському

селі-слободі Вельяміновському, що стоїть по той бік річки Туапсинки, в глибї долини. Вельяміновське славиться своїми лютими пропасницями, бо ані великоруські, ані українські колоністи не можуть одкинутися од своєї дідівської звички — селитися й на Кавказі як раз поблизу річок з їхнім малярійним повітрям, а не на горі, як це робили Черкеси і як роблять тепер Греки. Через те у всіх Вельямінівців бліді, хворобливі таї виснажені обличчя: таким бував і кожен погонич, у якого собі наймали драбнчак паничі-Шмідти... Та їм до того бувало байдуже. Вигідно підібгавши по під себе ноги або навіть безжурно порозлягавшись на драбнчаку, поверх рясно намощеного сїна та простеляних ряден, молоді Шмідти з професором їхали було верстов за десять-двацять по одному з тих трох прекрасних, але безлюдних, побрукованих шляхів, що вже заздалегідь попрокладані скарбовим коштом до порта Туапсе: один — приморський шлях із півночі, з Новоросійська, другий — приморський шлях із півдня, із Сухума, третій — неприморський, із середини Кавказьких гір, із сходу, з Кубанського козацького гóрода Майко́па; вже й тепер попрокладано оті бруковані биті шляхи — в надії на те, що в новозбудованому порті - Туапсеї буде колись велика вивозова й привозова торгівля. Поки що, на тих шляхах нічого, окрім чудових, розкішних лісових та гірських та морських крайовидів не було видко. Иноді хіба є по-за низчих близьких гір на височенному шпилі далекої найвищої гори, — так верстов за двацятєро от Туапса, — здалека виблисне й заманячить перед подорожніми високе гірське грецьке (колись черкеське) село Макопсе́, де оселилися *Ἑλλη-νες τουρκόφωνοι*; або покажеться висока двугорба гора Туишхо, на якій пороскидалися розлогі виноградники барона Штейнгеля із славною

на всю Росію винарнею, або десь на якомусь зовсім близькому верхогіррю майне перед очима четверокутна прогалина вирубаного лісу, засіяна кукурузою або тютюном, або иноді, — се вже на такій верховині, де нема надмірної вохкості, — засіяна і пшеницею; то знак, що десь там поблизу, по-за велетенськими каштанами чи буками, невидимо притулився хутір. А чий хутір? грецький? український? старий черкеський? німецький? естонський? чи кого инчого з населених тут колоністів? — Про се нема в кого роспитатися, бо на шляху нікого з людей не видно, і зрідка-зрідка хіба проїде тим порожнім брукованим шляхом котрийсь тутешній селянин-колоніст; найчастійше се була якийсь потурчений грек, в якого тілки віра зосталася православна грецька, а мова — турецька; він везе на буйволах бочки та тюки з Майкопу; часом це була в'юнкий імеретинець. Иноді, та й то вже рідше, драбинчак з нашими подорожніми наткнеться на шляху на ціле товариство захожих турків-камінярів з Анатолії, себто з Малої Азії, що понуро сидять кожен коло своєї купи наваляного каміння та й поважно й повільно стукотять молотками; їх найняла місцева російська адміністрація; вони трощать каміння та лагодять і залатують шосе, що порозмивалося од частих і сильних кавказьких залив. Навіть з побіжного погляду видео, що се — тупа, неповоротлива, солідна нація, яка, коли й научні твори писатиме, то й над тими творами працюватиме так само неоригінально й машинально, наче каміньці молотком товче... І знов тихо, і знов на шляху нічого не видно.

Серед такої дорожньої самоти та безлюддя наші паничі, на своїм драбинчаку, не мали чого стіснятися перед публікою. Константин і Аполлон голосно гукали, коли бачили з одного чи з другого боку дороги якийсь надто-чудовий або ве-

личній крайовид, шарпали Лаговського за руки й повертали за плечі, щоб він, як поет, не проминув котроїсь надмірно гарної картини природи, сьпівали пісеньі, реготалися, жартували. Стаючи на спочивок, професор з Аполлоном шукали всякі цікаві, адже підтропічні зїлля, тай силувалися дати кожному ботанїчну клясїфікацію... Вертаючись аж у поночі додому тією самою дорогою, всі вони, вже притомляні, покотом лежали навznak на драбінчаку, на настеляних ряднах-„паласах“, і, втупляючи очі в зоряне небо, задумувалися та мовчки марили, або тихесенько насвистували чи півголосним хором сьпівали якнїсь підхожий до їхнього настрою романс з меланхолїчною мелодїєю: „Через що я люблю тебе, темная нічко?“ або який-инчий. А найчастїйше траплялося так, що професор їм що-небудь оповїдав, переважно на лїтературну тему, оповїдав тихим, рївним тоном, що „мов течїйка журкотить“, як сказав Константин.

І завєди в усїх тих поїздках Володимир почував, що в професора стає бїльше спїльности з його братами, нїж із ним, і що йому Володимирові краще випадає мовчати серед кожної розмови, коли він не хоче грубо нарушувати той лїричний тон і той сентїментальний настрїй, які переймали його братів та Лаговського, а йому органічно були наполовину чужі.

У вєчері, перед сном, а як инодї — то аж до півночі або й пїзнїйше, вони перебували у шкільному саду в павільйончику, що звисав по-над самим морем; полягавши грудима на довгому столї та спершись головою на лїктї, вони слухали, як море вночі шумить, плескаючись об берїг. Часом Лаговський, що мав дуже тонкий музикальний слух і гарну музикальну пам'ять, приносив туди свою скрипку і, без доброї технїки, але ж і без фальші, награвав їм усякі знайомі оперові та концертні мелодїї,

які кому хотілося згадати собі. Та найчастійше він, як і скрізь, так і тут, над морем, під любий плескіт морських хвиль, „журкотів, як течійка“ — і знов, здебільша, на літературні теми. Серед нічної пітьми, лежучи з молодими своїми приятелями на столі, він було знайомив їх з тими європейськими або слов'янськими письменниками, котрих вони не знали, а що мав він добру пам'ять, то колорітно переказував їм зміст усяких писань тих письменників; коли це бували які-небудь гуморески, то счинявся невимовний регіт. Такі оповідання охоче слухав і Володимир. Але ж иноді розмова переходила на лірічну поезію, починалося цитування всяких віршів, а часом — знов — Константин та Аполлон прохали Лаговського, щоб він читав їм свої власні поезії, що їм дуже припадали до вподоби. Тоді Володимир почував себе чужим, бо поезії Лаговського, хоч деякі подобалися й йому, — особливо за їхню музикальність, коли не за зміст, — але більше того, що не будили в його душі жадних почувань.... от хіба іронічну насмішку. Бо Лаговський мав чутливу, навіть сентиментальну українську вдачу; сентиментальність його, як звичайно в хоровитої людини, була аж надмірна; Аполлон і Константин були типічні репрезентанти тієї значної, може й переважної частини російської інтеллігенції, в якій жилах тече примішка романтичної німецької крові і яка більше втішається російськими перекладами з Гейне, ніж своїм рідними російськими ліриками. В супротивність до братів — в Володимирі воплотилася рельєфно і безмірно більше, ніж, наприклад, в його матері, ота холодна, твереза, розсудлива чиста великоруська вдача, що не терпить сентиментів і романтичності, а органічно тягнеться тільки до реалізму. Не можна сказати, щоб і він не міг часом відчутти поетичну красу підтропічної ночі, не можна сказати, щоб і він не

міг оцінити гарну картину природи, або втішитися мелодічною музикою, чи що. Ні, естетична ослода була в тім і для Володимира. Тільки ж у нього виходило все те, якое, дуже по розсудливому, не так, як у його братів; а коли одного разу Володимир побачив, що Лаговському аж закрутилися сльози на очах, як задивився він був на сизо-голубі шпилі далеких гір, осяяні рожевим промінням заходячого сонця, — то Володимир міг тільки здвигнути плечима або звалити вину за ті сльози на слабкі нерви Лаговського... Так і отут, в ночі коло моря, в павільйончику над береговою кручею, Володимир, довго слухаючи, як його брати аж упиваються поетично-ліричним патосом разом в Лаговським, починав нудитися з того й починав глузувати. Тоді всі вони трое замовкали, і навіть не хтіли споритися проти нього; розмова переривалася, і Володимирові ставало досадно на самого себе.

Він далеко радішій бував, коли йому траплялося, потай Аполлона та Константина, забрати Лаговського після вечері самому-одному тайпіти з ним кудись, серед нічної пітьми, на таку прогульку, де брати не могли б знайти їх двох. Поет - Лаговський, як усі поети, скидався трохи на Еолову гарпу, що з одного подуву вітреця грає на один тон, а з другого подуву — на другий тон; коли заставався Лаговський сам-на-сам з Володимиром, без братів, то він легко піддавався Володимировому настроєві, і Володимир чувся тоді в його товаристві зовсім гаразд. Тоді й мефістофелеві Володимирові жарти та глуми могли не вражати Лаговського ані трохи, бо він міг щиро сьміятися навіть і з грубовато-цінічних Володимирових дотепів, на які той був чималий майстер, а в натурі Лаговського не лежав цинізм. Ба навіть коли піднімалися й поважні розмови з Володимиром на доволі спеціальні правничі теми, до яких

професор математик Лаговський вже ж не мав жадного спеціального підготовлення, то і такі розмови часом могли Лаговського направду й чимало-таки зацікавити; от, треба було тільки, щоб він заставався вдвох із Володимиром без нікого третього. Без нікого третього навіть поетичні ремінісценції, які Лаговського ніколи й ніде не могли кидати і якими він завсїгди мусїв із кимсь поділитися, несвїдомо пристосовувались у нього до Володимирового характеру, бо в товаристві Володимира сами собою приходили Лаговському в голову найбільше такі поетичні згадки, що торкалися бойових суспільних тем; такі ремінісценції і Володимир слухав охоче. Тільки ж треба сказати, що ті моменти, коли професор і Володимир, без братів, знов могли дихати одним спільним духом, траплялися в них двох уже не часто: адже частїйше виходило так, що Лаговський був скрізь у купі з Константином та Аполлоном і відчужувався од Володимира. А до того часом серед їхнього спільного життя виринали зовсїм несподівано декотрі дуже нелюбі події, які прокладали поміж обома приятельми все товстїйшу тай товстїйшу перегороджу. Одна пригода була особливо прикра.

В тїй грецькій сімї Андропулїв, де вони наймали половину господи, повно було всяких чорнявеньких і бистрооких дївчаток-підлїтків, — того віку, що нїмці прозивають „Backfische“. Звалися ті дївчатка античними елїнськими йменнями, що вимовлялися на новогрецький лад: Андромáхї, Еленї, Пенелóпї, Кассандра; а їхня тїтка, — вона тепер, правда, кудись була поїхала, — звалася Зої. Шмідти якось довго не могли собі добре всїх тих античних імень зати́мти, бо їм що-разу, поруч „Андромахї“, „Еленї“, „Пенельопї“, „Кассандри“ та „Зої“, чомусь нагадувалися ще інакші грецькі жіночі імення, які підходили під аналогію

або під риму до цїх: і Клеопатра, і Філопатра, і Каллімахі, і Клеомахі, і Зої, і Хлої, і Ірінї, і Катарїні і ще інші якісь „...їні“, аж у голові все плуталося. Через те Шмідти, коли говорили бува' проміждо собою, попрозивали тих дівчат лекшими для себе, більш оригінальними іменнями: найстаршу дівчину, Кассандру, звали вони „Трапезунтська наречена“, — се в pendant до літературних типів „Мессїнської нареченої“ та „Абідосської нареченої“ та „Коринтської нареченої“ (жартоблива аналогія з „Коринтською нареченою“ їм насувалася в голову найбільше); що ж до трох менчих сеструнь, то їх вони проміждо собою називали попросту одним збірним назвищем: „Baskfische“. Ба навіть інтересну Зою, що її ймення всі, дякуючи Байроновій „Maid of Athens“, швидко затамили, краще любили вони звати між собою епітетом: „Трапезунтська вдовичка“, а не „Зої“; а в тім, її давно вже не було тоді в Туапсеї. Так само, до речі сказати, вони й молодого хлопця-Андропула, що вчився в Катеринодарській реальній школі, а тепер літував удома, ніколи не звали між собою на ймення, а мали його під прізвиськом „яраліст“, бо так вимовляла це слово його мати. Великих розмов із сім'єю Андропулів їм не доводилося заводити, бо й розмовитися з тими дівчатками було навіть важко: адже тільки Кассандра, найстарша, вміла говорити по французьки, але ж вона була й найсоромливійша од усіх сестер тай завсіди ховалася в хаті; а менчі дівчата, недавно привезяні з Трапезунту, дуже цікаві, прудкі, бистроокі, реготухи, цокотіли тільки по-грецьки та по турецьки і, хіба, пару слів могли з'язати тією російсько-українською мішаниною, що чується на туапсинському базарі. Як ішли було молоді Шмідти проз них, то грецькі дівчата вибухали сріблястим сьміхом собі в кулак, потім швиденько ховалися одна за

одну, потім — знов — голосно шопотіли ніби з російська: „какій красіві!“ тай знов, фуркаючи, тулилися одна за одну. Шмідти з великою веселістю відносилися до тих вибриків, іноді питалися в Лаговського, як треба сказати по турецьки той чи инший жарт, тай голосно вимовляли його; а пустотливий Константин, проходячи коло тих молодих грекинь, патетично мугикав собі пісню, яку зложив для себе старою грецькою мовою, але про яку сподівався, що й новогрецькі дівчата могтимуть із неї хоч трохи щось уторопати:

“Κασάνδρα μου, καλλίστη τῶν χορῶν!”...

Після обіду, серед гарячої приморської вохкої спеки,... — а було настало вже Йвана Купайла..., — і Шмідти й професор примушені бували в своїх світлицях трохи чи не зовсім пороздгати та, побравши книжки в руки, трошки полежати напів-голими по своїх тапчанах, щоб відпочити і не загинути з нестерпучої підтропічної спеки. І от, тоді часом двері їхніх покоїв як стій одчинялися, ніби з вітру; а коли Константин або Аполлон в Адамових костюмах підводилися, щоб їх причинити, разом чулося, що хтось утікає; чулося швидко тупотіння одбігаючих ніг, лунав здушений регіт, і хлопцям оставалося хіба й самим зареготатися. Іноді так само розчинялися сами собою двері й до Володимирової світлиці, але се бувало рідше, бо він, доки вдягався, щоб піти зачинити їх, невдоволений воркотів, і того прикрого воркотіння не могли дівчата не чути і мусіли розуміти, що це сердитий панич. Або іноді в запнуте, але одчиняте вікно до Константина та Аполлона летів ніби ненароком мняч, падав коло постелі котрогось, — і знов чувся дівочий вереск, регіт, тіканнє. Молоді обидва Шмідти й собі реготалися тоді: ізнов мусів або Аполлон, або Кон-

стантин підводиться і, силкуючись, щоб грецькі панночки не бачили слов'янської наготи, викидав мняча крізь вікно назад на подвір'є..... Володимир навіть і в таких випадках, хоч вони його особисто й не торкалися, теж був трохи воркотів, але дівчат се вже більше сьмішило, ніж лякало... А то, було раз, пустотницї прибігли до наймички Амалії і заявили, що паничам треба води вмитися, та швидче, швидче! Амалія з важким відром води побігла до їхнього покою. Вона раптом розлетілася до них, саме тоді, як на Константи́ні та Аполло́ні нічогосінько не було, і мусіла прожогом податися назад; з переполоху вона й двері покинула розчиняні навстяж, та ще й спотикнулася, тай перекинула відро. Вода великою потопою залляла весь покоїк паничів, заливаючи й їхні ботинки та скарпетки, покладяні на підлозі. Галас.... Метушня.... Швидке вдягання в одержу, щоб скочити та й зарятувати себе од потопа.... Гомерічний регіт....

“Ασβεστον δ' ἔσθ' ἐν ὄργῳ γέλως μακίρεσσι θεοῖσιν!

Одного разу, повернувшись у поночі додому, Аполлон і Константин побачили, скоро засьвітили сїрник, що в них було нашествіє іноплеменників: бо тих персиків і абрикос, що Шмідти були лишили на столиках коло своїх постелей, не стало, а натомість покладяні були цукерки; — „еллинська прелесть“, — заявив філолог-Константин. Тая самая історія вчинилася й на другий вечір.

— А ми з вами, Володимире, мабуть дуже старі для тих чорнявеньких грекинь! підтопталися!... — зажартував професор. — Нам з вами цукериків або янчої еллинської прелести не підкладають!

— Бо в мене на столі не лежало жадних овочів на взамін їм, — весело сказав Володимир: — Та от я їм узавтра покладу справжню добру

новинку: велике гроно винограду. Тутешній ту-апсинський виноград іще не достоявся, але на базарі... я сьогодні бачив... є привезений з Батуму виноград анатолійський. Побачимо, який за те вони міні даруночок підкладуть.....

Він так і вчинив; коло свого столику поклав виноград.

У вечері вони всі пішли на прохід і вернулися пізно вночі.

— В мене знов цукерки, — розсміявся Аполлон; — а персики вкрадено.

— Те саме й у мене, — оголосив Константин.

Володимир помацав на своєму столі в потімках і налапав щось велике, якусь палічку.

— Це, мабуть, шоколад, — голосно догадався він і засьвітив свічку. — Я ж казав, що міні буде найкращий подарунок, бо дівчатка — народ вдячний... Але що це за знак?! — скрикнув він, обурений, розглядаючи малюнок, що був наліплений на тому напірчику, в який закручено було палічку шоколаду.

Лаговський взяв у Володимира шоколад і, подивившись на наліплений малюнок, крутнув губою: там намальовано було оранг-утанга, що комічно й сердито надягав на себе штани. Аполлон і Константин, подивившись і собі на оте саме, позаливалися реготом, бо не можна було сумніватися, що то мала бути каррікатура на їх воркотливого брата.

— Будьте ласкаві, мої дорогі братіки, покиньте реготатися! — розлютований крикнув Володимир, і його сірі очі засьвітилися якоюсь мшачою злістю. — Радійте на свої облизані мордочки, що в вас вони дуже гарні!...

Константин і Аполлон, замість відповідати, споважніли, мовчки вийшли з Володимирової хати й пішли до себе.

— Що за паскудство! Що за нахабність! — аж варився Володимир: — А от я взавтра тим поганим дівчинискам вуха пообриваю!!... Морди їм наб'ю!!...

— Втихомиртеся, Володимире, — вмовляв його Лаговський, якому трохи й шкода було Володимира, але отся похвалка прикро його вразила: — Ві — вчините ручну розправу над малими дівчатами??... Ви — битимете нерозумних дітей за їх жарт?!... Та Бог із вами!

— Ні! я зроблю ще краще! сам рук я не паскудитиму, а вдамся до їх матері тай розкажу, як вони розчиняють нам двері та підглядають голих кавалерів... Нехай знає мати, — то може натовче їх, наче кошенята, мордами в землю!...

В своїй злости невродливий Володимир став зовсім бридким на вид.

— Ви того не робите!! — прохав Лаговський.

— Зроблю!... Та ще скажу їй от-як: „Хоч із ваших дочок однаково мусять вийти простітутки, але то ще має бути за два роки..., а поки-що нехай не заглядають перед часом до голих парубків“.

Лаговський із жахом подивився на розлютованого Володимира. Володимир під ту хвилину справді й сам вірив, що може взавтра сказати матері таке слово про її дівчата. Лаговському стало болюче й зле на душі.

— Ви міні дуже не подобаєтеся за те, що кажете зараз, — сухо й холодно сказав він до Володимира: — Я мав про вас досі інакшу думку... Ну, добраніч!...

— Он як! — заіронізував Володимир, держучи його за простягнуту для прощання руку: — Що ж міні робити! Чим хто багатий, тим і радий!... Такий я вам не до вподоби, кажете?...

А може б ви згадали собі прислів'є: „Полюбіть нас чорненьких, а біленьких нас усі полюблятимуть“?... Та куди ви? посидьте-бо, не йдіть іще!... Побалакаємо!

— Добраніч! я спати хочу, — сказав Лаговський і пішов до себе.

Він таки справді хотів був зараз роздягтися тай лягти спати. В хаті в нього було темно. Він постояв скількись секунд у птьмі, міркуючи, чи варто воловодитись і сьвітити в себе лампу на одну хвилину, коли він однаково має зараз заснути. Щоб не сьвітити, він розчинив двері до кімнати Аполлона й Константина, аби видно було йому роздягтися. Як розчинив він двері до них, звідти вдарив на нього сніп сьвітла од їхньої лампи, і він спинився на порозі. Обидва парубки, що вже були лежали по постелях, підвели на нього очі. Професор разом забув, що хтів був уже роздягатися при тому їхньому сьвітлі; натомість він увійшов до їх кімнати, підсїв до них, і вони незабаром розбалакалися, переходячи з теми на тему. Двері між Володимировим і професоровим покоїками були зачиняні. Та не зминуло й десять мінут, як до Володимирових вух долинув через порожню й темну професорову горницю сріблястий Аполлонів сьміх з тої третьої кімнати, де жили обидва браті; потім почулося тільки тихе, плавке джуркотінне професорового голосу: він, очевидячки, оповідав братам щось цікаве і щось довге, — і спати Лаговському, очевидячки, ще не хтілося. Чого ж, коли Володимир кликав його посидіти коло себе, то він одмовився?!

До Володимирової душі раптом влилася різька, отруена течійка ворожвечі проти Лаговського. Досі бувало так, що на всі Володимирові капрісні вибірки та бутади Лаговський тільки лагідно осьміхався та казав Володимирові, що він сам на себе клепле Бо'зна що; а от, цім разом

такий контраст! Цім разом професор велично засудив його і навіть балакати з ним більше не схотів, а пішов собі шукати достойної компанії в його братів!... Володимира взяла досада, нащо взагалі він розкривав себе перед Лаговським: „Дуже треба розперізувати свою душу перед першою-ліпшою чужою людиною!“ — їдовито подумав собі він. З цього моменту Лаговський став для нього не менч антипатичною особою, ніж його рідні брати — Аполлон та Константин.

XII.

Молоді люди, як вернулись учора додому дуже пізно, то не встигли ще довідатися, що тим часом, як вони вчора вдома не сиділи, отоді-само вчора знов приїхала до Андропулів Зоя. Її вони не бачили вже буде тому більше, ніж два тижні. Звістка про її приїзд могла б бути для них цікавою новиною.

Інтересна „трапезунтська вдовичка“, відколи Шмідти оселилися в Андропулів, була вже сталася справді інтересною для всіх, — от тільки, що швидко одійхала. А то навіть Володимир дуже дружелюбно до неї був усміхався та силувався розмовитись із нею і сказати їй якийсь комплімент або жарт; бо вона не показувала, що, мов, надає його братам перевагу над ним, і однаково сімпатично відповідала Володимирові привітним осміхом і французькою каліченою мовою, — однаково як йому, так і його братам. Тільки ж, як Зоя по французьки лепетала сама зле, а розуміла французьку мову ще гірше, ніж говорила нею, то розмови між нею й пожилцями могли бувати хіба дуже первісні та лаконічні. Спробувала вона се незадовго перед своїм виїздом заявити їм, що новогрецька мова, кажуть, не дуже

далеко одійшла од старої грецької, — то може б чи не лекше було їм порозумітися по-грецьки? На жаль, усі Шмідти, хоч цілих вісім год трубили в гімназії грецьку мову і писали що тижня в гімназії *extemporalia*, могли тепер згадати собі самісінькі такі слова, як „військо“, „похід“, „виступати“ та „начальник“, і пам'ятали, що Елліни із своїм ватажком Ксенофонтом *ἐντεῦθεν ἐπορεύθησαν σταθμούς δύο παρασάγγας δέκα*, — ну, а с таким рясним словарним засобом вести талантну кавалерську розмову з дамами — не так-то воно й легко. Константин, студент-філолог, знав старих грецьких слів трохи більше; але й котрі він знав слова, то і ті не дуже надавалися до сучасної грецької розмови, бо були надто архаїчні. Якось він у ранці, виходячи з дому і побачивши „трапезунтську вдовичку“ під пальмами коло фонтану, захтів був увічливо сказати їй: „вітаю вас“; одваживши поклін, він вимовив: *οἶς ἀσπάζομαι*; в своїй старанности, сказав він це речення навіть не все по старо-давньому, бо не „*ὄμῃς*“, але по новому „*οἶς*“, — аби вдовичка лекше зрозуміла. Отже ж вона, як почула се „*ἀσπάζομαι*“, то швидче затуливши лице руками, втікла до хати; потім, як спитали Шмідти в „яраліста“, що воно таке буде по-новогрецькому: „*ἀσπάζομαι*“, то „яраліст“ зареготався, а перекладу не дав... То так навіть філологові - Константинові не щастило на розмову з Зоєю; а Володимирові та Аполлонові — й поготів... Ще важче було, ніж зліпити самому грецьке речення, зрозуміти, що хоче сказати по грецьки Зою. Бо от, знов таки незадовго перед Зоїним виїздом із Туапса, коли до того самого філолога - Константина і знов коло того самого фонтана під пальмами вдався була вона одного разу з запитом:

— Туркіка вонвόνна селіс? —

то він, хоч і бачив, що вона держить на колінах коробочку з рахат-лукумом і ще з якимись східними ласощами, не міг того доміркуватися, що вона питається в нього, чи не хоче він турецьких цукериків: „*Tourkiká vonvónia déleis?*“ Зрештою, отсе „туркіка вонвонія селіс“ так сподобалося пустотливому ухові Константина, що він, чи було того колись треба, чи не треба, раз-у-раз по скількись разів на день питавсь у вдовички проходячи проз неї: „Туркіка вонвонія селіс?“, а що він робив при тім дуже поважно-гумористичну міну, то трапезунтська вдовичка ростиналася, аж заливалася сьміхом.

Найчастійше, коли Шмідти хтіли сказати Зої якийсь дотеп чи комплімент, вони вдавалися були за підмогою до Лаговського; тоді він, хоч узагалі через свою несьмисливість державсь осторонь, виступав на сцену і по татарськи переказував трапезунтській вдовичці те, що було треба. Під такі хвилини він почував себе якоесь дуже любо, і в душу його, як дивився він на гарні очі та аксамітні вії Зоїні, находило якоесь ніжне прихилле до неї; потім, виконавши свою міссію і переложивши чужі слова, він знов усувався на бік.

Од себе особисто, з власної ініціативи, Лаговський ніколи не сказав Зої жадного жарту, жадного компліменту, коли не лічити одного випадку, — мабуть чи не за день перед тим, як Зоя була одйїхала з Туапса. Лаговському довелося тоді бути перед Зоею товмачем Аполлоновим. Було се так. Трапезунтська вдовичка, як звичайно, сидїла була в холодку коло фонтана під пальмами і, серед „солодкого нічогонероблення“, серед „*dolce far niente*“, дивилася в далечинь на море; хто мав вийти з хати, мусїв неодмінно перейти проз неї. Аполлон, виходячи з господи разом із Лаговським, держав у руках квітку з рожі, ще доволі сьвіжу й гарну, хоч і вчо-

рашню. — „Ви б міні не подарували ту квітку?“ — весело крикнула до нього Зоя по-турецьки. Лаговський переложив Аполлонові її прохання. — „Скажіть, що нехай візьме“, — оддав йому Аполлон квітку, — „але міні сором давати їй прив'ялу рожу, коли вона сама — свіжа, цвітуча рожка“. Професор узяв з Аполлонових рук квітку, але, доручаючи Зої, не переложив їй Аполлонового компліменту дословно; натомість, згадавши слова з турецької піснї, тихо вимовив: „Візьміть, він вам дає і хтїв би до того сказати, що ви самі квітка; дак не сьміє того сказати, бо не дурно ж у піснї співвають:

Бен яримє: „Гюль“ — демем:

Іюлюн ѓмрю аз олур.

— Не скажу я тому, кого люблю: „Ти — квітка“, бо квітці жити не довго. — „Але ж ваш приятель турецьких пісень не знає!“ — стрепенулася Зоя і пильно подивилася на професора, що од нього особисто досї вона анї компліментів і нічого такого ще не чула: — „Це вже ви од себе кажете, а не од нього?“... Професор відчув, що він під тим поглядом аж паленїє, але вдав, що ніби не розібрав її питання, нічого на те їй не одмовив тай пішов з Аполлоном своєю дорогою. — „Що вона вам сказала?“ — спитав Аполлон. — „Сказала, що дякує вам“, — коротко одвітив він, не розуміючи, навіщо він говорить неправду. Та за дві хвилини він забув про трапезунтську вдовичку, а якби хтось йому був сказав, що він нею цікавиться, він зовсім щиро хіба б розсьміявся.

Потім Зої не стало видко в Туапсеї, і її ролю для Шмідтів замінили Backfische, аж поки не довели до вчорашньої біди. І от учора знов приїхала Зоя.

Перший, хто про це сьогодні довідався, був професор, бо вставав ранійш од своїх молодих

приятелів; та він же звичайно їх і будив. Устав він, одягся і хотів був піти їх побудити, коли поглянув на годинник і побачив, що іще не пора. Він вийшов з хати, щоб піти на часинку до моря, коли це на велику собі несподіванку побачив трапезунтську вдовичку, що сиділа, як і колись, на своєму поетичному місці: в холодку під пальмами коло фонтану. По таким довгим небаченню професорові не випадало вклонитися тільки головою здалека, — через те він підійшов до фонтану і поздоровкався з Зоєю за руку.

— Ну, як вам тут без мене велося? — жваво спитала вона, своєю заведінною, сьмішливою маньєрою.

— Спасибі... Жили собі підскокуючи та жартуючи... Ваші небоги — такі самі веселі, як і ви... — осьміхаючись одмовив професор тай згадав учорашній жарт Backfisch-ів... — Тільки, боюся, що вчора вони розжартувалися, мабуть, собі не на радість... — додав він і коротко розказав Зої усе, що скоїлося, прохаючи, щоб вона перестерегла дівчаток, аби ще вся справа до їх матері не дійшла.

— Ні, до матері не треба доводити, не треба! — запротестувала трапезунтська вдовичка: — та вони вже й не робитимуть того вдруге, бо тепер мене побояться. А пана Володимира я сама, сама попрохаю, щоб не сердився... Він для мене, мабуть, буде більше ввічливий, ніж ви... кинула вона весело.

— Де це ви їздили? — перебив професор, вдаючи, ніби не чув остатнього закиду.

— В Лазаревське... Не знаєте такого містечка? Черкеси звали його Пезуапé, — то може так знаєте?... Це півсотні верстов буде звідси од Туапса... Тожсамо коло моря..., туди є Сочі... Наших греків там чимало...

— Що ж ви там робили? веселилися?

— Ах! великих веселощів можна сподіватися з товариства наших греків, що про самісіньку торгівлю й думають і балакають?... До того ж: які втіхи можуть бути в Лазаревському, коли воно — швидче село, а не містечко? В Туапсі — тай то з нудьги можна вмерти!...

— Се, певне, тому, що по-російськи ви не говорите; а то, будь-що-будь, знайшлася б і в Туапсі якась більше чи менше інтернаціональна публіка... ну, хоч би серед чиновників, чи що... чи взагалі серед тутешньої інтелігенції... — Так міркував професор, але Зоя вже його перебила.

— Не говорю по-російськи?... Але ж я дуже хотіла б вивчитися, — та од кого?... Самій не можна, бо важко... Тай книжки ніде такої тут не знайдеш: тут ж й книгарень нема...

— А ви б сказали, щоб вас повчив... той... — Професор хотів був уже вимовити: „яраїст“, як вимовляла й мадам Андропулова, але побоявся, щоб те слово Зоя не взяла за глум:... — Нехай би вас повчив... той... Як його!... Георгій! — насилу згадав він „яраїстове“ ім'я.

— Сказали про кого! Одно — що Георгій здебільша цілий день у крамниці, бо батько сказав, щоб він йому, як приїздить із Катеринодарської школи на літо додому, пособляв торгувати; а друге — це такий хлопчина-грубіян! ніколи міні жадної угоди не зробить!...

Вона спинилася.

— А от хіба! — радісно згукнула вона, кокетливо поглянувши на професора; — Може б ви схотіли мене навчити?... Окрім вас нема до кого й удатися... Ну, може б, годинку на день... зомною — старою бабусею...

І вона проникливо й знов кокетливо подивилася на професора. Професор чув, що в нього, мабуть, червоніє корінне кожного волоса на голові.

Та він і сам не знав, чого він соромиться. Конфузячись, він згодився вволити Зоїну волю. Поклали, що займатимуться російською мовою щодня годину, перед вечірньою прохідкою. Як на те, у професора був у чемодані підручник російської мови для татар.

Час був вертати до себе. Професор привітно кивнув до Зої головою і, осміхаючись, увійшов до Володимирової кімнати, щоб процедуру щоденного будіння почати з Володимира.

Молодих Шмідтів побудити бувало не легко, а надто Володимира, що ніколи не хтів прокидатися. Знаючи це за собою, Володимир давно вже, із своїм грубим юмором, який професорові, зрештою, тоді дуже сподобався, прохав його раз на завсіди: „Ви мене будіть, будіть тай будіть, не вважаючи на ніщо... Може бути, що я с-просоння зачну лаятися і посилати того, хто будить мене, в усякі далекі й близькі місця... — а ви не вважайте, тай будіть!... Може бути, що я с-просоння схоплю чобіт і швиргону в вас, — а ви не вважайте тай будіть!... Може бути, що я кину в вас оцім мідним підсвічником і провалю вам голову, — а ви таки не вважайте тай будіть, аж доки я зовсім не підведуся на ліжку та не запалю папіроску... Тб вже буде знак, що я зовсім прокинувся... В крайнім разі можете на мене вилляти трошки холодної води“... Делікатні Аполлон і Константин отак грубо воюватись не обіцялися, але застерігали, що з ними буде інакша трудність: їм не можна в ранці вірити. І справді, коли хто приходив їх будити, — вони, прокинувшись, починали його с-просоння серіозно впевнювати, що вони, буцім-то, прохали його розбудити їх не сьогодні, але завтра, і що він помилився; на доказ щирої правди своїх завірень вони навіть давали йому слово честі, тай знов засинали.

Хоч досі Володимир ні разу ще не шпурнув у професора ані чоботом, ані ліхтарем, той будь-що-будь мав завсіди з ним чималеньку мороку, доки вєспівав збудити його. Так було й сьогодні. Всунувши Володимирові нарешті в рот цигарку, сам запаливши йому сірник і діждавшись, щоб він потяг дим в себе, професор пішов - побудив Аполлона з Константином і знов вернув до Володимира, щоб пересвідчитися, чи встає вже він. Жадного сьліду с того нелюбого вражіння, яке він дістав був од Володимира вчора, в Лаговському сьогодні вже не залишалося. Не можна було того самого сказати про Володимира: в нього на дні душі лихий осадок проти професора заліг добре; тільки він того не виявляв. і розмова поміж ним і Лаговським повелася сьогодні так само спокійно, як і колись.

Кинувши Володимирови, який лежучи курив, скількись незначних уваг про гарну сьогоднішню днину, Лаговський далі сповістив його, що трапезунтська вдовичка обіцялася подбати, щоб дівчата не чинили нікому жадних пустот.

— Трапезунтська вдовичка?! — втішно спитав Володимир, який до неї відносився прихильно. — То вона приїхала?

— Приїхала й житиме тут довго... Навіть російську мову хоче вивчити... Прохала мене, щоб я був її вчителем...

— Прохала вас?!... От дак так!... Дивіть на нього: смирененький, плохенький, ніби-то закопався в науку та ховається од дам, а тим часом дамські серця заповонює!... Ох, чому я не знаю турецької мови, щоб одбити в вас вашу вченицю!...

— Покиньте се глузування, Володимире, — прохав Лаговський, вже й не радий, що похвалився йому.

— Тільки ж стережіться — учений пане професоре! — шуткував Володимир, напускаючи

на себе тон зловіщого пророка: — *Utinam falsus vates sim*, але міні здається що ви в своїй учениці закохаетесь!... Пильуйте добре свого серденька!...

— Та ви вже й зараз закохані! — почувся через розчиняні двері жартовливий голос Аполлона з його сьвітлиці. — Хіба це не видко з того радісного тону, яким ви сповістили Володимира про своє щастє?

— Ат! — безнадійно махнув рукою професор:... — Глузуйте!... Ну, та ви собі одягайтесь самі, а я піду каву пити.

Вийшов і покинув реготунів.

XIII.

Відколи розпочалися в професора щоденні лекції російської мови з Зоєю, вона, тая „трапезунтська вдовичка“, значно поінтереснішала і для всіх Шмідтів, бо тепер було їм навіть більше приключок, щоб і між собою балакати про неї. Лаговський, приміром, дуже хвалив її успіхи і охоче про них балакав. Тай до неї безпосередно вдаватися доводилося їм тепер частійше, ну от хочби тоді, як Шмідти юрмою входили до вітальні Андропулів, щоб сказати професорові (а лекція одбувалася саме там, у вітальні), що всі йдуть уже на прохідку, — то чи не час би йому скінчити свою лекцію з Зоєю? З Лаговського не переставали дрочитися, що він, мовляв, закохався в трапезунтській вдовиці по самі вуха; він с того дрочіння тільки сьміявся, але одно було таки правда: лекція з Зоєю зробилася для нього дуже важною точкою його щоденного життя; вже зранку, навіть серед пильних своїх учених занять, він, з якоюсь несьвідомою нетерплячкою, аж дочекатися не міг, чи скоро надійде четверта година,

— бо тоді він ішов на лекцію до Зої. Одбувалися заняття спокійно, діловито, трохи чи не геть без усяких сторонніх балачок; але для Лаговського було й у тім щось любе.

Із Шмідтів, — а вони надскокували коло Зої всі охоче, — найбільше цікавився гарною вченицею Лаговського молодий Константин. Він так пильно роспитував було в Лаговського про всякі подробиці кожної лекції, що той починав підозрівати, чи не закохавсь у ній Константин на правду. Лаговському здавалося, що й сама трапезунтська вдовичка більше дивиться на Константина, ніж на кого инчого. А один раз у Лаговського не зісталось вже жадних сумнівів, що його здогад — справедливий. Було се як раз на прикінці їхньої лекції. Тихим, рівним, щиро-професорським безстрастним тоном сплывався Лаговський вияснити перед Зоею одно важне граматичне питання; взявши за підставу турецькі глагольні форми: „алырым“ і „аладжайым“ він силувався вияснити, яка єсть одміна між російськими „братиму“ і „візьму“. Але що згадані турецькі форми самі собою дуже збивчиві та невіразні, то й російських форм Зоя од Лаговського не зрозуміла, і на її обличчю майнула навіть легенька кисла мина, що виявляла скуку чи втому. Саме тоді розчинилися двері і, як стій, вбіг жвавий Константин, щоб забрати Лаговського й потягти на спільну прохідку. Маленька собачка, що була лежала тут коло Зої та куняла, з несподіванки прокинулася: спершу вона одскочила, потім метнулась до Константина тай задзвявкала на нього з усієї моці, намагаючись при тім схопити його за ногу й укусити.

— Цять! — тупнув на неї Константин. Собачка задзвявкала ще гірше, ще тонкішим гавканням. Зручним рухом Константин уловив її за спину. Вона бурхалася, звивалася та все дзвявкотіла,

а Константин побідоносно підніс свій „голосний“ трофей до Зої і, галантно по-лицарському розсклянявшись, він презентував їй собачку з таким елегантним жестом, наче Зоя була його „дама серця“, а він подавав їй букет або розкішну бонбоньерку із смачними цукерками...; на жаль тільки, він мусів держати й простягати непокірну, гавкаючу собачку хвостиком наперед, а не головою, а це вже виходило не зовсім естетично. Презентуючи Зої таким способом собачку, Константин церемонно вимовив те грецьке речення, яке скрізь пхав перед Зоєю чи до речі, чи не до речі:

» *Τουρίκη βομβόνα θέλεις?* »...

Чи тому, що вся сцена була справді грубовато-комічна, чи тому, що в грецькій Зоїній крові лежало вроджене презирство й огида до турків, тільки ж вона зареготалася з Константинових слів так сильно, що здавалося, наче її істеріка вхопила. Контраст із тим нудьгуватим обличчям, яке в неї було на лекції, був для Лаговського дуже різкий. Далі вона вдарила пустотливого студента по руці, аж він упустив собачку на землю. Їхні погляди бистро зустрілися, і Лаговському побачилося, що і в Константина і в Зої в очах засвітилося обоїмліне кохання. Якесь болюче почуття, наче заздрість, шпорнуло на один момент професорову душу, та зараз же й заспокоїлося.

На прохідці з Шмідтами він був уже зовсім спокійний, привітно балакав з усіма, а коли в голову приходили якісь думки про Константина та Зою, то це були думки мирні й іділлічні. Йому марилося, що Константин оженився з Зоєю, що в них єсть діти, і що й тії діти й Константин і Зоя — всі дуже люблять його, свого давнього знайомого, доброго дядька і вірного приятеля сім'ї.

XIV.

Коли вже й досі на лекціях із Зоєю професор не дозволяв собі жадного злишнього слова, то відтепер увесь тон його мови зробився вкрай академічним, об'єктивним до що-найвищої міри. З його лагідного, але німого й безстрастного обличчя — думалось йому — Зоя ніколи вже не зможе відтепер упізнати, що вона якийсь час була для нього хоч трохи інтересніша, ніж зараз. Та тепер, знов, вона навіть мусіла статися для нього не інтересною: адже він мав тепер зовсім тверде пересвідчення, що сам він для неї не цікавий, бо вона прихильна до Константина. Через те не випадало й виявляти перед нею якусь особливійшу прихильність.

Та Лаговський помилявся про Зою з Константином. Ніяких таких спільних сімпатій з Константином у Зої не було. Навпаки, саме отепер найбільше її зацікавив не хто, як професор; бо тим часом, як усі Шмідти люб'язно надскокували та впадали коло неї, професор мовчав, і тее мовчання Зою з кожним днем дратувало більше й більше. На всі її забалакування серед лекцій професор відповідав дуже коротко й діловито, хоч і ввічливо, і зручно переводив розмову на граматику, та все бідкався, що часу в них мало, а лекція зтого кінчиться.

Дійшли вони в своїй граматиці до одділу особистих містийменників, і не можна було перекладати дальших практичних діалогів, доки Зоя не навчиться без помилок склоняти: „меня, тебе, себя, мнѣ, тебѣ“ і т. д. Професор сказав їй, щоб вона вивчила склонення не сама з книжки, а тут-таки на лекції при ньому, під його проводом і контролем, тай терпеливо поправляв її, коли вона російську форму „тебя“, що повинна вимовлятись „тѣбѣа“, вимовляла або „тѣебѣа“, або „тѣбѣа“.

— Т-є-б-я, — поволі сказав він.

— Т-йе-бйá... — ні! тібá... — сидувалася проказати Зоя... — Ат!... — скрикнула вона на-решті з жалісливим комізмом: — та яка ж вона важка російська вимова!...

— А от же вивчитись її треба, — з поблажливим, тільки дуже легесеньким і зовсім олімпійським осьміхом сказав професор, — бо саме оця падежна форма од „ты“ занадто часто вживається в живій розмові. Адже „тебá“ — це буде й genitivus і accusativus; це буде й турецьке „сенін“, і турецьке „сені“... Наприклад „сенін ічюн“ — „для тебá“, „сені севéрім“ — „люблю тебá“.

— „Льублі́ју тібá“... — задумчиво сказала за ним Зоя... — „Льублі́ју тібá“... — знов вимовила вона.

— „Любл́ю тебá“ — терпеливо поправив професор: — Це вимовляється в два склади, а не в три: „любл́ю“, а не „люблі́ю“...

Зоя того наче й не чула.

— „Льублі́ју тібá! льублі́ју!!“ — як стій розсміялася вона, наче щось пригадала, і, одкинувши книжку, сьміливо зачала дивитися професорові в вічі: — „Льублі́ју!!!“ — каприсно тупнула вона ногою, ще раз мовчки на нього подивившись.

Під її оксамітним, хоч і надто сьміленьким для дами поглядом професор почув, що він навіть не червоніє, а блідніє.

— Ну, тепер візьмімося й за діалоги, — сказав він, стараючись не виявляти свого заклопотання.

— Але ж „льублі́ју тібá!“, — уперто й з натиском сказала знов те саме Зоя.

Професор був ні в сих, ні в тих.

— Ну, коли хочеш, і по-турецьки скажу: Бен сені севéрім...

Лаговський не міг нічого второпати: де тут кінчається граматика, де починається жарт! а вже ж подумати, щоб Зоя могла йому говорити оце серйозно, а не на жарт, сього він навіть і на думку не припускав. В усякім разі цей жарт нерувавав його. Він сперся на лікті і затулив обличчя руками.

— Чуеш, по-турецькому кажу, а не по московському і не по арабському: я люблю тебе, бо ти мене любиш іще більше, — сказала Зоя трохи поважнійш, але все ще весело.

Лаговський не вірив і мав на те свої рації. Що правда: коли б він, наприклад, Константинові, або комусь із європейців, був дословно переложив те турецьке Зоїне речення: „люблю тебе“, то європеець міг би хіба здивуватися, чого це професор не хоче іще вірити своїй дамі: адже слово „ти“, „тебе“ вказують для європейця на інтимність. Та діло в тім, що Лаговський і Зоя, говорячи досі по турецьки, були таким способом між собою на „ти“ вже давно, з найпершого дня своєї зустрічі; ба в турецькій розмові вони й не могли говорити інакше, як на „ти“, бо анатолійські турки й греки не кажуть до єдиної людини „ви“ (сіз), тільки „ти“ (сен). Таке саме „ти“ Зоя казала турецькою мовою і до всіх молодих Шмідтів, тільки що Лаговський, одбуваючи роль товмача, мусів перекладати її турецьке „ти“ через російське „вы“. Дак очевидячки й тепер ота завсідня Зоїна балачка на „ти“ не могла ще йому нічогоісінько собою виявити; і він, держачи обличчя затулене, не розумів, як він має приймати остатні Зоїні слова.

— Невже ж ти мене не любиш? — смутно прошептала Зоя, міняючи тон.

Професор одтулив обличчя і підвів очі. Зоя знов осьміхалася й ласкала його своїм чарівним

поглядом. Лаговський притяг до себе її руку і міцно поцілував.

Та десь зарипіли двері в однім із сусідніх покоїв, і зачулося тупотіння. То йшли Константин з Аполлоном. Професор швидко випустив руку своєї вчениці і споважнів. Зоя перестріла їх, як і завсіди, жартом:

— А оце я сьогодні допиталася в пана Андрія, — каліченою французчиною силувалася виговоритись вона: — Питала, чому мене ненавидить... Сказав, що любитиме.

І вона зареготалася, так само, як і Шмідти.

— Вона зо мною шуткувала, а не щиро казала! — подумав „пан Андрій“; — а я вже був повірив!...—Але, маючи вийти з покою, він на момент оглянувся і підхопив бистрий погляд Зої, кинутий наздогін йому. В тім погляді прочитав він тужливу ласку.

-- „Любить!“ — подумав він виходячи, і ніжна радість розлилася по всій його істоті.

XV.

Через свою природну несьміливість супроти жіноцтва професор, однак, знов не довго міг вірити, щоб Зоя його полюбила. Ще того самого вечора на прохідці він покинув про се думку. І відбулася в ньому ся переміна зовсім легко.

Він із усіма трома молодшими Шмідтами одійшли були од Туапса далеченько, аж на Кадоський маяк, і стомлені з ходіння поросклалися там на спочинок коло моря. Саме тоді зійшов молодик і кинув бліде, фантастичне світло на їхню сидячу чи півлежачу групу, що згуртувалася на високій прибережній скелі. Під тим чарівним місячним світлом професор задивився на своїх молодих приятелів, тай ніколи вони не

здавался йому такі прекрасні на вроду, як оце тепер; навіть Володимир — і той виглядав ефектно, — в усякім разі елегантно, чого професор не зважився б був сказати про свій власний ростріпаний одяг. А Аполлон з Константином дивилися красавцями просто надземними, поетично-етерними, або принаймні середньо-віковими лицарями.

— Ні! — сказав собі Лаговський на думці: — Це свідчило б дуже зле про Зоїн смак, коли б вона, маючи перед очима отаких чудових, поетичних та ще й блискуче талановитих хлопців, спинила свою увагу на моїй хоропитій, непоказній, сіренькій і скромній фігурці!... Попросту, вона бачить, що вони всі до мене прихильні, то й сама милосердно зглянулася на мене: захтіла дружжелюбно зашуткувати, аби я на неї вовком не дививсь, як досі... А я вже Бо'зна що посьмів був собі з того жарту виснувати, — трубадуром або хоч Абеяром себе возмнив, а її Елоїзою!...

Се подумавши, він з полекшеним серцем осьміхнувся, наче тягар який з себе звалив. Правда, Зоїн образ та її солодке: „по турецьки кажу, що люблю тебе“ — раз-у-раз не переставали знов виринати в його пам'яті, під цім чарівним місячним світлом; і той привид був йому любим, і тее „люблю тебе“ брентіло в вухах, як небесна музика. Тільки ж усе те було дуже далеким од яких-небудь амурих ілюзій і не викликало в душі Лаговського жадних особистих бажань.

— Зоя шуткувала, — думалося йому, — Зоя тільки пустувала. Але ж пустувала вона сердечно й миленько, без злости й без глуму, і тая пустотниця є взагалі чудова і дуже сімпатична людина. — Строїти собі з тих пустот якісь надії — думав він — було б міні й сьмішно й нерозумно: доволі й того, що і міні, нехай і через свою прихильність до Шмідтів, Зоя кидає хоч

АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ.

11

одробинку прихильности... Ну, що ж! Одробинку,... — а більш і не треба! Бо й за тую одробину Зоїної ласки він готовий одтепер чинити для Зої всяку службу, яку тільки вона загадає.

І Лаговський і Шмідт півлежали на скелях мовчки, без розмови. А чим більше сутеніло, тим виразнішим і яснійшим ставало місячне світло, тим рельєфнійше вирізувалися прекрасні, мов виточені з мармуру, германські профілі Аполлона й Константина; і тим виразнійше почував професор, як далеко йому, засохлому книжному червакові, рівнятися до них.

— Дорогі мої друзі!! — з любов'ю думав він, радіючи, що не чує в собі жадної заздрости проти них: — Дорогі мої!! — аж прошепотів він.

— Що ви шепчете, наче волхвуєте, Андрію Йвановичу? — спитав Володимир.

— Шепочу собі, як люблю я всю вашу сім'ю, — попросту, без вимушеної манірности, одмовив професор і, присунувшись ближче до Володимира погладив його по голові, як дорогого свого молодшого брата. Потім пересунувся до Аполлона з Константином і так само поласкав їх, а Константина навіть обійняв. І коли б хтось спитав його під ту хвилину, кого він більше любить: чи цих хлопців, побратимів своїх, чи Зою? — то він не вагаючись міг би одказати, що — або всіх однаково, або Константина навіть більше.

З таким самим пересвідченням він і вввтра пішов на лекцію і не зважився Зої ані слівцем нагадати про те, що балакалося на їхній лекції вчора. Привітний, наскрізь прихильний, він держав себе однак дуже обережно й делікатно, і жадним словом не вийшов поза межі своєї лекції. В серце здивованої й ображеної Зої набігла пекуча досада, та вона гордо тую досаду затаїла і силувалася держати себе перед Лаговським тільки доброю, покірною вченицею.

Одійшла лекція. Ніхто із Шмідтів іще не заходив за Лаговським. Він сам підвівся, щоб попрощатися з Зоєю, і єдина вільність, яку він собі дозволив, була тая, що він поцілував їй руку: досі він цього не робив. Зоїна рука затремтіла, — затремтіли й його губи, як він цілував руку. Обидва це запримітили; Зоя однак нічого не сказала. Лаговський пішов.

І на другий і на третій і на четвертий день лекція одбувалася тим самим, повним, ученим порядком, без одбігання од речі на-бік, с тією хіба одміною, що Зоя, наче нічого й не було, взяла-покинула невластиву їй поважність, і знов почала весело сьміятися до Лаговського та щебетливо шуткувати, як і колись.

— А признайтеся таки, що ви мене любите? — кинула вона йому на прощання в остатній із цих чотирох днів, та й так безжурно засьміялася, що для професора цім разом умисний жарт її був більше, ніж очевидний: ніяких зарозумілих іллюзій такий жарт і такий тон вже ж не міг збудити ані в ньому і в нікому. Тому-то професор, замість відповіді, поцілував щиро й безбоязко, по-братерському, Зоїну руку, яка до того й не тремтіла: Зоя держалася спокійно. Тільки ж через свою вдану спокійність і через досаду, яка в Зої ще трохи тайлася, Зоя не помітила однієї речі, що була б підлестила її жіночу самолюбивість: професор, ідучи од неї, аж сияв своїм обличчям тай — се їй видко було б — опинився мало не на сьомому небі. Бо йому більше нічого й не треба було, як тільки те, щоб їхні відносини з Зоєю налагодилися більше-менше по давньому, себто, щоб він сьмів спокійно, здалека обожати Зою, а вона щоб на те не сердилася і дозволяла йому її обожати, а сама нехай би була дивилася на кого-завгодно: чи на Константина, чи на кого инчого, — байдуже!

Зовсім утпхомирений, повний тихих, безтурботних радощів, Лаговський спробував написати вірші про своє, хоч безнадійне, та щасливе через його іділлічність, кохання. Жадних путніх віршів, правда, не вийшло: писалося щось таке через лад наївне, що навіть маленькому школяреві сором булоб таке писати. Та щасливий настрій Лаговського через те не простиг. У вечері, в шкільній альтанці над морем, під промінням ясного молодика, він балакав із Шмідтами на всякі теми так сильно жваво і сипав такою безліччю гумористичних уваг, що всім це навіть кинулося в вічі. А як вернув він до себе в хату і, лігши в постіль, згадував усю сьогоднішню днину, то нічого окрім свідомости свого щастя не міг у собі розібрати: сім'я любих Шмідтів і божество-Зоя поспліталися в один суцільний образ, в одну спільну чудову китицю прекрасних і бездоганних людей, і всі ті люди ласкаво відносилися до нього, всі вони не тільки позволяли йому любити їх, але й самі платили прихиллям. Маючи таку щасливу свідомість, Лаговський аж раював, — він сміливо міг сказати, що для нього більше вже немає на світі ніяких бажань і, крізь сон, прошептав:

— „O Augenblick ! verweile doch ! du bist so schön!“...

Він не знав, що в той самий час Зоя, теж лежачи в постелі, роздумувала як-раз про нього — і роздумувала не дуже весело. Бо жартовлива трапезунтська вдовичка, хоч мусіла сьогодні на лекції остаточно і, так сказати, офіційно сконстатувати перед Лаговським, що недавній їхній мадрігальний розмові вона не надає жадної серйозної ваги, але зробила се не з доброї волі, і се гризло її... Правда, їй сьогодні пощастило замаскувати перед Лаговським свою ображену жіночу амбіцію; вона знала, що Лаговський од сьогодні

повинен думати, ніби їй байдуже до сердечних його почувань; він од сьогодні повинен думати, ніби вона охоче вважає натуральною і зовсім зрозумілою річчю той факт, що Лаговський у ній не закохався; ба їй, начеб то, й не треба його закохання. Виходило б таким побутом, що Зоїна жіноча самолюбивість може zostаватися спокійною: професор не має права іронізувати з неї. Тільки ж насправду Зоя чулася всі оті чотири дні болюче ображеною в своїм кокетстві і не переставала міркувати про байдужність Лаговського. Так, байдужність!... Він зовсім до неї байдужний!... Бо того, що справді творилося в душі Лаговського, Зоя не знала. Та колиб і знала, то второпати й розміркувати тих почувань вона була б не могла. А от, що закохані люди поводяться не так, як Лаговський, — оце вона розуміла. — „Ні, ні! він анї трошечки мене не кохає!“ — товкла вона собі пісьля кожної лекції одну й ту саму прикру, образливу думку. Ба їй здавалося навіть, чи часом професор з неї не глузує. Так само і тепер, оце зараз, лежучи в пільмі на постелі, Зоя обурювалася на непіддатливого свого вчителя. Вона згадувала остатні його чотири лекції — і вся амбіція покривдженої красуні-кокетки аж страждала з такої зневаги. Їй аж до божевілля бажалося тепер дати Лаговському добру научку: бажалося зробити так, щоб він упав перед нею на коліна і, цілуючи край її одержі, слізно благав в неї кохання, — а вона щоб гордо могла гнати його геть од себе і з висока сказати: „Ні! страждай, страждай!“ Але що на се не було надії, то Зої хотілося плакати.

— Яка я нещаслива! — думалося їй. — Усі, на кого я було погляну, мліли й пропадали, а він сьміє дражнитися!... Чи може очі мої ясні пригасли? чи чорні брови вилиняли? чи личко мое

змарніло?... Він мене анї трошечки не любить, а я — нещаслива!...

— Який я щасливий, що можу вірно любити навіть того, хто мене не любить! — раював тим часом Лаговський.

XVI.

Старі Шмідти познайомилися з Туапсинським „городським головою“, і він їх запросив до себе в гості на вечір, разом із синами й з професором. Молодим Шмідтам візит до голови не здавався анї трохи цікавим, але що для властителів Туапсинських „участків“ голова був дуже потрібна особа, то генерал рішуче сказав синам, щоб і вони йшли з ним і з матіррю в гості. Поворкотівши трохи, — а Володимир — то й чималенько, — вони згодилися. Професора ніхто не силував, бо знали, що він у чужім неінтереснім товаристві попросту мучиться.

Через той візит щоденна надвечірня прогулька сімїі Шмідтів не могла відбутися. Зоставши-ся самотою, професор надумався тай пішов навідати художницю Петрову. Її участок був далеченько; а вона, відколи всі Шмідти позйїздилися, анї разу більше не заходила до них.

— От, милу несподіванку зробили міні! — привітала його Петрова. — А я скількиє разів про вас собі згадувала... Не раз бажалося розбалакатися з такою інтересною людиною... Недавно, знов, прийшла книжка журналу, де про вас — критика.

— Ну, — засьміявся професор: — коли вам цікаво було побачити „таку інтересну людину“, то треба було не полїнуватися та хоч разочок за ціле літо навідати Шмідтів.. Ба там ви побачили б

були цілу пригорщу далеко інтересніших людей, ніж мене... Але справді, скажіть на милість: чого ви до наших не були заходили? Вони аж дивуються, що ви їх призабули.

— А чи знаєте ви, що далі сталося з тим бідним, нещасливим учителем? — спиталася Петрова замість просто відповідати на його запит. — Може б хотіли послухати?

— Ах, ні! не кажіть нічого, не кажіть! — як стій затурбувався професор: — Коли це має бути щось проти сім'ї Шмідтів, то я й слухати не хочу... Вони прекрасні люди — це я дійсно знаю; свідомо нічого лихого нікому вони зробити не можуть — це я теж дуже добре знаю... Я їх незвичайно люблю... А що вони мене люблять як рідного, то я не можу... не то, що не хочу, але органічно не можу слухати що-небудь проти них...

Художниця іронічно скривила губу.

— Добре! нічого про вчителя не казатиму, — згодилася вона: — тільки ж у таких разі не одвічу й на ваше питання, чому я не заходила весь час до ваших Шмідтів... Або ні, одкажу загально: як ви органічно не можете слухати чогось проти своїх Шмідтів, так само й я органічно не мала охоти йти до їх... Опроче, їх сім'я ніколи мене не цікавила... Люди собі, як люди...

— Ну, це вже ні! — заспорився професор: — Шмідти не просто „люди собі, як люди!“... ..Вони.. вони...

Він слів не знаходив, щоб вияснити свою думку. Художниця скількись хвилин не одповідала; потім повільно сказала, не без очевидної іронії:

— А в тім... Хоч і здавалося міні, що знаю Шмідтів, як свої п'ять пучок, та мабуть я їх досі ще не розпізнала... Мабуть, це справді якісь

екстраординарні та ідеальні люди, коли в них закохалася така людина, як ви...

— Чи не сором вам отак глузувати, Ганна Володимирівно? — докірливо сказав професор:...

— Що воно має значити: „така людина, як ви“!... Тай здається, що ми помінялися ролями, — додав він весело, бажаючи перевести розмову на жарт: — Мав би я, кавалер, казати вам компліменти, та натомість чую їх од вас, од дами!

— З мене стара дівуля, то сьмію казати молодим паничам які хочу компліменти..., а надто, коли передо мною не кавалер, а поетичний професор-панночка... — зареготалася Петрова. — А свою увагу: „така людина, як ви“ я охоче поясню, коли ви міні скажете, куди ви поділи свою місячну платню, свої гроші за цей місяць...

І вона з усьмішкою чекала на його відповідь...

— В цьому Туапсеї, здається, не можна в одному кутку плюнути, щоб у другому кутку зараз того не впізнали, — сухо одрізав Лаговський.

Діло було в тім, що саме в той день, як пішов він на пошту одібрати своє місячне „жалування“, переслане в Туапсе, він чогось із самісінського ранку чувся в дуже й дуже іділлічному настрої: гарні відносини до Шмідтів, повна сердечна втіха, повна душевна рівновага, з якої він уже цілий місяць не виходив, робили Лаговського таким щасливим, що йому аж молитися хтілося. Одібрав він свої гроші з пошти, пішов посидіти до моря і побачив, що в холодку сидять і сьнідають з десятеро теслей та мулярів. Це були українці і, очевидно, недавно ще й приїхали сюди, в Туапсе, бо розмовляли всі не туапсинською мішаниною, а чистою українщиною. Одягнені вони були страшенно вбого, в якісь дранки, а сьнідали самий хліб та часник. Лаговський витяг з кишені свої гроші, що оце одержав був із пошти, тай,

лишивши собі карбованців трийцятєро на прожиток, решту оддав тим людям і прохав, щоб нікому про це не плескали. Але один з тих тєслів робив тепер на участку в Петрової і розказав їй про цю подію.

Розмова, що розпочалася в професора з Петровою с цього дражливого поводу, була спершу професорові дуже не до серця. Тільки ж Петрова своїм художницьким тактом повела справу так делікатно, що професор за скількиєс хвилин заспокоївся і забалакав з Петровою зовсім щиро:

— Ви тільки з непорозуміння можете дивитися на такі мої вчинки, мов на добродійство, — довірливо казав він до художниці: — Ви забули євангельську приповідь про тую вдовичину лепту, яка єдино може мати моральну цїну... Ат! уже бачу, що на мою згадку про христіянство у вас на обличчі перебіг осьміх... Ну, то знайте: звичайного христіянства з його трома богами та з попівством я й сам у загалї дуже не люблю; але ж наївні й правдиві євангельські притчі міні силне подобаються. Особливо ж міні здається незаперечимо-справедливою тая цїна, яку складає Йсус усяким що так звуться добродійним жертвам: все, що подавали багатирі із свого багатства, він назвав нічим, бо ті великі гроші, що вони їх давали, не були їм потрібні; а от хїба вдовича вбога лепта була справжньою жертвою... Що ж до мене, то ви бачите, хтб я та які в мене можуть бути потреби: з мене — вчений книжковий черв-робак, що не має дбати анї про гарну одїж, анї про инчі такі вигоди, бо ті вигоди однаково йому не потрібні й не тїшать його; а коли так, то гроші тож йому не потрібні. Ну, от я їх охоче й роздаю, бо сподїваюся, хоч таким механїчним способом, трохи загладити своє паразїтне істїннє...

— Ваше істінне — паразітне?! — зачудувалася Петрова: — Талановитий учений, талановитий поет — і... паразітне істінне?

— А ви як думали? Все моє життя складається з того, що я насолоджуюся наукою та поезією та естетикою — тим часом, як другі без хліба пропадають, а на мене працюють. Це не є трутнєве життя?

— Ну, в таких разі й моє життя — паразітне, — розсміялася художниця; — тільки ж я його змінити не захочу. Правда, я ніколи не забуваю, що сучасний лад не справедливий... я з цілого серця спочуваю і соціялістам і инчим радикалам, ба навіть анархістам;... я й сама силуюся с'ясти поміж усіми людьми, з ким зустрічаюся, ліберальні, визвольні думки... думки про те, що треба соціальної революції... Але кинути живопис і естетику я й не можу й не хочу, бо це — моє покликання.

— Коли хочете од мене правду знати, то більше менче паразіт і ви, — не вагаючись і не церемонячись одказав професор: — Тільки ж у вас єсть супроти мене один козир, якого я не маю. Бо хоч ви через свою привілейовану естетичну професію й сидите трутнем на шиї в тих бідних людей, яким нема жадного діла до ваших естетичних художніх творів, то ви рівночасно добре-таки цікавитеся долею тих самих бідаків тай приносите, яку можете, свою ідейну і практичну працю проти сучасного несправедливого суспільного ладу... Ви хоч протестуйте... А я й того робити не можу!

— Чому?

— Бо я — жмут вимотаних нервів, жмут напружених струн, а не нормальна людина, як усі. Доки ніхто не шарпає того жмута струн, доти він лежить спокійно і нікому не шкодить, і дісгармонії з нього не чути; а иноді навіть, наче:

Еолова арфа, звучить він непоганими якимись аккордами, що нікому вух не ріжуть. Але нехайно міні доведеться хоч легесенько схвилюватися, заколотитися, — вже я й лягаю слабій, вже мало-мало не вмираю!... Через те я й газет не сьмію читати: це міні й лікарі заборонили; бо скоро прочитаєш про яку-небудь нову людську кривду та сильне обуришся — от уже й заслабнеш... А коли я слабій, то я й сам мучуся і другим людям прикрий стаю, с ким тільки маю відносини, бо стаю й каприсний і несправедливий до людей... а деякі з тих людей од мене навіть залежні, — приміром студенти...; — а вже ж марну й велику муку завдаю я тим, котрі пораються коло мене, щоб мене погоїти... Та се ще не все лихо, бо найважнійша біда — от яка: скоро я заслаб і втратив душевну рівновагу, я вже і до жадної праці стаю нездатний... — ну, а що таке я без праці?! Чого я вартий без праці?!... Або розгляньте попереду, що таке моя ...вибачайте... „п р а ц я“!...

Він спинився, тай швидко, ніби боючись, що художниця перебіє його мову, сам одказав собі:

— Моя „праця“ — се наука та естетичне писання... Вони, коли нікому й не йдуть на безпосередню користь, то принаймні дають певну втіху невеличкій жмільці людей — учених та естетиків. Нехай тих людей і не багато, та все ж, доки я працюю, доти я почуваю, що працюю не виключно для своєї особистої втіхи й спокою, ба ще й для втіхи других людей. Правда також, що ідея „втіха“ не те саме, що „безпосередна користь“: тільки ж обидві ідеї, робити „на втіху людям“ і „на користь людям“, мають між собою деяку спільність, і точну межу проміж ними прокласти не можна; через те я дозволяю собі більше менше ідентифікувати обидві ідеї. Ну, дак от: доки я працюю, доти я маю ілюзію, що комусь

моя праця здається і буде, може, й корисна... По-кладімо навіть, що скептицизм прожене мою іллюзію, буцім з моєї праці приходять комусь дійсна користь, дак і тоді, я сьмітиму своїй совісті шепнути принаймні от що: „Добре! моя праця йде тільки на втіху декому, а не справді на користь. Ну, але той, хто декільком другим людям подає якусь утіху, чи то своєю наукою, чи естетикою, — той, в усякім разі, не належить до ворогів суспільности; бо він ще не робить сьвітові активної шкоди, хоч і не чинить активної - позитивної користі“... Ну, дак от розумієте моє становище?... Тільки доти, доки я не ляжу вкрай слабій і вкрай розбитий, можу я мати оту потрібну для моєї совісти іллюзію, що моє трутнєве істіннє не є нікому активно шкідливе... або, скажемо, не є надмірно шкідливе. Коли ж я, хоч би навіть з дуже благородного обурення, заслабну і стану нездатним до нічого і зроблюся тягарем для других, то тоді вже й іллюзії в мене не може бути, бо я тоді на-віч бачу, що з мене стався для сьвіту вже активно-шкідливий паразит і більш нічого...

Він знов спинився тай широко втяг в себе повітря, щоб дихнути, бо грудям стало важко. Художниця все пильно слухала, то і тепер не перебивала йому, сподіваючися, що він поведе мову ще далі. Професор хвилину помовчав, а потім тихо й смутливо казав далі:

— А втім, навіть тоді, коли я маю силу до найпильнішої праці, мене не може зовсім покинути проклята, влізлива думка про те, що життя моє, яке тече далеко од політики і суспільного руху, завсїгди неодмінно мусить бути й активно - шкідливим для громади... Громада страждає й стогне під ярмом деспотизму. Тому-то кожний учений або поет, що знаходить у собі силу щиро працювати при нашому деспотичному ладі, а не йде протестувати й боротися проти того ладу, він своєю совісною

працею просто освячує деспотизм та й скріплює його. Бо хоч такий учений або поет сам мовчить і тихо собі працює оддалік од світу, дак його ж мовчазна праця голосно ніби кричить перед цілим світом: „Сучасний лад зовсім не поганий! Адже, дивіть, і наука і поезія і культурна праця бн як гарно розвиваються й процвітають при сучасному ладі!“ Праця пасивних учених, поетів, художників — дуже велика підпора деспотизмові проти тих, хто бореться за волю... А бути не пасивним я, слабкий, не можу...

Художниця вжахнулась:

— Але ж тоді й жити страшно, коли думати так, як думаєте ви! — скрикнула вона.

— Ну, а я докінчу вашу гадку тай виразно вимовлю те, чого ви не захтіли сами вимовити, — смутно осміхаючись одказав професор. — Ви мали б сказати: „ну, то щоб не животіти на світі шкідливим паразітом, ти мусиш смерть собі заподіяти тай перервати своє не потрібне й шкідливе істніння“... Що ж! я й про се думав не раз. Дак рука чогось не піднімається проти себе.. Тай однаково: я вже сам собою помру незабаром.. за два-три роки... ну, нехай за п'ять... Сам собою марний трутень із світу зникне...

Він замовк. Петрова тож мовчала й про щось задумалася. Хоч професор обвинувачував і звав трутнем здебільша тільки себе, а для неї-художниці знаходив деякі виправдання, вона в душі не могла згодитися навіть з таким, уже необразливим для неї, формулюванням цього питання і не згоджувалася з самообвинуваченням Лаговського. Мовчки подивилася вона на бліду, хоч zarazом інтересно-бліду, фігуру того чоловіка, що недалечко стояв уже й од смерті, та мусів з безнадійним спокоєм вважати ціле своє перебутие життя за паразітизм. І згадувалися їй деякі його поезії, наведені в тій журнальній статті про нього.

що вона недавнечко була прочитала: з тих поезій віяло на художницю тихою благородною елегією, і пливла з них до її артистичного серця якась ніжна жаліслива чутливість. — Ні, такі люди не паразити, — подумала собі Петрова; тільки ж вона не вимовила тієї своєї думки перед Лаговським, а лиш тихо сказала:

— Як міні вас жалько!... Ви — такий чуткий на все... Скільки ж ви повинні мучитися!... Завсїгди аналізуєте себе там, де другий і не подумав би себе аналізувати, — ну, і завсїгди страждаєте душею!...

— Ідеалізуєте! — перебив її швидко професор: — Се тільки зараз, у розмові з вами, міні стало так-о гірко! А звичайно жадних душевних мук і рефлексій у мене не буває, коли я можу працювати, себто коли я не буваю вкрай недужим. Ви не забувайте, що всяка праця, хоч і егоїстична, дає людині великий душевний спокій і вдоволення, дає вона велику осолоду й забуття. Одгородившись за лікарським наказом од усяких болячок життєвих-суспільних, од усяких темних боків життя, од усякого життєвого бруду, я — хоч і слабкий і пів-умерлий — залюбки працюю з-ранна до вечора над любою міні наукою. Захочу спочити, то спочивок знаходю собі в тім, що втішаюся поетичним письменством та музикою, або сам пишу поезії. І ото ж тая поділена з естетикою моя праця, як іде далеко од життєвих скорбот, „середь сладкихъ звуковъ и молитвъ“, то дає міні-півмертвому таку велику осолоду, таку душевну гармонію, якої запевне не має жаден із живих людей, котрі товчуться в вирі суспільного життя... Ні, ні! хоч у загалі я маю про себе тверду свідомість, що з мене — трутень, але звичайно серед праці я про те забуваю, і душа моя зістається спокійна... Чи ви розумієте тепер мою егоїстичну психологію під той час, як я роздаю

свої гроші бідним?... це я часто роблю... Не зовсім може розумієте?... Ну, дак уявіть собі таку картину: от сидів я тихомирно в ученому кабінеті далеко од життєвого бруду, або ходив-тішився гарною природою..., раював... потім вийшов на биту дорогу, де бачу живий світ; — аж гульк, передо мною стає на шляху нещасливе убожество, що б'ється як риба об кригу, аби заробити дрібну копійчину на хліб насущний... А в мене гроші єсть, і тих грошей міні не треба, бо я й без них маю геть повне щастє із своєї трутневої праці; а зайвих потреб, які вимагали б розходів, у мене й немає. То я с потайним егоїзмом і кажу собі тоді: „Хоч моє щастє й одбувається коштом тих-он убогих людей, тільки ж нехай ніхто не скаже, що з мене срібrolюб. З тієї душевної гармонії й рівноваги, яка міні дісталася через мою працю, я вже зовсім щасливий, — ну, то ті гроші, які міні прийши за любов для мене працю, себто за моє щастє, я оце охоче вертаю вбогому людові, що гірко робить на мене чорну роботу під той час, доки я витаю в блаженних емпіреях моєї научної та поетичної діяльності. Дивиж, моя совісте, — кажу собі: — адже, оддаючи цім бідакам свої гроші, я стаю тепер такий самий убогий, які вбогі — вони. Диви на се, моя совісте! диви — і лицемірно заспокійся. Адже бідна суспільно-покривджена верства простого люду му-сить собі про мене сказати, що я — трохи добріший і трохи лекший трутень, ніж бувають другі трутні, — я трохи менчий дармоїд, ніж инчі пани“... Отак уговкуючи свою покладливу совість, я швидче оддаю біднякам ті гроші, яких міні й не треба. От совість і заспокоюється трошки, і засинає в дрімоті; а я вертаю додому, щоб спокійнісінько бути й на далі паразітом убогої суспільности; та ще й почуваю себе немало виправданим... „Хитро, мудро і невеликим коштом“,

як каже возний у Котляревського... Ну, то як же наректи мою псіхіку?... Хіба це не простісінський егоїзм?... Та що ж ви мовчите, як у рот води набрали, Ганно Володимирівно?!

— Я мовчу тому, що думаю, як гарно було б, колиб усі егоїсти думали й робили так, як ви... Тільки ж, вибачайте міні, я вашому щастю не дуже й вірю... На вашому дитячо-радісному обличчю скільки перебутої меланхолії видно!

Професор задумався.

— Ваша правда..., — поволі протяг він. — Тепер я забувся про тую меланхолію, але вона в мене єсть, або була. Тільки ж причина їй була не в тім, щоб я мучився думками про свій паразитизм... Меланхолія завсїгди находила на мене з самоти... і серце боліло не раз без видимої причини... Єсть у людини, мабуть, вроджена потреба, щоб до когось прив'язатися душею, і коли нема до кого, то душа заниває... Але тепер я й забув про те занивання, бо я — не сам, а маю цілу сім'ю, де мене люблять.

— Ви вірите, що тая іділлія довго тягтиметься, — сказала Петрова, не помічаючи, що вона одбігає од теми. Та професор і не хтів уже вертати її до перерваної теми. — Ох, не вірте самому собі, — казала вона вже без іронії: — в кожній приятні єсть свій період свіжої, нової весни і гарячого літа, а за ними — неминучий період слотливої осені й холодної зими...

Лаговський недовірливо слухав її, — ніби хтів своїм мовчаннєм сказати: „Цього бути не може: я Шмідтів любитиму до віку, а вони мене“. Та нічого того не вимовив, а натомість безжурно проказав вірш із Гейне:

— „Нехай мене вавтра ти й зрадиш,
Сьогодні ж іще ти моя,
І тим-то в обіймах у тебе
Подвійно втішаюся я...

Але з його безжурного тону видно було, що оцей Гейнів вірш вплив зовсім не з серця його, бо він сподівається вдержати своє щастє і сьогодні і завтра і після-завтра, і сподівається повік не дізнати жадної зими для своєї приязні з Шмідтами.

Розмова таким способом зовсім одбігла од міркувань про особу Лаговського. Потроху темою стали всякі туапсинські вражіння; розмова доторкнулася тих греків - Андропулів, у яких жив Лаговський із молодими Шмідтами. Він оповідав про них Петровій з великою сїмпатією, казав, що попереду вони йому самому були не подобалися, а тепер — дуже до вподоби.

— А спитаєте, чим вони викликають сїмпатію до себе оті не дуже освічені греки? Може, вони прості, безпосередні діти природи, не зачеплені антипатичною цивілізаційною гнилизною? — оповідав він; — Дак ні, не те! Бо хоч не видно в них великої освіти, але рівночасно бачиш в них цілу безліч вродженої глибокої культурности, якої нема, наприклад, у завсїдніх сусїдів грецької нації — в турків та татар: бо і ті — дуже й дуже сїмпатичні, але видно, що варвари. А греки?... Комерсанти, практикани, а заразом естетики, поети!... Давнійше я не хотїв був згоджуватися з Володимиром Ростиславовичом, коли він казав, що нащадки тисячолїтньої культурної нації, серед усяких несприятливих обставин, серед повного занепаду, задержують у своїй крові дещо таке, що їх одрізняє вигідно й аристократично од простих варварів... Я спорився був проти нього, а отже потроху я з практики несвідомо прийшов до такого самого пересвідчення... Скільки поетичних вражїнь викликають собою ті греки!... І їхня мова, хоч і змінилася вже супроти класичної старовини, завсїди ще нагадує античну еллінську..., і їхні рухи дуже часто страх-які антично-пластичні еллінські!..

і в їхньому побуті, поруч меркантильності, скільки єсть поезії!... А от як би ви побачили мою вченицю, коли вона сидить попід пальмами коло фонтану!... — і вона і вся картина аж проситься на полотно!... Артеміда та й годі!

— Може ви в ній закохалися? — зашуткувала художниця, — і тому вам усі греки поетичні?

— Ет!... комічно одмахнувся рукою професор: — попросту бачу поетичність, через те й кажу, що це — поезія... А ото ще, пам'ятаю, бачив я раз, як на горі сидів один тутешній грек з фесом на голові... — дак сидів він у такій мальовничій позі, і мав таке обличчя, що міні зараз нагадалися клефти і їх піснї, що иноді — лицарсько-гайдамацькі, а иноді — лицарсько-трубадурські... І я зовсім легко вірю, що отой мій грек... а він простий крамарчук... потрапить складати такі самі гарні піснї, які є в клефтів... .. Ах! от іше згадав про грецьку народню поезію: недавнечко я й сам пізнав од наших хазяїв одну сьпіванку..., простенька вона, а скільки в ній кольористичности! —

*„Χαρῶ τό κεῖνα στόμα σου
Τὸ μοσχονορόδοτο,
Ποῦ μ' ἔκαμε γκιουλὲ-γκιουλὲ
Τὸν νοῦν μου κ' ἔχασα τό.*

... Один із моїх приятелів — Шмідтів переложив се по-російськи он як:

О, дай вкусить съ прелестныхъ устъ
Цвѣтокъ благоуханный,
Который свель мою съ ума
Улыбкой непрестанной...

— А один раз бачив я, як наш господар пив вино на балконі над морем і спорився про щось...

не скажу, може навіть і грубо даявся... Дак я аж заглядівся на нього! сердиться, махає руками, стукає кулаком об стіл, щось белькоче. Скажете, це дуже неелєгантно? — ну, а повірте, що збоку на се дивитися — виходить любо! Бо жести його — такі вимовні і красиві!... він піднімає серед спору свою чарку і випиває, — то й це виходить у нього так елегантно, що аж ефектно!... Чую, кричить він щось, кричить сердито, мабуть лається... — дак щó ж міні робити, коли я раптом виразно розчуваю спосеред його сердитої мови одну прекрасну, дуже архаїчну, ще аж гомєрівську граматичну форму! такої форми не було вже й у аттицькому наріччю, бо вона й там уже затратилася; — але, бачимо, вона ще й досі в живій мові Малої Азії не вимерла!... Чую сей античний архаїзм, що знаю його тільки з Іліади та Одиссеї, тай почуваю: себе самого — варваром, а того грека — елліном... А на фонї тієї сцени — голубе море...

— Вибачайте, професоре, що вас переб'ю, — з тонким осьміхом перервала його патетичну мову художниця: — тілки ж, хоч і я саму себе вважаю за людину естетичну, в міні не викликають греки такого самого екстатичного подиву, який викликають вони в вас... Ой, глядіть, чи справді не закохалися ви в своїй греканії, що дивитеся на всіх греків з такою надмірною іллюзією!... Та може б ви згадали собі одну пародію Кузьми Пруtkова, яка пованна вас трохи розхолодити!...

Вона витягла з шахви книжку і, одшукавши те, що хтіла, прочитала:

Спить заливъ. Эллада дремлетъ.

Подъ портікъ уходитъ мать

Сокъ гранаты выжимать.

Зоя! намъ никто не внемлетъ!

Зоя! дай себя обнять!

і в їхньому побуті, поруч меркантильності, скільки єсть поезії!... А от як би ви побачили мою вченицю, коли вона сидить попід пальмами коло фонтану!... — і вона і вся картина аж проситься на полотно!... Артеміда та й годі!

— Може ви в ній закохалися? — зашуткувала художниця, — і тому вам усі греки поетичні?

— Ет!... комічно одмахнувся рукою професор: — попросту бачу поетичність, через те й кажу, що це — поезія... А ото ще, пам'ятаю, бачив я раз, як на горі сидів один тутешній грек з фесом на голові... — дак сидів він у такій мальовничій позі, і мав таке обличчя, що міні зараз нагадалися клефти і їх піснї, що иноді — лицарсько-гайдамацькі, а иноді — лицарсько-трубадурські... І я зовсім легко вірю, що отой мій грек... а він простий крамарчук... потрапить складати такі самі гарні піснї, які є в клефтів... .. Ах! от іше згадав про грецьку народню поезію: недавнечко я й сам пізнав од наших хазяїв одну сьпіванку..., простенька вона, а скільки в ній кольористичности! —

„Χαρὼ τὸ κεῖνα στόμα σου
„Τὸ μοσχολυρόδατο,
„Ποὺ μ'ἔκαμε γιουλὲ-γιουλὲ
„Τὸν νοῦν μου κ'ἔχασα τό.

... Один із моїх приятелів - Шмідтів переложив се по-російськи он як:

О, дай вкусить съ прелестныхъ устъ
Цвѣтокъ благоуханный,
Который свель меня съ ума
Улыбкой непрестанной...

— А один раз бачив я, як наш господар пив вино на балконі над морем і спорився про щось...

не скажу, може навіть і грубо лаявся... Дак я аж заглядівся на нього! сердиться, махає руками, стукає кулаком об стіл, щось белькоче. Скажете, це дуже неелегантно? — ну, а повірте, що збоку на се дивитися — виходить любо! Бо жести його — такі вимовні і красиві!... він піднімає серед спору свою чарку і випиває, — то й це виходить у нього так елегантно, що аж ефектно!... Чую, кричить він щось, кричить сердито, мабуть лається,... — дак що ж міні робити, коли я раптом виразно розчуваю спосеред його сердитої мови одну прекрасну, дуже архаїчну, ще аж гомерівську граматичну форму! такої форми не було вже й у аттицькому наріччю, бо вона й там уже затратилася; — але, бачимо, вона ще й досі в живій мові Малої Азії не вимерла!... Чую сей античний архаїзм, що знаю його тільки з Іліади та Одиссеї, тай почуваю: себе самого — варваром, а того грека — елліном... А на фоні тієї сцени — голубе море...

— Вибачайте, професоре, що вас переб'ю, — з тонким осьміхом перервала його патетичну мову художниця: — тільки ж, хоч і я саму себе вважаю за людину естетичну, в міні не викликають греки такого самого екстатичного подиву, який викликають вони в вас... Ой, глядіть, чи справді не закохалися ви в своїй греканії, що дивитеся на всіх греків з такою надмірною ілюзією!... Та може б ви згадали собі одну пародію Кузьми Пруtkова, яка повинна вас трохи розхолодити!...

Вона витягла з шахви книжку і, одшукавши те, що хтіла, прочитала:

Спить заливъ. Эллада дремлетъ.

Подъ портѣкъ уходитъ мать

Сокъ гранаты выжимать.

Зоя! намъ никто не внемлетъ!

Зоя! дай себя обнять!

Зоя! утренней порою
Я уйду отсюда прочь...,
Ты смягчись, покуда ночь!...
Зоя! утренней порою
Я уйду отсюда прочь!

Пусть же вихремь сабля свищеть!
Мнѣ Костаки не судья:
Правъ Костаки — правъ и я!
Пусть же вихремь сабля свищеть!
Мнѣ Костаки не судья!...

Въ полѣ брани Разорваки
Паль за вольность, какъ герой...
Богъ съ нимъ! Рокъ его такой!
Но зачѣмъ же живъ Костаки,
Когда въ полѣ Разорваки
Паль за вольность, какъ герой?!

Видѣлъ я вчера въ заливѣ
Восемнадцать кораблей:
Всѣ безъ мачтъ и безъ рулей...
Но султана я счастливѣй!
Лей вина мнѣ, Зоя, лей!

— Хіба не здається вам, що отой ваш п'яний пластичний грек, про якого ви були оповідали міні з таким патосом, страшенно нагадує оцього Разорвакі? — додала Петрова, прочитавши ці вірші.

— Ганно Володимирівно!! — з комічним жалем розсміявся Лаговський: — На що ви мої поетичні іллюзії силуетесь розвіяти?

— Вам не завадить трохи позбутися іллюзій, — дражнилася художниця. — Я й сама тямлю, що поетова фантазія — це наче місячне сяйво, що, як упаде на побите скло та на сьмітник з бур'яном, то людині вночі здається, ніби перед нею алмази й діаманти й перли, розсипані серед чудового, чарівного квітника. Та воно добре так буває марити на один момент,... нехай на один вечір,... — ну, а цілий вік жити поетичними іллю-

зіями на сьмітнику, ідеалізуючи собі той поганенький сьмітник... ні, вибачайте! це „собі до-
рожче коштує“, як мовляють крамарі... Ранійше
чи пізнійше..., вже хоч би й через смород., ви ж
догадаєтесь-таки, що сьмітник є сьмітник, а не
той рожевий поетичний квітник, на якому феї ма-
ли порозсипати алмази та перли;... — тому-то
треба иноді заздалегідь розвіяти свої іллюзії, роз-
віяти їх з цілою сьвідомістю тай оглянутись на-
вкруги тверезійше... Я до вас маю велику сімпа-
тію,... признаюся про це щиро... — через те й до-
зволяю собі самовільно застерегти вас, що сьмітник
завсїгди є тільки сьмітник...

— Що таке вам зробили Андропули, що ви
їх звете сьмітником? — смутно спитав Лагов-
ський.

Художниця засоромилася і взяла Лаговсько-
го за руку.

— Я не спеціально про Андропулів кажу, —
щиро пояснила вона: — я їх не знаю, і вони мо-
жуть собі бути дуже не погані люди, хоч напев-
не без тієї надто великої поезії, яку ви в них до-
гляділи. А я, бачте, тільки взагалі хтіла поради-
ти вам, щоб ви не переборщували, ідеалізуючи
тих людей, котрі вам сподобаються... бо з над-
мірної ідеалізації виходить тільки надмірне роз-
чарування, а се вже річ, яка не завсїди легко
й безболуче минається для душі людської... Ну,
звісне діло, для вас нема ще жадної грізної не-
безпеки, коли ви, сподобавши собі тепер скіль-
кись греків, берете тай ідеалізуєте цілу грецьку
націю; бо хоч би вам і довелося, може, на тій на-
ції сильно колись розчаруватися, то таке розча-
рування не буде ще для вас дуже гіркою і ду-
же тяжкою річчю: будь-що-будь, грецька справа
не глибоко мабуть запала в вашу душу... вона
для вас справа стороння, далека. Але подумайте,
яке страшне горе ви почуватимете, коли пере-

свідчитися, що, наприклад, оті Шмідти, яких ви так ідеалізуєте, зовсім не ідеальні люди?!... Не думайте буцім я хочу вам сказати щось погане проти Шмідтів! ні! Бо що ж тії Шмідти?... Знаю я їх давно: люди з них — як люди: не кращі тай не гірші од загалу людей... ну, а коли вони, до того, люблять вас, то чому б сиравді не приятелювати вам з ними?... Але я бажала б тільки порадити вам, щоб ви анї їх, анї других людей не ставили ні сіло ні впало на високий пьєдестал, а щоб одразу придивилися до них з більшою критичністю... Се ж і для них безпечніш, бо з пьєдесталу легко полетіти й розбитися...

Лаговському не любо було слухати все те, що хоч-трохи вимірено було проти Шмідтів. Не забаром він попрощався з художницею і пішов додому.

XVII.

Молоді Шмідти ще не вернули з гостей додому од туапсинського пана-голови, коли професор вернув до хати. Здається, нікого й з Андропулів не було вдома: була сама-но служанка Амаїя, — та й та Лаговського не побачила, як він прийшов. Уже посутеніло. Він став серед Володимирової хати. Тиша в хаті була така, що аж в вухах чулося якесь брєнїння. Порожня світилка, без своїх пожильців — Шмідтів, виглядала і мовчазно й понуро й спрїтливо.

Професор постояв, постояв... Вечірнє місячне сяйво, ще блїде, а не ярке, смутно заглядало в вікна... Перший раз за весь час свого побуту в Туапсі серце йому вколола самота. Він так уже звук був, працюючи навіть сам на-сам у своїм покоїку, знати, що тут поблизу в сусїдніх покоях сидять його молоді приятелі, — так до сього звук, що тепер, гляючи на порожню Володимирову кімнатку, радній-

ший був з нудьги утікати геть ізвідси тай піти по-сидіти навіть у неінтересного голови в гостях, аби не зіставатися тут самотою. Та подумавши трохи, Лаговський таки не пішов з дому нікуди, а увійшов до себе, зачинив двері тай, не запалюючи світила, ліг на ліжку. Він на половину роздягся й розувся... лежав і думав.

Думав він про художницю. — „Добряча з неї людина“, — міркував він, — „та не розуміє вона людей: анї мене, анї Шмідтів. Мене — бере тай ідеалїзує, а проти Шмідтів має либонь якесь особисте невдоволення“...

В Володимировій світлиці раптом зарипіли і, се чути було, розчинилися двері з сїней. Лаговський хтів був уже підвестися з ліжка та піти-розчинити й свої двері, між своєю хатою й Володимировою, щоб перестріти свого приятеля; тільки ж почув він, що з Володимиром пошепки розмовляє чийсь голос... Здається, жіночий?... А так, жіночий!.. Лаговський попереду не зміркував, в чому тут діло, а вже потім розібрав, що то була Амалія.

— Ох, ні, ні! — пручалася вона: — Не хочу, не хочу!.. Незабаром усі ваші поприходять, застукують тут нас.

— Але ж не бійся! — вмовляв її Володимир. — Всі наші допіру ще засіли там у голови вечеряти... Я сказав, що в мене мабуть легенька пропасниця, і пішов сам додому, а вони не прийдуть скорійше як за годину.

— А професор? боязко шопотіла Амалія.

— А професор теж кудись далеко повіявся. Та чого тобі його боятися? Адже я візьму — замкну свої обидві двері: і оті, що йдуть сюди з сїней, і ті, що йдуть сюди із професорового покою, — і нема тобі чого лякатися!.. Одно — що він раз-у-раз увиходить до себе не через мою хату, а через хату братів. Друге — коли-б він сьо-

годні й зламав свою звичку і постукався був до мене, щоб я пропустив його через свою сьвітлицю, то я ж не одчиню!... гукну крізь зачинені двері, що вже ліг спати і підвестися не хочу, бо голова болить, — і нехай він увійде до себе через сьвітлицю братів, а не через мою... Будь що будь, він сюдою однаково не змоглимо ввійти, хочби й захтів... обидві ж двері, кажу будуть замкнуті!..

— Ні, ні! — пручалася Амалія. Але Володимир швидче, раптово, замкнув обидві двері і присилував її тут зостатися. Лаговський, почувши брязкання од клямок і заціпок, аж остовпів, а далі швидко підвівся, щоб вийти на другі свої двері, через кімнату Константина та Аполлона; тільки ж треба було попереду вдягти на себе одержу та взутися. Доки він одягавсь, почув у Володимировій кімнатці якийсь глухий гуркіт і шелест од боротьби, потім почув, що Володимир уже звалив Амалію до себе на ліжку. Професорові зробилося бридко, бридко! аж якийсь переляк обгорнув його!..

Він як найшвидче доодягся й узувся і страшенно жалів, чому він одразу не обізвався і не перервав розмову Володимира з Амалією: не був би попався в теперішній клопіт! А тепер треба було втікти вже нишком, тихенько. Лаговський, ступаючи навшпиньки, подався до виходу, щоб видобутися геть із хати на свої другі двері — через сьвітлицю Константина та Аполлона. Тільки ж, торгнувши злегенька ті двері, він на свій жах пересвідчився, що вони з того боку зачиняні! Він згадав навіть, як це сталося: адже Андропули сказали їм, що нікого з хазяїв сьогодні ввечері не буде вдома, — то обидва молоді Шмідти, щоб менше дверей зоставалося незапертих, — як виходили, умисне були зачинили двері між своєю а професоровою хатою од себе на заціпку,

а свої сінешні двері замкнули знадвору на ключ... Що ж тепер чинити?!... Постукатися до сьвітлиці Володимирової та перейти через неї? се тож не випадало, бо там уже розпочалася така інтимна сцена, що сторонньому сьвідкові краще до неї й не підступатися... Професорові нічого інакшого не залишалося, як лягти на своє ліжко і мовчки, сціпивши зуби, терпеливо ждати, доки Володимир випустить Амалію.

Але ж якої він гидоти мусів бути невидимим сьвідком! Однотайне рипінне дерев'яного тапчана, що служив Володимирові за ліжко..., чмокання од поцілунків,... переривисте дихання,... деякі відри-вочні речення... — все тєє до вух Лаговського доносилося зовсім виразно; він наче сам там був у Володимировій кімнаті, він наче сам бачив, щό там продіялося. Щоб нічого не чути, Лаговський засунув голову під подушку і міцно притиснув подушку руками; тай тоді йому трохи здавалося, ніби він ізнов чує всю мерзоту, що коїться в сусідньому покою. Вражінне було страшенно нелюбе та ще й двоїлося: були моменти, що він ніби бажав опинитися сам на Володимировому місьці й миттю забрати в нього Амалію собі; але зараз таке бажання зникало і замінялося болючим почуттем несьвіцького стида, і серце з сорому стискалося цупкими залізними кліщами. По довгих п'ятьох-шістьох хвилинах професор спробував був визволити голову з-під подушки, під якою важко було дихати. Та ледві він одтулив подушку, до одтулених вух його раптом доринула гучна хвиля мішаного, невиразного гомону: одразу донеслося і рипання топчана, і якийсь міцний, аж мокрий поцілунок і... се було найогиднійше!.. наче якесь склизьке хлюпанне. Лаговський швидко, як блискавиця, знов притиснув свою голову тією подушкою, а в серці заклекотіла аж ненависть

проти Володимира за всеньку сітуацію, яку він з його вини мусів оце перебувати.

Після того Лаговський не одтуляв подушки дуже довгий час. Коли нарешті він насмілився і визволив свою голову, в сусідньому покою вже було тихесенько: не чути були ані Амалії, ані Володимира. Двері були вже одімкнуті. Професор вийшов на свіже повітря, втяг його в себе повним ротом і пішов, тяжко задуманий, повільною ходою на вулицю. В своїй задумі він побрів, без шапки, куди очі глядять: щоки йому так сильно напіли, що бажалося тільки йти та йти, під подумом свіжого приморського вітреця-брізи. Вернув він додому вже зовсім пізно в ночі. Молодші Шмідти вже поснули, а в Володимира світилося світло: він лежачи ще був читав книжку. Лаговський, замість перейти до своєї хати, як воно було б натурально, освітленою кімнаткою Володимировою, прокрався тихесенько, навщпиньки, через темну, неосвітлену кімнату поснулих Константина та Аполлона. Скоро він заснув.

XVIII.

Володимир встав другого дня не в гуморі: професор помітив це ще тоді, як будив його. І цілий день Володимир кис, а над вечір, як надіходив був кінець лекції Лаговського з Зоєю, то Володимир, передше за братів, сам без них, увійшов до вітальні Андропулів, де тая лекція одбувалася, і приніс туди з собою капелюш і ковінку Лаговського. Се він зробив на те, щоб Лаговський не мав уже чого заходити по капелюх та по ковінку до себе в кімнату тай щоб не зустрівся там з Константином і Аполлоном. Таким способом Володимир потяг його проходитися тільки вдвох із собою.

— Думаю, що для вас особливої великої шкоди с того не буде, коли недоведеться вам один якийсь вечір у своєму життю вести з братами патетичну - декадентську балачку про красу Туапсинської природи,... природи, яка запевне всім уже нав'язла в зубах і надбрідла, а вихваляється тільки з прінципу та з традиції... — так казав він Лаговському, помітивши, що той — чогось не говіркий, йде собі мовчки і ніби нудиться: — Таки бо так! Вам перебудитися без тих розмов — великої шкоди не буде;... а міні тії обов'язково-патетичні розмови так уже надбрідли, що хоч з Туапса через них утікай!... Тому-то міні й заманулося, хоч на сьогодні, трохи од них одпочити... А чи знаєте що? Зараз прийде пароплав. Замість блукати по горах, по лонах природи, ходім подивимося на пароплав та на живих людей...

Вони пішли на пристань. Як звичайно буває перед приходом пароплаву в Туапсе, тут коло пристані згуртувалося багацько люду, багацько всяких типів, і європейських і східніх. Володимир з професором стали собі трохи оддалік і приглядалися до всієї тієї публіки та до міцних турків-човників, що виряжали свої каюки й спускали в море. Обидва мовчали.

— Знаєте, що я думаю, коли дивлюся на цю людську масу? — лїннво й повільно проказав Володимир. — Дивлюся тай думаю: скільки тут народу крутиться — то кожен-кожен із тих людей був колись бездушною, мінеральною краплиною сперми... Кажу: „мінеральною“, хоч напевне не знаю, чи се так,... бо я не натуралїст і не лікар... але пригадую, що сперма складається, ніби то, переважно з фосфору... Т-а-а-а-к...

Володимир нудно позїхнув. Професор мовчав. В душу його набїгала іронїя: проти волї, згадувалася вчорашня антипатична сцена, якої він був близьким, сусїднім свїдком.

— Подивіться на всіх оціх людей, що тут погуртувалися, — тяг далі Володимир: — Невже й вам не приходить у голову думка: кожен-кожен з них є ніщо, як результат акту спарування?... Невже вам не здається, що над головою кожного з них мріє високо в повітрі переплетена в обіймах пара його батьків, au flagrant délit, і... наче благодатне ореолове сяєво на іконах... ллється звідти фосфоричний, спермовий дощ... — просто на голову кожному з цих людей, що отут стоять?... Міні зараз здається, що цілий світ — не наче велетенський, колоссальний лупанар...

— Такий настрій у вас тягтиметься не більше й не менше, як три дні, — з наче-б-то байдужною іронічною усмішкою, але навмисне дуже впевненим, тямущим тоном озвався професор. Він, хоч і розумів, що не варто було б пускати сю іронію та не міг удержатися, бо був проти Володимира трохи вже роздратований.

— Що ви хочете сказати?... Чому три дні, а не три годині і не три місяці? — різко спитав Володимир.

— За три дні... так каже відомий вам фізіологічний закон,... те, що ви в своїй любові витратили, мусить поновитися, а тоді і оця ваша „tristitia omnis animalis post coitum“ зникне, — одвітив професор їдовито. Туку вмисну їдовитість зрозумів і Володимир.

— А! ви підгляділи те, що у мене діялося вчора!.. Нічого казати! по-джентльменськи!...

— Не підглядів, а ви сами зачинили мене на заціпку і не пустили геть із хати! — закипів обурений професор.

— Ну, та байдуже... Humana non sunt turpia... До того ж ви, як поет, повинні признати, що кохатися кожен має право... Але дивіть: сами рекомендуєте кохання, а потім іронізуєте!...

— Вибачайте, Володимире, — роздратованим голосом сказав професор: — я ніколи анї вам і нікому не рекомєндував того, що вї звете коханням.

— Jedes Thierchen hat sein Manierchen... Кохаюся, як умію... Тай думаю, що на практиці і в вас не може бути інакшого кохання...

— Несправедливо думаете!... На щастє людам, єсть і инакше кохання.

— Ох, яка гордовита мова!... Чому ж я його не знаю і не розумію, отого „інакшого“ кохання?

— Не скажу... Може бути, що ви свої сексуальні сили так уже ростратили, що інакшого кохання й зрозуміти тепер не можете, — саркастично одрізав професор: — Це вже річ загально відома, що, де распуста, там не буває щирої любови.

Володимира взяла злість.

— А ви, ви, сьпівець ідеального кохання!... Чогó ви так до Зої підсипаетесь?... Не того хіба, щоб одбути таку саму сцену, яку я відбув учора з Амалією?!

Лаговському з образи сперло дух у горлі.

— Покиньмо усю розмову, — сухо сказав він, силуючися заволодіти собою, щоб не вибухнути гнівом і не посваритися з Володимиром ущєрть: — Я вже багацько разів зарікався балакати з вами на цю тему, бо ви мене не розумієте, а тільки нервуете своїми заявами... Скажу хіба: коли ви не соромитеся мінї підсувати такі інстинкти, то хоч посоромилися б обкидати бодотом чистий образ дами!

— „Такі інстинкти“... Гм!... — глумливо кахикав Володимир, радий, що добре допік професорові і помстївся-таки за його попередні іронічні слова... — „Інстинкти“... Гм!... Думаю, що й ви-поети — з того самого тіста зліплянї, що й усі

ми, грішні люди... А вже ж навіть і в семінаріях учать, що ксьакое кд дх҃аніє любить помах҃аніє. Та це, як мовляє Гоголь, „извѣстно даже неучившимся въ семинаріи“...

Професор не знав, чи піддаватися своєму гнівові, який ізнов починав кипіти в ньому, чи запанувати над собою і обернути все в жарт тай затерти прикру розмову, яка напевне доведе до великої сварки з Володимиром. Він обібрав другий шлях. Щоб повернути балачку на мирний тон, він ладен був розсміятися з нечестивої Володимирової профанації церковної мови, аби сумирно забалакати про що-небудь друге. Але ще не встиг Лаговський ані осьміхнутись і нічого сказати, як сам Володимир знов забалакав, перебиваючи його:

— Трапезунтська вдовичка... — се ж і справді об'єктик непоганий..., і на вас дивиться вона дуже масними очницями... Як би я був на вашому місьці, в нас діло давно б уже дійшло до пуття. Але ви, хоч і бажаєте її, та ждете, щоб вона вам сама на шию кинулася... Що ж!... може бути, що й ся тактіка...

— Годі! — твердо сказав професор, не давши йому доказати: — я не дозволю ані собі, ані вам балакати на сю неблагогородну тему!... Коли ви хочете, щоб ми були й далі приятелями, то не поновляйте нік оли сїєї теми... Та ходімо краще додому...

Володимир ущух, але тепер його брала чималенька злість проти Лаговського. Пішли вони з пристані додому. — „Він справді вважає себе за якогось ідеального лицаря й трубадура, а мене за смерда!“ — іронічно думав Володимир ідучи і почував, що радий був би побороти оце зараз Лаговського на землю і потоптати його ногами. А Лаговський, що мовчки ішов поруч Володимира, тожсамо сердився. Він захтів був

вивірити себе, невже Володимир справедливо вистолковує його приязні відносини до Зої; але як спробував на момент уявити собі Зою в такій позиції, як Амалию, то йому стало так соромно, що аж гидко. — „Це брехня й клевета на мене“, — твердо порішив він: „всі мої помисли чисті й ідеальні... Та се знає й Володимир, а тільки дратує мене“.

Вони все йшли мовчки тай мовчки, і вже майже підійти додому. Тес мовчання лягало прикрою тяготою на професора, бо, хоч і Володимир набалакав йому чимало прикrostей, але й професор не міг забути того факту, що іронізувати почав перший сьогодні не Володимир, а таки він сам.

— Слухайте, Володимире, — перервав він нарешті мовчанку, пожертвувавши свою амбіцію і бажаючи тільки помиритися з Володимиром: — Ви міні вибачте, коли я вам щось сказав грубо або нервовим тоном. Я иноді й не хочу нічого справді образливого сказати тому, з ким балакаю, — а слухачеві з мого тону здається, ніби я аж киплю ненавистю проти нього... Що й ви своєю доробою наказали міні сьогодні дечого дуже образливого, на це я не хочу вже звертати уваги, бо ви сьогодні не в гуморі... а хочу тільки, щоб ви на мене за мої слова не сердились... Не треба нам сваритися... Нехай собі й не багато буде в нас спільних поглядів, все ж не сварімося більше, живімо між собою мирно... Тай чогось спільного між нами є далеко більше, ніж могло б здаватися, бо хоч наші науки й не однакові, тільки ж професія в обох нас більше менше однакова; ми — кабінетні вчені. Через те псіхіка з нас повинна бути не дуже одмінна... і знайти *modus vivendi* нам мабуть що не важко...

Та Володимир зовсім не захтів мати стільки великодушності, щоб скласти ціну примирення

мові Лаговського. Навпаки — він набрався ще більшої злоти проти нього і раптом перервав його, з іронічною усмішкою:

— Ви — дак учений,... ви — великий учений.... Але я... Я себе „мужем науки“ вважати не хочу... І признаюся, що взагалі я намислив собі закинути всяку науку тай жити так, як живуть усі люди... себ-то житиму мамоном і більш нічим... Бо щό воно таке: „наука“? Кому вона потрібна? марна іграшка!...

Хоч учора в розмові з Петровою Лаговський сам підносив де-які сумніви про те, чи справді потрібна людям кожна абстрактна наука, чи вона тільки в аристократична розкіш людськості, — тільки ж тепер отой зарозумілий і цінічний тон, з яким говорив про науку Володимир, вразив його зовсім нелюбо. Та будь-що-будь, Лаговський знайшов у собі ще доволі безсторонности, щоб дати одмову Володимирові без надмірного захвалювання своєї професії.

— Може й іграшка, не споритимуся, — сказав він, — або, краще вже сказати: наука — се дорогá й благородна іграшка й висока втіха... Коли говорити правду, то вона де-кому навіть щось більше, ніж іграшка: вона — аж неминуча й тяжка потреба для невеликої упривілейгованої групи тих інтелігентних людей, що мають матеріальну змогу носитися по емпіреях абстрактности тай ширяти-буяти в них та філософувати, бо на них тим часом працює робочий бідний люд... До таких „благородних“ паразитів належу, проти своєї волі, і сам я... Дак може ви своїми словами „житиму мамоном і більш нічого“ хочете сказати, що думаєте взятися замість абстрактної науки за таку практичну працю, з якої піде народу безпосередна користь? Коли так, то я можу й спочувати вам. — Але ж коли ви хочете сказати, що...

— „Користь народу“... — знов гучні фрази!... Ні, я попросту хочу покинути науку, бо думаю, що вона міні руйнує здоров'є і більш нічого... Професіональні вчені — се люди, що запрягли сами себе в тачку.... Покину я научну кар'єру, зроблюся судією чи товаришем прокурора..., матиму з того тисячі дві-три карбованців на рік, житиму собі спокійно, в доброму здоров'ю, не забиватиму свою голову научними дурницями.... А вчені тимчасом нехай тягнуть свою тачку та сушать собі мозок над своєю дурацькою „наукою“..... recte шарлатанством,... та нехай пишуть книжки мишам на сьніданне...

Він, кажучи сєє, єхидкувато дививсь просто на професора, і той зрозумів, що цілий набій — вимірений особисто проти нього. Він спалахнув; в його душі накипіло страшенно гірке невдоволення і ще гірший гнів, тай готові були невдержно вибухнути наверх. Тільки ж професор іще раз напружив свою волеву силу, щоб того невдоволення й гніву не виявити перед своїм супротивником і щоб не дати йому знов затріумфувати. Через те Лаговський удав спокійного, хоч почував, що нерви йому аж тріпотять, наче накручені й порушені струни. Щоб краще пометитися, він холодно процідив крізь зуби:

— За три дні у вас знов буде сьвітогляд веселійший,... за три дні вас і наука знов тішитиме і буде вона вашим покликанням... і ніякого *taedium vitae* тоді не буде... А сьогодні — діло інакшеє: сьогодні вам неминуча нудьга... Сами ж міні казали колись: „*Omne animal post coitum triste est*“... Але ж, знаємо, тая *tristitia* не вічна: за три дні переминеться...

— Може бути, високоповажаний професоре! може бути! — з насмішливим, пересадно-шанобливим поклоном одмовив Володимир. Він люто ненавидів професора під ту хвилину.

Вони вже дійшли були додому. Володимир пішов до своєї хати і, ставши коло вікна, зачав дивитися на море, де вже сонце підходило до обрїя, тай заходївся ніби байдужно свистати, навмисне для того, щоб оте, начеб-то безжурнеє, свистіння чулось і в сусїдніх покоях. А професор увійшов до покою його молодших братів. Обидва сидїли вдома, нікуди не ходили.

— Ото добре, нема чого казати! — взяли вони докоряти Лаговському: — Ми на вас були ждали, на прохїдку не пішли, а ви непомітно втїкли кудись!...

На серце Лаговського ті прихильні докори впали наче сцїлющий бальзам. Всеньке невдоволення й гїрке почуття, якого він набрався був од слів Володимирових, вмиг розлетїлося, і він, радіючи по-дитячому, згукнув:

— То ходїмо знов гуляти!... ще не пізно, та далї й місяць буде... чудовий вечір настане...

Володимир, стоячи коло свого вікна і глядючи в морську далечїнь, усе чув. Та його ніхто не заклїкав йти разом з ними, і він зоставсь удома. Він чув, як усї троє вийшли з хати, чув їх веселїї гомінкїї голоси, чув, що вони йдуть до моря на мол..., потїм побачив їх трох унизу під своїм вікном, серед дерев, на широкїй стежцї, що вела до моря. Вони йшли, побравшись по-під руки; професор йшов по серединї, Аполлон і Константин по боках. От вони спинилися коло якогось шпилькового дерева, ніби сосни, і зачали його розглядати. — „Кріптомерія“, — класїфікує професор, і Володимир се виразно чує. — „Кріптомерія“, — потверджує тую класїфікацію й Аполлон. — „Та це ж ніби проста сосна!!...“ — дивується Константин... — „А отже один із моїх знайомих поетів“, — регочеться він, — „звідкись почув був цеє ботанїчне слово, тїльки не знав, що воно таке за поросль „крїптомерія“, тай нарік

збірку своїх декадентських віршів: „Кріптомерії.“ А знаєте чому? — „Ні, а чому?“ — „Бо він, десь, пам'ятав по гімназії, що по-грецьки слово *κρυπτός* значить „скритий, схований, потайний“, а *μέρος* — „частина“, тай міркував, що кріптомерії це мають бути якісь символістичні, містичні, дуже поетичні та „оргіястичні“ квітки“... Володимир чує загальний регіт усіх трох. — „Ви, поете, чи не хочете часом, щоб я вам наламав цього містично-оргіястичного гилля на пам'ятку про мене?“ — шуткотливо питає Аполлон і нариває йому скількись віточок з кріптомерії. — „В таких разі візьміть на незабудь про мене оці скількись троянд“, -- весело додає Константин, зриваючи їх з куща: — „Ого, та в мене в кишеньці є нитка!“ — знов додає він: — ходім на мол, я вам там сплету цілий вінець із рож та кріптомерій“. — „А поки що, дозвольте уквітчати ваш капелюш кипарисом“, — каже Аполлон і, одламавши кипарисову гілочку, мальовничо встромяє її професорові по-за ленту його капелюша.

Далі Володимир бачить, як його братів з професором завертають стежкою вліворуч. Вони зникають з очей; ще скількись секунд він чує самісінькі їх голоси; потім і того не чути...

— Чи вмисне вони мене покинули самого, чи попросту забулися про мене? — подумав Володимир... — Ех!... та хіба міні не байдуже до всіх вас?... Хіба не краще міні жити самотою, мов орел, і звисока глядіти на дрібне птаство?...

— А може бути, що я в своїй самоті не орел, який буває по-над дрібним птаством, а смердючий тхір, од якого всі сахаються за його смород? — саркастично прошепотів він до себе, тай одійшов від вікна.

— Може й тхір, цього не знаю, — думав він далі, — але одно знаю — що я, з усією мо-

єю нездарністю, сто разів розумніший за вас, заслиняних поетів... та талановитих дурнів!...

Засвітивши лампу, Володимир ліг на постіль, щоб читати. Голова йому була не свіжа, через те він узяв не якусь серйозну книжку, а роман. Часом він рівняв долю героя до своєї — і на губах йому кривився іронічний осміх. Часом він залишав читання — і тоді в голову лізли всякі невеселі думи.

За дві години вернули його брати з професором. Крізь зачиняні двері Володимир чув, як професор сказав, що сховає вінок на вічну незабудь про сьогоднішній чудовий і поетичний, а для нього ще й щасливий вечір. Щоб на се одрекли Константин з Аполлоном, того Володимир за їх веселим реготом не зміг розчути.

— І чого він сентіменти тії розводить! — злісно думав собі Володимир. — От уже правда дак правда — німецький афоризм: „Was heiss die Sentimentalität? Die Sentimentalität ist — Nachts bei dem Mondscheine den Namen seiner Geliebten auf dem Schnee einzupissen“... Я не здивуюся, коли професор дійде щеї до такого вияву сентиментальности... Ач, регочуть як!... Раденькі, що дурненькі!... А заразом, диви, щасливі!... Зневажаю я всіх вас, зневажаю!... Я й сам нікчемність, але настільки власної аналізи та критики маю, щоб зрозуміти, що я нікчемність..., а в вас і на те розуму не стає!...

— И жизнь, какъ посмотрѣшь съ холоднымъ вниманьемъ [вокругъ,

Такая пустая и глупая шутка! —

— згадав він собі вірш Лермонтова і гордо взяв читати знов книжку, сидючи нічого не чути, про щб там Лаговський перегукується із своєї кімнатки з його братами.

XIX.

Знов якось трапилося так, що Туапсинський голова запрохав до себе на вечір усю сім'ю Шмідтів. Професор, щоб не zostаватися на той час самому, переніс свою лекцію з „Трапезунтською вдовичкою“ замість дня на вечір.

От молоді Шмідти пішли. Професор писав, доки не посутеніло. Тоді він крізь порожню Аполлонову й Константинову кімнату, де все віяло непривітною темною самотою, вийшов з хати і взявся за клямку тих дверей, що вели до господи Андропулів. Підвів клямку і торгнув двері. Двері не розчинялися. В вікнах у Андропулів було чорно, і все мовчало.

Постоявши трохи, професор пильнійше вдивився в темні, понурі вікна, і йому здалося, що через одно з них ніби миготить слабенький промінець, — мабуть, падає на підлогу низом, с-по-під дверей якоїсь освітленої сусідньої кімнати або, може, із ще дальшої, — тай очевидячки, висвічує на підлозі крізь спідню щелину зачинених дверей. Хтось мусів бути вдома. Професор голосно застукотів об сінешні двері великою мідною каблучкою, що висіла на дверях замість дзвоника, — і в відповідь на тее грюканне залунали чісь ступіні.

— Кім дїр? Хто там? — почувся з середини голос Зоїн. Лаговський назвав себе. Загрімотів засув, сінешні двері одчинилися, і він у пїтьмі поздоровкався з Зоею, стиснувши її за руку.

— Нікого вдома немає, — сказала вона, знов зачиняючи двері на засув. — Всі на довгий

час пішли в гості, навіть Амалія... а міні страшно... Яка я рада, що ви прийшли! Попереду я сиділа була в вітальні, як звичайно ждучи вас там... — коли ж у тій просторій салі міні стало здаватися, що аж у вухах щось гуде з боясти... То я перенесла сьвітло в он-той невеличкий далекий покоїк... тай заперлася... А там якось затишнійш і спокійнійш... Ходімо туди!

Вона, темними горницями, провела професора до того далекого покоїку, тай, увійшовши туди разом з ним, знов зачинила двері. На столі стояла лампа та лежала розгорнена книжка, з якої вони вчилися.

— Чого ви боялися? — спитав Лаговський, сідаючи за стіл на кріслі і — по вчительському — беручи в руки книжку; а Зоя тимчасом заїла до того самого столу з другого боку, на широкій кавказькій канапі-тахті. — Невже тут у Туапсе є рсзбійники, чи що? — казав він, рівночасно дивлячись у книжці, чи се буде те саме місце, на якому вони були зупинилися вчора.

— Сама не знаю, чого міні так страшно... Тільки ж я так нетерпляче ждала вас, доки ви прийдете!... Хтіла була засьпівати пісьню, щоб розважити себе та прогнати боясть.. Сьпіваю...

Χαῖς τὸ κεῖνα στῶμα μου

Τὸ μοσχοντροδάτο...

...але пісьня ростинається по порожніх покоях непривітно й понуро..., — я зараз і замовкла...

Лаговському кинулося на увагу, що вона змінила слова пісьні, з першої особи переложила на другу. В пісьні мало бути: *»Χαῖς τὸ κεῖνα στῶμα σου«*, „Най я закоштую осолоди з твоїх уст, що віють ароматом мошусу та смірни“, — тим часом Зоя тепер сказала: „Ти закоштуй осолоди з моїх уст.“ Професор підвів очі на Зою, що сиділа на тахті, тай, зустрівшись з її очима, побачив, що вони блискають якимсь гарячковим

світлом. Як стій йому пригадалися Володимирові здогади. Йому зробилося ніяково, він швидко схилився над підручником і нервово зачав перегортати його сторінки, хоч не було жадної потреби. Він бачив, що його пальці тріпотять, та не міг того тріпотіння спинити, поки нарешті пальці самі собою не заспокоїлися.

Далі лекція пішла звичайним ходом. Лекція була сьогодні не легка, бо треба було систематично зрозумівати і наново вияснити, яким способом три вечисленні форми часів російського дієслова мають відповідати безчисленним турецьким дієсловним часовим формам, — формам незвичайно складним і з багатьма одтінками. Треба було з одного боку остаточно витолкувати Зої ту річ, якої вона вже здавна не могла як слід збагнути, а саме — іменно — витолкувати, що російське „буду брать и „возьму“ се не одно й те саме; а з другого боку треба було вияснити ще й нову, також трудну річ — що турецьке „алырым“ (беру взагалі) і „алыйорум“ (беру в оцей момент) треба однаковісінько перекладати через „беру“, хоч иноді „алырым“ має ще також значити „возьму“, а не „беру“. Та знов же, на біду, по-турецьки єсть свій спеціально будучий час „аладжáуым“ = „возьму“; і от Лаговському заразom доводилося сьогодні ще вияснити, яка заходить одміна між „алырым“ та „аладжáуым“, щоб Зоя знала, як треба перекладати обидві форми на російську мову.

Професорові була в тім подвійна трудність — і з ученицею і з собою, бо хоч він тепер привчивсь уже балакати в Туапсі чисто по турецько-османському, тільки ж підвалина його тюркської мови була кримсько-татарська, не османська; а поміж тими двома тюркськими наріччями найбільша неоднаковість показується саме в формах дієсловних. Тому то, даючи своїй учениці грама-

тичні пояснення, сам професор трохи був плутав. Через оту філологічну трудність, яку треба було тепер свідомо побороти, усі його думки незабаром зосередилися на самісінькій граматичній, більше на нічій.

— Так бачите? — ще раз силкувався він витолкувати все: — коли ви зараз, саме тоді як ведете мову, берете що-небудь, то кажете: „алы-йорум“; по російськи це буде не інакше, як „беру“. — час теперішній. Що ж до загального „алырым“, то се вже важкійше для російського перекладу, бо иноді треба перекладати турецьке „алырым“ через „беру“, а иноді через „возьму“ або „буду брать“. Приміром, коли ви маєте взяти собі щось у з а в т р а, то, кажучи по турецьки „алырым“, ви по російськи вживаєте часу не теперішнього, а будучого: „я возьму“, або „буду брать“. Коли ж ви, вживаючи турецького „алырым“, хочете тим сказати, що або берете яку-небудь річ часто, або завжди можете її взяти, то таке своє турецьке „алырым“ ви перекладаєте в російській мові через час теперішній: „беру“... Зрозуміли?

Зоя мовчала і дивилася вбік.

— Зрозуміли, що значить російське „беру“?

Зоя повернула очі на нього і тихо та повільно, без усякої інтонації, прошептала:

— Що значить... російське „беру“... Що значить? — беззвучно протягла вона знов, тай спинилася... — Ох, Господи! — раптом гукнула вона нетерплячим, істеричним тоном: — та коли ж сьому кінець?!

І вона втупила в Лаговського свій глибокий погляд. Професор забувся про граматику. Скільки моментів їх очі німо дивилися одно на одного. Професор бачив, як Зоїні очі ширшали та робилися чорнійші й блискучійші, а себе почував, що в його тіло вливається наркотична течія і він з неї п'яніє. Нарешті їх довгий обопільний німий

погляд сказав їм обом, що вони одно одного добре зрозуміли. У професора загуло в вухах, і він, сам себе не пам'ятаючи, підвівся з крісла тай дико кинувся в Зоїні обійми.

.

XX.

Перебігло шестеро таких п'яних днів. Шмідти не могли не завважити, що з професором діється щось особливе, що він од них ніби ховається, мало говорить, сидить зачинившись у своїй сьвітлиці, не хоче над вечір ходити на спільні прохідки з ними. Та вони вірили тому виправданню, яке придумав професор: він, щоб одвернути од себе їх увагу, сказав їм, наче б то він здобув лист од однієї друкарні з Москви, де прохають його вернути як найшвидше коректуру, яку, буцім-то, йому давно прислано, та прохають надіслати також дальший рукопис для друкарського складання, а той рукопис у нього ще не викінчений. Щоденні лекції з „трапезунтською вдовичкою“ в вітальні Андропулів тожсамо про людське око перервалися через оту видуману причину, а направду через те, що Лаговському і Зої не бажалося вже стрічатися прилюдно й балакати в хаті Андропулів, де їх міг би хтось і підслухати. Тепер Лаговський цілий день сидів, або, се частійше, лежав, наче затуманений, у своїй сьвітлиці, од усіх зачинившись, тай тільки марив про сподівану вечірню зустріч; ті нові почуття, яких він досі не знав, зовсім заповнили його; всякі інакші клопоти покинули його; йому здавалося, що він живе в сьвіті єдино для тієї зустрічі. Над вечір Шмідти виходили на

свою щоденну прогульку, а Лаговський, дочекавшись, щоб трохи стемніло, прямував до гаю, до умовленого закутку, де в гущавині за порослю ніхто не міг побачити його з Зоєю. Звичайно він уже заставав там Зою, що ждала його, бо їй вийти з хати було легше, ніж йому. Він, оп'янілий, кидався до неї, розповідав, як важко йому було цілий день не бачити її та тільки безнастанно думати про ню; те саме вона розповідала йому. Найчастішою темою для розмов були обопільні запевнення, що вони страшенно кохають одно одного. В тую тему вноді підпускалися варіації, — приміром, згадки про минулий час їхніх колишніх лекцій: що вони вже й тоді покохали були одно одного, лиш не могли тоді порозумітися тай мовчали. Або виринали якісь інакші згадки, близькі до таких самих. Та взагалі, можна сказати, що нікотрих розмов їм якось і не треба було: адже дуже любо було по скільких мінут зовсім не розмовляти, тільки мовчати закоханим мовчаннем, вдивляючись одно в одного. До того ж і час гаяти їм не випадало, — і вони здебільша впивалися поцілунками, стисканнями, обіймами та всякими інакшими любовними ласкуваннями, для яких не треба свідків. Потім — треба було вертати додому передше, ніж придуть Шмідти.

На шостий день професор, як повернувся із тих сходин до себе, почув, що його напала якась велика втома, і він, як ліг на ліжко, так і не хтілося підводитись. Незабаром мали прийти Шмідти; — треба-б було заздалегідь засвітити в себе лампу, розкласти на столі папір і відновідні готові вже рукописи тай, наче-б-то пильно працюючи, діждатися за своїм столом, аж доки вони ввійдуть до його покою та побачуть, що він сидить обтяжений працею, та побажають йому „добраніч“ тай покинуть його. Однак цім разом

втомленому професорові була неохота й лїнь зробити се; він лежав, лежав, тай не зчувся, як надійшли Шмідти. Всі троє братів заглянули до нього: бо й з Володимиром у професора поновилися добрі відносини на другий - таки день по їх прикрій балачці. Увійшли. Він лежав у пїтьмі. Засьвітили йому лампу, здивувалися, що досї він її сам не засьвітив, — то як же він працював без сьвітла?... або не працював?... — тай заходилися розпитуватись, чи не заслаб він. Само собою, що заразом вони мусїли пильнїйше вглянутися в його обличчя, — отже ж заявили, що він страшенно змарнів, схуд і зблід, а по під очима аж глибокі синці поробилися. Професор, отак несподївано застуканий, не знав, щб ї казати. Він запевнював, що він не слабий, бо ї справді почував себе тїльки дуже втомленим, а не слабим; він поясняв свою втому надмірною сьпїшливою працею. Вони повірили ї спокійно одійшли.

Але професорова втома не переминала. Цїлїсїньку ніч він ворухився по постелї і не міг стулити очей: заснути — йому бажалося страшенно. та дрімоти не було, сон не приходив. Вранцї він підвівся з несьвіжою головою та ще й з якоюсь ревматичною ломотою в кїстках. Він почував себе наче одурілим або вчаділим. Обїдаючи, як завсїди, разом із сїмїєю Шмідтів, він сьогоднї звернув на себе увагу навіть їхньої дочки, що взагалї рїдко коли ним цїкавилася. Вона спиталася, щб з ним. Одповідаючи на той її запит про своє здоровїє, професор невмисне впустив нїж на землю. Нїж упав тай забряжчав, а професор с того брязкоту затріпотїв, наче доторкнувся до лейденської електричної банки, тай мимоволї з одчаєм защулив вуха; а руки йому затрусилися так силне, що всї, хто був за столом, хоч і знали його за нервову людину, тепер аж здивувалися.

Втомлений, з такою самою несвѣжою головою, він пішов і на свої любовні сходи та здивував і Зою, бо заявив, що їм можна тільки невинно розмовляти між собою, а нічого білше не сльїд робити: од палких та тїсних обіймань їм треба попросту втікати, адже мабуть се через них він став сам не свій, і кості нїби оловом наливалися. Бажаючи якось зажартувати, він зацітував вірш Гейне:

І піп роспустив свою губу:

»Не треба кохатися так,

Щоб шкода була для здоровля.« —

На те йому панна: — »А як?»

Зоя нїмецької мови не знала. Професор спробував перекласти цілу оту поезію Гейневу з нїмецької мови на турецьку; але Зоя й тоді не зрозуміла, в чому сіль тих віршів, — бачила вона тільки те, що її коханцеві не треба „кохання“. А йому тепер бажалося тільки одного: покласти, як слабенька дитина, свою голову на колїна Зої, щоб вона його іділлічно й платонїчно голубила рукою, та щоб вони щиро балакали сьгодні навіть не про своє вірне кохання, а так собі — про що-небудь стороннє, загальнє. Так і зробили. Він лїг, схиливши свою голову в неї на лонї. На превеликий жаль, жадна путня розмова в них не лїпилася, — вони не знаходили теми для розмови; а Зою, до того, прикро вразили професорові слова, що це він, мовляв, заслаб з такого кохання, якого не радить Гейнівський піп. — „І се чоловік-мужчина“! — закрадалася напів-іронїчна думка в голову грекині. Як розійшлися вони, Зоя почувалася невдоволеною.

Та хоч цїм разом їх зустріч була зовсїм платонїчна, Лаговський знов не міг у ночі заснути; він аж стогнав з утоми, невимовно бажав, щоб сон прийшов, а натомість чув, що сон

до нього не йде. Тільки к ранку він заснув, наче мертвий, і прокинувся на другий день трохи бадьорішим.

На вечірній зустрічі із своєю любкою хтів він був триматися знову вчорашньої платонічної програми тай мирно, по приятельському, балакати собі з Зоєю на якісь загально-людські інтеллігентні теми. І знов нічого не виходило, — знов ніяка балачка не ліпилася. Не хтіла зліпитися в них навіть така розмова, яка бувала проміж ними давнійше, ще як Зоя вчилася російської мови в Лаговського. Бо тоді, за часів лекцій, перед очима в них лежала граматика, а в граматиці були й практичні вправи для перекладів, а в тих перекладах були всякі мудрі або дуже немудрі речення, діалоги і т. и.; дак от, з поводу гадок, сентенціонально висловлених у тім чи в иньшій друкованій реченню, між професором і його вченицею иноді повставала коротесенька дискусія. Що правда, дискусія тая бувала дуже примітивного змісту, а все ж така, що дозволяла хоч трохи, хоч побіжно, обмінюватися думками. Часом те чи инше видруковане речення, — дурне, як узагалі в учебниках чужої мови, — давало тоді собою матеріал для гумористичного шуткування; один раз Зоя мало була не вдушилася зо сьміху, вичитавши в підручнику таку розмову: „Чи ви любите червону фарбу? — Я люблю всяку фарбу, аби це не було руде волосся і зелені зуби“ — і в тім сьміху Зоїному професор щиро був їй пособляв. Так отсе було давнійш. А тепер, на сьогоднішній зустрічі, коли книжки перед очима не було, жадні теми не приходили їм у голову, — і професор допіро зачав несьміло догадуватися, що ніяких спільних інтеллігентних інтересів у них і немає, ба й не було. Щоб перервати мовчання, яке з прикрістю запанувало проміж ними, він притяг до себе й поцілував Зоїну.

руку. Зоя стрепенулася й оживилася. А потім зіллялися в цілування уста їх. А потім.... Ох, Платоне, Платоне! не дивися!

Отак знов переминули дві зустрічі, повні божевільного раювання, серед якого професор забував усю свою денну нудьгу й скорботи. Тільки ж тому раюванню надійшов швидко кінець, і надійшов моментально, ще ранійше, ніж вони встигли були поросходитися додому з отих остатніх своїх сходин. Бо саме тоді, як Лаговський держав Зою в своїх обіймах і впивався нею, — раптом, наче блискавиця, щось ударило йому в голову, тай придушив його страшенний пароксизм задишки, а горло сціпила спазма; рівночасно щось ударило і в груди, наче ножем різонуло, — і він мало не вдушився. З нестерпучого болю Лаговський випустив Зою із своїх обіймів, тай ледві-ледві доплазував до стовбура того розложистого дерева, що під ним вони були лежали. Одкинувши назад голову, схопивсь він руками за виски, бо як стій почув, що його мозок, крізь потилицю й виски, раптово шпорнула ніби розпечена шпилька і розпливлася ідовитим електричним протоком по цілій голові, аж понад очі. Біль був страшенний, наче аж скрипучий. З нещасливим, божевільним виглядом, тулився Лаговський одкинутою назад головою до стовбура отого товстого дерева, тай державсь руками за виски. В отакій півсидячій позиції, нервним рухом підігавши ноги під себе, він важко дихав, аж засапувався. Обличчя побілїло, як крейда, і нервово шарпалося... смикалося.

— Ні, так не можна! — нарешті аж простогнав він, дивлячись безсилим очима на Зою. — Я на ролі любовників, десь, нездатний!

Зоя з ледві помітною зневагою дивилася на нього. Розслаблений, знеможений, стогнучий, Лаговський зараз зовсім не відповідав її ідеалові

мужеської краси й сили. Давнійше, доки він був тайся, доки він на лекціях не хотів виявити своєї любови, доки він соромливо втікав од Зої, — доки він був для неї цікавий, і їй хотілося його кохання. Тепер вона наслухалася любовних запевнювань Лаговського вже аж до несхочу, тепер вона знала його юнацьку силу чи краще сказати несилу... — тепер він нагадував їй собою мокру курку, а не героя-лицаря і навіть не трубадура; всенький інтерес до професора пропав у неї.

— Чи не краще було б, щоб ми скількись днів не бачилися? Ти б трохи одужав тим часом, — спитала вона ніби щиро й ніби турбуючись про нього і не виявляючи своєї внутрішньої холодности та байдужности.

— Я нічого проти того не матиму, — тупо й індиферентно сказав Лаговський: — Ти сама бачиш, з чим я схожий теперечки... Не то, щоб балакати з кимсь, — на світ дивитися не хочеться!... Знесилений, виснажений...

— Ах!... до того ж міні й так треба буде ціми днями покинути Туапсе! — ніби згадала Зоя: — Я ж маю знов поїхати в Лазаревське!... Може навіть довго не побачимосся... Але час додому поспішати... Бувай здоров!...

Вони поцілувалися, щоб попрощатися, але в обох була в тім цілуванні байдужність: у неї через розчарування, у нього — через болісну фізичну хворість тай, мабуть, тожсамо через розчарування.

Зоя одійшла. Незабаром перестав чути й шелест од її ходи. Лаговський зістався тут, щоб не разом з нею, а трохи пізнійше вийти із схованки, бо не випадало, щоб люди, часом, побачили їх десь у двійзі, в купі.

— Не любить вона мене, і не зустрінемося ми вже ніколи... — подумав він смутно й зовсім несвідомо, мов який п'яний, і дивився слідом за

нею. — Але чи люблю і я її?... і чи любив?!...
Ет!...

Се питання крутилося й виринали в його голові невиразно й темно, без усякого думання й сформулювання, — отак як крутиться й виринає пливаюча дрібна трісочка в збовтаній, скаламученій воді, або як щось верзеться запамороченому. І з такою самою бездумною бблестною каламутністю, наче з болючого просоння, пливла в голову й нудна відповідь на оте безтямне питання. Відповідь була: „Ні, анї люблю, анї любив“... Тільки ж усі ті гадки перелітали в голові Лаговського зовсім несвідомо, серед гнітючого туману. І єдине свідоме почуття, яке міг він зараз виразно в собі розчувати, се був хіба біль, тягучий фізичний біль; а в усякім разі ніяке кохання.

Він ще заждав скількись мінут, щоб дати Зої час одійти. А в голові, знов, каламутно зачав вирипати якийсь невідомий вірш, без слів і без змісту і без метру;... потім той вірш повиразнішав, зробився метрічним, але ще без слів;... потім метрічне стукотінне скрісталізувалося в віршований четверостиш, — і от в пам'яті Лаговського сама собою процітувалася епіграмма якогось лубочного російського поета:

— На ложѣ дѣвы молодой
Свою побѣду я возславиль, —
И всю любовь съ ея тоской
Въ ея объятіяхъ оставиль....

— Так оце такий кінець і мого роману, — з огидою подумав Лаговський, згадавши собі оце четверостише. — І чим я, університетський професор і естетичний поет і речник ідеалістичного кохання, одрізняюся од того неінтелігентного купчини, що зложив той вірш?!... Ну, чим?!... Та нічим!... Мерзота мерзот і всяческая мерзота!...

Він нервово зареготався. Але з того реготу струснулася голова — і йому здалося, що з голови в нього мозок вивалюється. Він разом ушух.

Потім він тихою ходою поволікся додому. Понурий, геть знесилений, він ледві тягся. Добрівши додому, він попросту звалився в ліжку. Нї про що він путтям думати вже більше не міг; всякі гадки й почуття й вражіння цибали в усі боки, наче перелякані жаби; єдине почуття, яке держалося в нїм постійно, се було фізичне: ревматична ломота в костях та такий біль з усіх боків, ніби побито каміннями шкуру на всьм тілі,... та ще тягучий, сверлючий, ниючий туман у голові.

— В мене в голові тепер і дум нема, а тільки якісь обривки, ...шматки... Голова не мозком, а брудними ганчірками та клоччям напхана! — саркастично прошепотїв Лаговський, марне силуючися заснути.

XXI.

Лаговський цім разом заслаб серіозно. Три дні він не вставав із свого ліжка; в день мучився, що все тіло й нерви болять; в ночі мучився, що не може ані заснути, ані задрімати гаразд; — лежав зовсім знеможений. І до всього того душу гризло невідкличне каяття: чому він, естріваючися з Зоєю, не був паном над самим собою, чому він допустив бруд до їхніх відносин. — „Естерік!“ — лютував він на себе: — „Жадних рефлексій, жадних затримуючих центрів у мене нема!... Навіщо я животію, коли я не людина з твердою волею, а клубок нервів і стіхія?... Чи

сьмію я відтепер поручитися за себе, що я не здатний і на всяку инчу мерзоту, на всякий навіть найгірший злочин?... До чого всі мої пересвідчення, коли вчинки мої регулюються хвили-вим афектом, а не пересвідченнями?... Чому я животію ще на сьвіті?!“...

Шмідтів він дуже затрівожив своєю хоро-бою, якої вони й зрозуміти не могли. Генеральша думала, що це кавказька пропасниця, але профе-сор уперто казав, що він не відчуває нічого ма-лярійного, і не хотів напихатися хініном, який йому посилала генеральша що дня. Не хотів він також і лікаря до себе пускати, а казав, що він попросту втомлений.

— Оце так завжди роблять учені люди в нашій Росії! — докірливо казав йому генерал Шмідт, бідкаючись коло його ліжка. — Росій-ську людину або й палицею до науки не приже-неш, або коли вже вона візьметься до науки, то працює без передиху доти, аж доки не впаде знеможена. Он у європейців — сього немає... Англійський учений є zarazом і спортсмен, що фізичного здоров'я ні за що не занедає. Ба на що вже в Німеччині мода на вченість, на гелер-терство — але й там учений працює як раз стіль-ки годин на день, скільки він сам собі акуратно визначив: і хоч би яка була цікава робота, він ніколи не дозволить собі попрацювати й одну го-дину більше, ніж скільки визначив собі за норму... Через те заграничні вчені — довголітні; через те й робота в них в результаті продуктивніша, бо живуть вони більше літ, ніж наші вчені. А наші — не встигли ще й розцвісти, а вже в них сухоти, або так якось груди болять, або астма душить, або перенатуження з надмірної праці надходить... Ви, Андріє Івановичу, любите нау-ку, то хоч би за для науки пожаліли себе!

Швидче помрете — менче й для науки зробите !... Хіба ж можна так багато працювати, як ви працюєте ?!...

Професор мовчки слухав ції тіради, заплющуючи очі й силуючись задрімати. На генерала Шмідта він дививсь як на батька, і тепер з цього прихильного тону йому робилося ще важче, ще соромнійше. — „Що б він був сказав, коли б довідався, через яку причину я слабую ?! — з боєм думав він, тай до горла йому і до грудей котилося, ніби кулька, якесь спазматичне хлипаннє... і він знав, що це *globulus hystericus*. Він аж лекше оддихав, коли генерал із своєю добрістю одходив геть.

Що до молодих Шмідтів, то Константин і Аполлон заходили до професора за тих трох днів не часто. Навідаються було, посидять трохи, бачуть, що він нічого не говорить, тільки мовчить, лежить з виразом німого страждання на лиці, — тай занудяться; а як заплющить він бува очі, то вони тихесенько, навшпиньках, зараз і виходять з його сьвітлиці, наче бояться збудити його... Хоч, правду сказати — вони могли б легко запримітити, що заплющує Лаговський очі зовсім не для снання, а тільки через утому; бо очі йому трохи боліли, коли він довго дивився на денне сьвітло, що падало з вікна. Професора спершу дуже вражала ота їх неохота сидіти коло нього. Бо хоч балакати він і не міг, але він радо бажав би, щоб його приятелі, коли вже не хтять сами щонебудь йому оповідати й розважати своїм оповіданням, то нехай би хоч мовчки сиділи коло нього ... аби він знав, що вони сидять тут поблизу... аби він знав, що дорогі йому люди не одходять од його ліжка. Він постерігав, що невеселі й гіркі думи менче обгортають його, коли коло нього сидить хтось із його приятелів; та сказати їм се просто — він соромився. Він ду-

мав, що вони самі повинні про це догадатися; але вони не догадувалися, і професор, бачучи, як вони, знудившись з його хворости, посьпшають покинути його покоїк, спершу дуже й дуже с того був смутився. Тільки ж далі, щоб себе потішити, він силувався вмовити в себе, що, коли він бажає не пускати їх од себе та прикувати до свого ліжка, то се ж еґоїзм, бо нікому ж не весело сидіти коло такого слабого, який мовчить та заплющує очі. Ся думка й справді його заспокоїла. А до того він знайшов несподівану чималу потіху од Володимира, що першого дня був навідав слабого найпізнійше від усіх, але далі справді зачав коло нього поратися.

Не можна сказати, щоб і в Володимира, інакше як у братів, був якийсь природний душевний нахил відбувати наказане Христом „посящення болящих“; напевне можна сказати, що як би все те діло було діялося десь у великій багатолюдній Москві, а не в маленькому безлюдному Туапсі, де Володимир через вічну потайну свою неприязнь до братів чувся зовсім самотнім, — то й він би не дуже охотився ходити до слабого Лаговського. Але тут у Туапсі професор ціле літо був для нього єдиною людиною, з ким Володимир міг перекинутися розумним словом; хоч іноді не раз уже траплялося серед сього літа, що ті їхні „перекидання розумними словами“ кінчалися в них обох мало що не сваркою, все ж Володимир будь-що-будь компанію Лаговського тут у Туапсі не міг не цінити; а коли щось йому завсїгди було притім нелюбо — дак се найбільш те, що коло Лаговського раз-у-раз стирчали його брати: при них Володимир ніколи не міг говорити з Лаговським зовсім вільно... Звістку про те, що Лаговський страшно заслаб, Володимир почув на перший день дуже пізно, бо з ранку прокинувся сам, незбуджений Лаговським, тай задумав пійти

проходитися без нікого, зранку та аж до обіду. Вже за обідом йому сказали, щоб з професором. У Володимира спершу не було думки, щоб йти поратися коло слабого. Коли заглянув він по обіді до його сьвітлиці, то зробив це тільки з увічливости, з певної обов'язкової куртоазії. Заглянув — і застав, що Лаговський з заплющеними очима, наче сонний, лежить самотою; звичайної невідлучної його компанії, Константина з Аполлоном, коло постелі немає. Ся обставина, що братів тутечки немає, одразу припала Володимирові дуже до смаку, і він, не з'язаний влізливим братерським товариством, не посьпішив одбути свою кондолентну візиту як-найшвидче. Навпаки: хоч Лаговський при його вході навіть голосу йому не подав і голови не підвів, а лежав мовчки тай із заплющеними очима, Володимир сів і посидів коло його постелі довгенько, чекаючи, чи не прокинеться він. І прийшла йому в голову думка: „Добре було б, як би браті не плутался до компанії моєї з Лаговським вже й тоді, як той одужає... Здається, що цю думку не важко здійснити. Можна буде на-віч показати Лаговському, кому з нас має він скласти більшу ціну...“ Володимир пильно поглянув на слабого: той і далі був лежав та мовчав і не подавав знаку, чи пізнає Володимира, хоч раз-у-раз нервово мружив і глипав очима. Абсолютно нічого цікавого під ту годину в професорі не було. Володимир, що психологію братів своїх легко міг розгадати, добре зрозумів тую причину, через яку вони не сидять коло постелі Лаговського: їм скучно й нудно з ним. Дак от, за для контрасту з братами, Володимир не вчинив, як вони: замість одійти, він таки досидів і діждався, доки професор справді росплющив очі, і росплющив їх на довгий час. Вони привітно поздоровкались. Лаговський сподівався був, що й Володимир, як усі, почне його докучно роспи-

тувати про важку хворобу. Та Володимир, на втіху йому, ніби й не помітив ніякої хвороби, а весело й жваво зачав оповідати одну сьмішну сценку, яка одбулася в Туапсинського голови, тай подав комічну характеристику двох туапсинських обивателів, що зустрів їх тоді в голови. За таку його несподівану тактику Лаговський був йому тільки вдячний.

— На столі стояла перекуска, — жартоливо оповідав Володимир: — були тут сардини, замариновані миноги, була всяка овощ та виноград. Ото один з тих гостей міні каже: „А чом не скоштуєте фа-руки?“ — Які фа-руки? — дивуюся я. — „Ну, то ми-ноги!“ — осьміхається радісно він, втішений із свого музикального дотепу. — „Або“, — каже далі, „коли їсти не хочеться, то взяли б собі на закуску горілки-сьнігу“... А виходить, що „горілка-сьніг“ — се на його жаргоні „вино-град“... Далі він каже, що й йому сьогодні прислали три пуди горілки-сьнігу, та такого чудового, що аж пальці можна обсмоктати. — По чому ж за пуд? — кажу я. — „Га! по чому за пуд!“ — жваво передражнює він: „ані по чому, а нѣтъ-коньякъ.“ Я мало очі не видивив: — Що таке „нѣтъ-коньякъ?“ — питаюся. — Ну, то „да-ромъ“, коли мое „нѣтъ-коньякъ“ вам не до вподоби, — гордо одказав міні той туапсинський фацеціоніст.

І Володимир зареготався, а Лаговський привітно підвів на нього очі. Тішився він не з отого Володимирового жарту, бо жарт йому був зовсім мало цікавий, а попросту в душі наставляла якась одрадість, коли він слухав веселого добрячого голосу Володимирового і бачив, що він заходжується, щоб його розвеселити.

— Потім вони повиходили, — сьмішливо казав ізнов Володимир, — а я питаюся в голови: — „Що то за люді, оті передпотопові іхтіосаври?

Принаймні, чи порядні люди, чи непорядні? А голова міні: „як на Туапсе, то вони дуже порядні“... Для Туапсинської публіки, бачите, єсть своя окрома мірка, свій особливий критерій порядности...

Професор осьміхнувся легким блідим осьміхом, отак наче всьміхається побитий морозом і вкритий инеем пізній осінній квіт, як часом упаде на нього ранішній промінь сходячого сонця. В очах йому засьвітилася смутлива вдячність до Володимира. Він поклав собі на груди Володимирову руку і зачав її ніжно гладити; йому хтілося за Володимирову добрість аж обцілувати тую руку.

— Гарна в вас душа, Володимире! — гаряче прошепотів він. — Чутка в вас душа... ви тонко розумієте, що можна розважити другу душу, не копаючись у ній...

— Ага, а я забув ще вам розказати про того шляхового інженера, що так само був тоді в голови! Він тут живе в Туапсі, бо наглядає, як шлях будують... — перебив Володимир, ніби не чуючи професорових слів, хоч добре їх чув і вони його самолюбству припали до вподоби; опроче, він і не зрозумів — таки, про яке можливе „копанне в душі“ згадав був професор... — Той інженер — се тип напів розбишацький, як і взагалі тутешні піонери оповідав Володимир далі. — Питаюся я в нього, чи був він на Новому Афоні, бо всі подорожні кажуть, що в тім новітнім монастирі дуже гарно, й кажуть, що Новий Афон — перлина прибережної Кавказчини, сьвітляч елегантної й естетичної культури серед окружної безлюдної пустки. — Був, — говорить він, — але був давно, тай, мабуть, уже не швидко навідаюся туди вдруге,... бо з тамошніми черцями скоїлися в мене деякі дрібні непорозуміння“. — Які? — питаю я. — Ат, маленькі

дрібниці! — каже він, — а все ж нелюбі... Приїхав я до монастиря з пароходу; була ніч. Зустрічає нас на пристані гладкий чернець. Простих прочан він погнав до спільної хати, повної бруду та смороду, щоб вони всі покотом там спали. — Ну, а міні де примоститися? — питаюся я, — в цій норі я вам не спатиму! — „Ну, то спитайте про се отця-економа, коли тут спати вам нелюбо!“ одгризнувся на мене той чернець. Добре, пішов я, одшукав серед ночі отця-економа; — каже: „йдіть до отця-гостинничого, він вам дасть осібний покоїк“. Пішов я шукати отця-гостинничого, — аж то той самий гладкий чернець, що перестрів нас з пароплаву на пристані. Кажу йому: „Отець-економ звелів, щоб ви дали міні осібний покоїк на ніч“. — „То йдіть до отця-економа, нехай точно визначить, котрий саме покоїк“. Тоді я подивився, подивився на отця-гостинничого тай кажу: — „Слухайте ви, чортова мордо, сьвятий отче!... Я вам зараз цілий монастир розвалю. коли не дасте міні кімнатки на ніч!“ Отець гостинничий чогось дуже вразився, тільки ж зараз таки повів мене до якоїсь порожньої сьвітлички тай мовчки розчинив її передо мною... Другого дня я добре зоглядів увесь монастир, налюбубався на його чудовий тропічний сад, повний палм, помараньч, маслин та всякої роскішної екзотичної порослі; але с того часу вже більше туди не їздив: так, наче трошки ніяково“...

Переказуючи се інженєрове оповідання, Володимир весело й щиро реготався. Слабкий професор знов осьміхавсь, але не стільки з грубенького гумору тієї пригоди, скільки знов таки з відрадісного почуття, що коло нього сидить прихильна йому людина. Раз-у-раз він серед оповідання простягався з подушки по Володимирову руку, все ніжнїйше тай ніжнїйше голубив і сти-

скав її, а як Володимир на момент спинявся в своїм оповіданню, щоб передихнути, професор йому шопотів: „Чи є хто на світі кращий душею од вас, дорогий мій Володимире?“ Чуючи безперестанно отаку гарячу мову, Володимир зовсім забувся, що розважувати слабого він заходився був попереду тільки на злість братам; тепер йому й справді шкода ставало тієї недужої людини, що не має на своїх устах нічого, окрім слів подяки, прихильности та гарячого зачудування перед його-Володимировою добрiстю.

Отаким-от чином забігав і далі Володимир до професора скількись разів на день і, вмисне вдаючи ніби він і не завважав, що той недвижно лежить, торочив весело перед ним усякі сьміховинні дурниці. Його сьміх иноді долітав до тієї сусідньої кімнати, де жили Константин з Аполлоном. — І чого той Володимир радіє та регочеться? — воркотів иноді Аполлон: — недужому треба дати спокій, а він перед ним тарахкотить своїм язиком, і спочити не дасть!... Ото вже правда, що жадної тактичности в нього ніколи не було тай не буде!“ — „Хіба не знаєш Володимира?“ — зневажливо одказував Константин... Через нехить до брата їм обом під ту хвилину здавалося, що вони справді тільки тому не ходять до Лаговського, щоб він міг безтурботно спочити, а не тому, що коло хорого їм самим-таки сидіти нудно.

Але професор не тільки не втомлювався з Володимирового балакання, а навпаки — завсігди аж завмірав і, здавалося, мало не плакав, скоро бачив, що той підводиться, щоб вийти од нього. По Володимировім одході Лаговський на самоті знов почував, що на нього наводить страція; і тіло — наче молотком потовчено, і в голові — наче болючий туман та нудний брак

усяких путніх гадок, і в нервах — тягучий, за-
ниваючий біль.

XXII.

Ось надійшов уже третій день, відколи Ла-
говський звалився в постіль. Перебувши знов дов-
гу нудну ніч, серед якої часом дрімав, часом трі-
возно прокидався, Лаговський нетерпляче ждав
ранішньої візиту Володимира. А той не йшов, чо-
гось забарився, хоч було вже нерано. Нетерплячка
Лаговського росла, він нервувався й нудгував,
аж серце гірко занивало з тієї хоробливої нудьги.
Тільки ж разом він, на свою втіху, міг у собі
постерегти, що сьогодні нервується він, начеб-то,
не таким болючим нервуванням, як учора й по-
завчора: потроху видужує. Коли це, як стій, роз-
чинилися двері, і на радість йому прилинув Воло-
димир, із надзвичайно сьміхотливим обличчям.
В руках у нього була невелика жовта книжка,
формату французьких романів, і якась пописана
картка паперу.

— Ви міні вибачайте, що я так спізнився!
— весело гукнув він Лаговському, різво стиска-
ючи йому руку:.... — ви тут самотою мабуть аж
занудились?... А я ходив був до наших, у школу,
щоб напитися кави, а потім заманулося міні пі-
ти на церковний горбок, посидіти на нашій сла-
внорівній лавці... Несподівано бачу, сидить там на
лавці отой, що я казав, туапсинський іхтіосавр,...
і держить оцю книжку... Ми забалакали..., аж
виходить, що він знає французьку мову: ця
книжка — Монроеві оповідання... Він міні дав її
з собою, щоб почитати „на сон грядущий,“ як
казав він; завіряє, що оповідання надзвичайно
гумористичні. Я її злегка вже зараз переглянув

— тай аж здивувався, що таку „скромну“ книжку цензура пустила в Росію!... Оповідання, що правда, всі дуже сьмішні, але судить про тон їх, ну, хоч би з гуморески про алжирських стрільців,... гуморески, ще дуже невинної супроти всіх інших. Стрільці пішли були в гóри на полювання, заблудилися, страшенно зморилися, горло їм пересхло, а нїде — ані течійки ані жадної води... Та от бачуть, череда кіз пасеться. Кинулися всі вони до тієї череди, підлягли кожен під козу, заходилися смоктати козяче молоко просто з дійок. Усі насмокталися, заспокоїли спрагу, — тільки одному нема щастя: смокче, смокче він свою козу, а молоко не йде! А здивований чередник вирачує на нього очі... Коли це приглянувся він.. і ох-ох!! Mais c' était un bouc, parbleu!...

І Володимир, вставши на крісло коло постелі, розлігся таким голосним, невгавучим реготом, як мовляють, „із черева“, — що й сам аж трусився, і пляшечка з валеріановими краплями на сусідньому столику дріжала й дзеленькала. Лаговський не мав ані найменчої охоти засьміятися з усього того — і лежав під накривалом мовчки. Та Володимир того не запримітив і простяг йому ще й принесену з собою картку паперу, пописану такими рядками, наче який торговий рахунок.

— Се що? — тихо спитав професор, не беручи того папірця.

— А ви візьміть та прочитайте! — з триумфально-таємничим комізмом вимовив Володимир: — і цей папірчик я взяв тожсамо в того людя...

Професор простяг руку по папірець і, не підводячи голову з подушки, прочитав не голосом, тільки очима, те, що було там виписано. А там стояло написано от що:

»По случаю продаются любимые романсы и ноты :

- »Я поняла, что значитъ жить« для цѣлаго оркестра... за 3 руб.
»Погибла я« для тенора за 2 руб.
»Цѣлуй меня, лобзай меня« за 30 коп.
То же, безъ словъ за двугривенный.
»Ночи безумныя« за 70 коп.
»Я тотъ, которому« въ обложкѣ за 1 руб.
»Люблю я на зарѣ« за 40 коп.
»Подъ березой«, въ четыре руки за 1 руб.

— Ну, що скажете?! — реготався, аж за живіт хапавсь Володимир. Професор, щоб якось попасти в тон, силувався напустити на обличчя ухмілку; але це йому важко було: вся його натура фізично тепер протестувала проти осьміху, в потилицю і в виски разом знов шпорнула його відома вже йому роспечена голка; — кожна ментальна згадка й кожен натяк про сексуальні відносини ставали тепер для нього фізично болючими й нестерпуче-огидними. Та, щоб не показати Володимирові того, що коїться в нього в середині, він таки примусив себе розсміятися, наче б то зовсім щиро.

Розсміявся силованим сьміхом, і сьміх той його заболів. Тільки ж zarazом не міг він знов не постерегти в своїм здоров'ю деяку перемену на лучче. Бо той біль, що був оце піднявся в висках і в потилиці, не тягся вже довго і незабаром ущух. Не зоставалося сумніву, що сьогодні Лаговському стало краще супроти того, що було вчора й позавчора. А в тім, більше напружувати свої нерви й свою волю зараз і не довелось, бо Володимир перевів дальшу розмову вже на інакші теми, пустяковинні і зовсім невинні. Як виходив Володимир з комнати слабого, то взяв оповідання Монроя з собою: „почитати сьогодні ввечері на сон грядущий“ — пояснив він.

Та ще ж до вечера було далеко. Тим-то ще сьогодні-таки, перед вечером, Володимир знов

був заглянув до Лаговського на часинку. Вся сім'я Шмідтів малася зараз піти на свою надвечірню прохідку; Володимир хтів також піти з усіма, але перед одходом надумавсь навідати слабого Лаговського, щоб він не так нудився, і весело, на мимоході, наплескав йому купу всяких сьмішків. А Лаговському безперечно ставало краще. Як підвівсь Володимир, щоб ійти швидче догнати своїх, бо ті вже пішли гуляти, то Лаговський уже не почув у серці того страшеного болю, який хапав його досі перед одходом свого приятеля. І як вийшов Володимир, то самота, в якій опинився професор, тожсамо не дуже прикро вдарила його тепер.

Як би захтів був професор пригадати собі, чи віддавна він заслаб, то мабуть не без декотрого заклопотання був би побачив, що саме тоді, під ту надвечірню годину, минала як-раз третя доба, відколи він мусів пожитися в постіль. Та він не мав тепер часу роздумувати про цю обставину, бо, як лишився в сьвітлиці сам без Володимира, то на нього миттю найшов спокійний, міцний сон, — такий сон, якого він досі не мав, відколи заслаб. Ішла година за годиною. Вже стало темно; Шмідти вернули вже з прохідки, — Лаговський мирно спав і того не чув. Вони полягали спати, і перед сном не зовсім тихо балакали, а Володимир довго ще шелестів книжкою, читаючи її в ліжку „на сон грядущий“, — Лаговський і того не чув, бо спав міцно. Аж пізно в ночі його збудило якесь шамотання в Володимировій кімнаті, і він на половину прокинувся.

З просоння Лаговському здалося, що в Володимировій кімнаті рипнули двері, і хтось вийшов на подвір'я. Потім йому наче приснилося, що коло його вікна внизу хтось із кимсь шепочеться. Потім — шепотінне змовкло, а хтось із

кимсь тихенькою ходою одійшов од його вікна стежкою вниз до моря. — Невже це знов Володимир з Амалією? — пролинула в Лаговського сонна гадка, але зараз він ізнов міцно заснув; а як прокинувся вранці, то зовсім, геть до остатку, забувся за те, що йому в ночі було приснилося.

Найперше вражіння, яке професор з новою дниною виразно розібрав у собі, була радісна свідомість, що в голові нема прикрої, ніби чадної ваготи, — що голова свіжа й не запаморочена. Зрадівши, він хтів устати й одягтися. Чобіт не було видно, — мабуть, заверглися по під ліжко. Професор схилився, щоб видобути їх звідти; та як схилився — раптом у голові і в очах йому закрутився світ; він поточився і ледві не впав зімлілий. Довелося знов зістатися в ліжку та нетерпляче чекати, чи не зайде хтось його одвідати.

Першими прийшли Константин з Аволлоном, та своїм звичаєм посиділи не довго. А Володимира не було тай не було. Професор не міг зрозуміти сього загаяння. Що Володимир уже не спить, а встав, се він знав, бо чув шелест од його одягання, чув також, як він вийшов і, очевидно, пішов до школи пити свою ранішню каву; а се в нього ніколи не забирало часу довше як на пів години. Цильно надслухуючи, чи не йде Володимир, чи не чути його тупотіння, професор міг нащуленими вухами тільки одно розібрати: що по подвір'ю ходять і товчуться якісь люди, і переносять щось важке, і стоять, фуркаючи, коні. Нарешті увійшов Володимир. Професор надвівся з ліжка, щоб його обійняти і сказати йому новинку, що він одужує.

— Ну, шкода, що я цього не знав — з несподіваною колючою насмішливістю промовив Володимир; — бо зайшов би до вас трохи передше:

— може б були змоглися, щоб одягтись та вийти на подвір'я тай особисто попрощатися із своєю вченицею, що вже не швидко приїде до Туапсе.

— Зоя поїхала? — тихо спитав Лаговський. Йому не було жалько за нею; так тільки якась несвідомо меланхолія заторкнула його душу.

— Поїхала,... і не без скандальчика. Старий Андропуло... а се міні зараз розказав Грицько, що стояв там на подвір'ю,... дуже сварився з нею, як вона сідала на воза, і казав, що в літку й осені, доки не одійде купальний й виноградний сезон для приїзжих, вона ніколи вже не житиме в Туапсе, бо через своє кокетування наведе сорому на його хату. Вже давно він був сердився, що вона кокетує, приміром, з вами і хоче вам закрутити голову; ну, та звісно, з вас спеціаліст-обожатель іще не великий, і Андропуло терпів оті ваші лекції мовчки. А оце, як перервалися ваші лекції, наша трапезунтська вдовичка десь певне знайшла собі якогось енергічнійшого обожателя, ніж ви, — бо скількись разів над вечір пропадала була кудись години на дві-три... Іще в Трапезунті в неї була трохи скандальна історія з одним адоратором,... то старий Андропуло боявся, щоб і тут не случилось те саме.

Лаговський, що держав був Володимира за руку, несподівано й несвідомо так здушив її, що Володимир аж скрикнув:

— Ой!!... що це з вами!... Чи, може, ви рівнуєте?... То ви напrawdę закохалися в ній!...

— Ні, — сказав Лаговський, отямившись і силуючись удавати спокійного: — Але звідки в вас ізнов узявся цей насмішкуватий тон супроти мене?... ви наче хочете шпорнути мене тим усім... Вчора й позавчора ви балакали без насміхів... — Він се говорив дуже смутно.

— Ну, то вибачайте, — одмовив Володимир, разом змінюючи свій тон на лагідніший: —

Коли ж зо мною сьогодні чорт зна що діється! Болить голова, тріпаються нерви, хочеться весь світ лаяти; а на душі — така погань накопичилася, наче там цілий ескадрон російської салдатні стояв обозом. Однієїнька влізлива думка так і претється в голову: на якого чорта животіти на світі таким нездарам, як я?

Лаговському як стій згадався його сьогоднішній сон про нічний вихід Володимира: а може, то був і не сон?

— Знов Амалія? — ледві чутно та сумно й співчутливо спитав він.

Володимир уважно придивився до нього і, не знайшовши в тім його питанню ніякої іронії та глуму, кисло буркнув:

— Було й се... Бачу, ви знов хочете мою нудьгу ставити в причинний зв'язок з тим, що було в ночі... Ну, та нехай ваш діагноз і правдивий, — тільки ж скажіть міні, чи можу ж я не чинити того, що чиню? Хіба ж я винен, що в ряди-годи, в певні періоди, міні треба буває Амалій?... фізично треба, фізика моя того вимагає!... — розумієте?... Хоч на другий день стає міні й недобре, але чи ж я винен, що за день перед тим природа моя підштовхувала мене і казала міні, щоб я вдався по Амалію?!...

Професор мовчав.

— Се добре вам моралізувати, — роздратованим голосом казав далі Володимир: — Ви вченою роботою вже засушили себе, в вас фізична потреба вгасла, — то не диво, що ви можете жити собі св'ятим аскетом. А я...

З грудей Лаговського видерлося здушене, але таке голосне і гірке ридання, що Володимир перестав говорити і зачудований дививсь на нього.

— Нахиліться надо мною, Володимире, — тихо та рішуче проказав Лаговський.

Володимир нахилився до його подушки. Професор притяг його до себе, конвульсивно обійняв, нервово обцідував усю голову і напослідок прошепотів:

— Я сто разів гірший за вас, бо я лицемір...

І він розказав Володимирові все, що з ним сталося і через що він заслаб. Володимир слухав усю історію з величезним зацікавленням, забувся навіть про своє власне знервування. Як професор договорив і геть зашарпавсь обличчям, Володимир дружелюбно поцілував його:

— Заспокойтеся, адже все переминеться, все буде знов добре: ся протрація не на віки ж,... — ви знов очуняєте і знов будете здоровесенькі й спокійні душею. — Так потішав він Лаговського. В душі своїй він тріумфував і радий був, що відтепер професор не сьмітиме читати йому казанне про ідеальну любов. Але професор не міг догадатися про те Володимирове внутрішнє тріумфування і глядів на нього так, як глядить грішник-сповідальник на свого духовника.

— Але ви ще досі кохаете її? — спитав потім Володимир професора.

— Ні, — твердо одказав той.

— А чого ви так конвульсивно затріпотіли, як я сказав, що в Зої була вже й у Трапезунті любовна історія?... То не з ревнування?...

— Не знаю, чому... Мабуть тому, що ваша звістка впала на мене ще одним злишнім докором за мої зьвірячі інстинкти і за мою лицемірну мерзоту. Ви міні сказали дуже важну новинку про неї, а я мусів собі пригадати, що анї я, анї Зоя зовсім не цікавилися довідатись одно про одного, щб ми за люди, яка в нас душа, яке наше минуле... Всї наші відносини, як тепер вияснилося, збудовані були на чисто зьвірячих ін-

стінках, а не на якихсь інтелігентних інтересах.

— Нехай і так, тільки ж оті, як кажете, „звір'ячі“ інстинкти не виключають ані безмежного прив'язання до об'єкта своїх інстинктів, ані, — надто, — пекучого й болючого ревнування... Ще й навпаки: де кохання не платонічне, там заздрість дуже й дуже сильна! Людина може вважати свої грішні відносини за велику погань, а тим часом знов до них пнутиметься і ненавидітиме кожного, хто схоче в нього одбити об'єкт його неплатонічних відносин... Хіба не так се діло буває?... Через те я й спитався: „можете ви ревнуєте?“...

— Не знаю сього взагалі, — задумчиво казав професор, — а про себе з особна знаю тепер тільки те, що ані зв'ірячої заздрости в міні нема, ані нема бажання, щоб ті наші відносини знов колись поновилися. Я пам'ятаю з них тільки фізичний біль та спазми, і більш нічого, а сенсуалізм забувся. Нехай-но перебіжить у мене в голові хоч легенька згадка про наші відносини, — разом впивається міні в тім'я якась розжарена голка;... в потилиці між головою і позвінковим хребтом повстає невимовно болюча ломота, а до горла підбігає або підкочується якась істерична кругленька куля, що через неї хочеться спазматично ридати й кричати... От і зараз: кажу вам це, а чую, як голову коле.. Ні, ні! в моїй уяві грішний любовний акт відтепер асоціюється з самісіньким фізичним болем, а не з фізичною втіхою!...

— Ну, а якась інакша любов, платонічна, лицарська любов до Зої — вона ще зісталася?... Адже був час, коли тим лицарським обожанням захоплена була ціла ваша істота...

— Ні, чисто все розвіялось без найменшого сльїду, — прошепотів професор, заринаючи облич-

чям глибше в подушку і стидаючись глянути Володимирові в вічі. — Та чи й було колись у мене на правду лицарське кохання до Зої? чи не одурював я себе?... Адже ж, кажу, ані я її не знав, як людську душу; ані вона мене. Я напустив на себе ману, обвіяв себе чарівним туманом,... я не звісно за що поставив свою вченицю на п'єдестал і заходивсь поклонятися їй,... я сказав собі, що вона ідеал усього гарного й доброго на світі,... так!... а на правду я навіть не поцікавився ніколи довідатися, хто вона, яка її душа, який її світогляд і що між нами є спільного!... Тепер-от, мов ранішній туман на сонці, розвіявся мій любовний туман, — і я, недомисляючись, питаю себе: „Як се сталося, що я напустив собі тую полуду на очі?“... Тай то ще питання: чи правда, що я не свідомо помилявся? Бо, може, я лицемірно сидувався сам себе одурити думкою про Зоїну ідеальність, а на споді душі моєї вже й тоді я знав, що Зоя не варта п'єдесталу?...

— Що до мене, — показав Володимир, — то я одразу зміркував, що наша трапезунтська вдовичка — з „таких“.

Професор лежав і мовчав. Володимир придивився до нього і побачив, що його очі знов заплющені, а губи конвульсивно кривляться. Потім професор повернувся до Володимира спиною, затулив обличчя менчою подушкою, і з по-під подушки почулися придушені ридання.

— Покиньте мене, я хочу зістатися сам, — показав професор нарешті, не повертаючись обличчям до Володимира.

Володимир вийшов.

Та се вже були остатні години загостреної хвороби Лаговського. Над вечір, зачувши з гомону голосів, що всі Шмідти йдуть на свою надвечірню прогульку, він, замість лежати, тихесенько

самотужки одягся, встав з ліжка і, підійшовши до одчиняного вікна, дивився за їми сльїдом; а вони знадвору його не бачили. Надвечірнє сонце кидало на нього своє лагідне, привітне проміння: синє море і блискотїло, і легко хвилювалося, і віяло на нього прохолодою; зелені гори сияли з надвечірнього сьвітла золотом та ізумрудами; птаство весело щебетало. З мертвим осьміхом дививсь на те професор, стоячи коло вікна. В душу йому вливалися хвилі любого, поетичного настрою; але, вливаючися в душу, ті поетичні журкотливі хвилі наче висихали, бо на дні душі залягло пекуче почуття: „Не для тебе поезія, ти її тільки споганиш своїм душевним брудом.“

— Се ви, професоре? — залунав унизу на стежцї коло вікна дївчачий голос. То була одна з грецьких Backfisch-ів.

— Ви одужали? — привітно питала вона. Ловіть оцю квітку.

Професор спіймав квітку. То була біла, ро-скішна троянда. Він застромив її собі в петлю коло комірчика і подякував дївчаткові поклоном за її ввічливість. Вона пішла собі.

— Троянда... По грецьки *τριαντάφυλλο*... „бо в неї листочків *τριάντα*... трийцять... або й більше“... — згадалися йому давні Зоїні слова, що їх він почув тоді, як побачився з нею вперше... Господи, як давно се було! То була юна весна їхньої знакомости, а тепер... Йому сльози крутилися в очах. Він понюхав свою троянду. Йому здалося, що вона з його дихання прив'ялилася.

— Навіть квітка схне, як доторкнеться до мене споганеного!... — забобонно прошепотїв Лаговський... — Ні, міні білі квітки так само пристали, як непорочний вінець грішній нареченій...

І він вистромив троянду таї поставив у воду, а сам, сівши коло вікна і підперши голову руками, тупо задивився на вечірнє море, і наче захолов у таким становищу.

XXIII.

Покинувши ліжко, Лаговський сподівався знов зажити тим гарним і відрадісним життям коло своєї дорогої родини Шмідтів, яким він жив був у Туапсеї досі. Знов почалися спільні гуляння по горах, сидіння ввечері коло моря і таке инче. Але все йшло йому вже не так, як давнійше.

Найважнійша одміна була в тім, що обмінився сам Лаговський: він зробився наче не тією людиною, якою був досі. Се вже не був безжурний, жвавий і весело-гумористичний співрозмовник, з яким водити компанію було досі так інтересно. Відтепер полюбив він мовчати, завсїди меланхолічно задумувався, зробився в'ялий і повільний у своїх рухах, легко втомлювався, виглядав, наче який страждалець. Він і фізично ще трохи нездужав, та найбільше не переставала його гризти гнітюча думка, що мабуть немає вже найгіршої погані в світі, на яку він був би нездатний, коли обставини підіпхнуть його до теї погані.

От, крадіж... Гроші вкрасти або хабар узяти — сього він очевидячки ніколи не змогтиме зробити, та через що? — тільки через те, що гроші йому абсолютно не потрібні. Ну, а коли се буде чужий лист, незвичайно важний для нього, і ніхто не знатиме, що він того чужого листа прочитав, — то тоді як?... Щоб, коли спо-

куса буде дуже сильна?... Адже піддатися спокусі — се один-однісінький момент... — і кінець!..

Смертовбийство... Он, і тепер він радіє, як почує про політичне вбийство... Ну, та на такі звістки радіє й ціла Росія... Але й сам він не міг би вбити живу людину? Адже коли б його запроторили в тюрму, щоб заслати на Сибір,... бо в нашій Росії багацько людей іде на Сибір зовсім несподівано тай без вини, з самісінького підозріння од вищих властей... — то хіба не зміг би він часом забити свого неповинного тюремного сторожа, аби втікти?... Або... — се ще й легше для нервових людей!... — чи не отруїв би він того сторожа, коли б зміг?... Або от, не в тюрмі, а на волі живучи: коли б на краю кручі стояв був лютий ворог Лаговського і не бачив кручі, а тільки він-Лаговський бачив би його близьку загибель, — то чи напевне він поручиться про себе, що був би гукнув і перестеріг свого запеклого ворога?... Адже один момент помовчати — і всьому кінець!..

Або, знов, зрада... Коли б посадили Лаговського в нелюдську самотню в'язницю для російських політичних злочинців та не давали скількись місяців ані кого бачити ані чого читати, аж доки він не викаже відомих йому політичних переступників, — дак хіба не надійшов би на нього з одчаю раптовий пароксизм безхарактерности? і хіба не назвав би він, під афектом свого гістерійного нервування, відомих йому людей, що на нього вірили,... навіть своїх щирих приятелів?!...

Він надумував собі ще й інакші огидні злочини, придумував для них підхожу, правдоподібну, влекшену ситуацію... — Ні! це все не можлива для мене річ!... — одбивався він од усіх тих влізливих, ганебних гадок: — Я ж не падлюка, я таки чесна людина!... не злодій, не вбийця,

не зрадник!... Ця погань міні органічно противна, міні про таку гидь сором і помислити!... — Та заразом завсїди виринала в Лаговському невідступна згадка: А хіба не те саме казав я собі і всїм людям про кохання й розпусту? Хіба я не органічно обурювався проти Володимира за його цїнізм?... А отже: надїйшла хвилина — і всї гарні пересвїдчення як стій шкереберть!...

Свого придавлюючого смутку не міг Лаговський позбутися й у товаристві Шмідтів. Йому бажалося тїльки мовчки сидїти в гуртку з ними, із своїми дорогими побратимами, та нічого самому не говорити, а от, хіба, тїльки слухати, про що вони балакатимуть: бо їхня розмова розважить його проти гнїтючої його задуми. А виходило так, що мовчав не сам він, — мовчали й вони, молоді Шмідти, — і нїякої розмови він у їх товаристві не міг почути. Лаговський попереду дивувався, через щό в них це так виходить; тїльки ж потїм доміркувався, що давнїйше, ще як не був він слабий, цїле розмовляння вів і підтримував тїльки він сам, а не Шмідти. Бо се ж не хто, як він сам, завсїди піднімав інтересні питання про письменство, про поезію та музику, про естетику взагалї, — а Шмідти тїльки одповідали йому під тон, згоджувалися або спорялися; се ж не хто, як він сам, був жартував і сипав дотепами, — а молоді його приятелї тїльки залюбки ловили тодї його слова та сьміялися веселим сьміхом, та лиш инодї ще й своє слівце докидали. Перестав він тепер бути живою душею їхніх розмов, — погасли й розмови.

Через свій смуток і мовчання професор став для них попросту нудний; тепер сталося так, що він — то шукав їх товариства, а вони — не чуючи од нього вже нічого, не чуючи його гумору, нудилися та нишком аж позїхали,... наймнї Константин та Аполлон.

З Володимиром у професора балачка могла текти далеко лекше, бо звичайно Володимир сам любив оповідати щось про себе та висловлювати свої погляди, а не од других що-небудь слухати; професор мав бути для нього саме добрим слухачем, з яким Володимир міг любісінько ділитися своїми думками. Тільки ж професорові ставало тепер чим раз важче вислухувати всі оті авторітетно вимовлювані Володимирові думки та заяви. Бо, відколи Володимир почув професорову сповідь і самобичування, він почав трактувати його трошки звисока тай не дуже вже церемонився підносити йому такі свої погляди, проти яких у того протестувала вся його природа.

Не сьміючи тепер через свою признану грішність нічого різкого казати проти Володимирових тезісів, професор старався оминати дразливі балачки з ним та частійше втікати од нього. Але куди? Знов горнутися по давньому до Константина та Аполлона? Дак кожен раз, як він, прийшовши до них чи в кімнату, чи де, сїдав і сидїв з ними мовчки й сумовито, вони, дивлячись, що він ізнов нічого не говорить і тільки мовчить і нічогісінько інтересного своєю особою для них не приносить, мовчали й собі також. Видко бувало, що вони вже й стїсняються його компанією. Та вони часом шукали навіть першої лїпшої приклучки, щоб непомітно одійти од тієї колись цікавої, а тепер нестерпуче нудної людини. Се їм бувало найлекше вчинити на прогуляках. У професора, по хоробі, розвилася сильна задишка, він швидко втомлювався і міг ходити лиш дуже поволї, — отож Константин з Аполлоном умисне не хтіли чекати на нього, щоб не бачити його вічно смутного обличчя. Вони поспішали наперед, — а він примушений бував йти позаду: або з Володимиром, або із старими Шмідтами — генералом та генеральшею та їх компаньйонкою.

З генералом ходити бувало й не важко, бо він йшов і ступав поволі та оповідав сам охоче що-небудь із свого життя. В таких розмовах професор, почувавши себе гаразд і не бачучи, щоб його співрозмовник бажав утікти од нього, міг иноді навіть забувати про те, що для других він зробився аж геть неінтересною людиною і що молоді Шмідти нудяться в його товаристві. Та надовго про се забути не можна було. Бо кожним инчим разом, думаючи про їх відносини взагалі, він, з болем серця, не міг не помічати тієї виразної, гіркої переміни, що сталася. Особливо один момент, коло моря, бував для Лаговського гіркий: найгіркіше йому ставало на душі саме тоді, коли Константин та Аполлон, посидівши з ним утрох мовчки коло гарного морського берега, серед чудової надвечірньої або нічної тиші, незабаром підводилися й казали, що час уже й додому йти. Бо так їм скучно було!... Який се був контраст для Лаговського проти давніх безжурних часів, коли вони втрох могли сидіти коло моря хоч цілієїньку ніч і не скучити!...

Ішов день за днем. Якось на проході, коли Константин з Аполлоном одбігли своїм новим звичаєм наперед, Лаговський наважився, щоб не зостатися без них, трохи прискорити свій хід тай їх наздогнати-таки. Пішли втрох разом; було душно. Далі сіли вони втрох спочити недалеко од заболоченої річки Паюка. Лаговський важко одсапував з того прудкого ходіння і, як звичайно, мовчав; піт великими, буйними каплями не переставав котитися з нього, і він аж пашів, хоч од сусідньої річки віяло вже прохолодною вохкістю. І всі мовчали.

— Розкажіть-бо що-небудь, Андріє Йвановичу! — вдався до нього Константин. — Колись із вами було нам дуже весело, а оце остатніми

часами ви такий мовчущий зробилися, що аж нудно пориває!

— Бо в мене нема охоти й потреби, щоб балакати, — смутно одвітив професор: — Міні, слабому, одна тепер відрадість — сидіти мовчки коло вас та дивитися на вас та радіти, що ви — коло мене.

Сказавши се, він замовк і задумавсь. На Аполлона він тим часом не дививсь, і не знати було, чи він його бачить. Аполлон, знов, сидів на узбоччі, далеченько од нього. Не сподіваючися, щоб професор міг його почути, Аполлон з нудним видом прошептав сам до себе вірш із Надсона:

Только утро любви хорошо,
Хороши только первые встречи,

а потім, знов таки тихенько й сам до себе, прошепотів російський епітафійний вірш про вмерлого:

— Покойся жь, милый прахъ, до радостнаго утра!

Чутке ухо Лаговського підхопило ті обидва речення Аполлонові. Жадних ілюзій в нього тепер не могло зіставатися: він мусів зрозуміти, що для обох молодих Шмідтів він утратив тепер чисто всяку інтересність і є для них не більше, як труп. З такої образи серце йому боляче стиснулося, але він нічого не сказав Аполлонові, не дорікнув йому і затаїв гірке своє почуття, хоч воно аж дерлося й просилося видобутись на сьвіт. Тільки важкого зітхання він стримати не міг тай, разом із зітханням, втяг в себе широку струю вечірнього повітря. І оте повітря, що він в себе втяг, здалось йому бридко-холодним, проникливо-вохким і прикро-несмачним, — аж дух йому захопило, і в грудях закололо.

Прийшли назад додому. Лаговському подали лист з наліпляними болівійськими поштовими

марками, що привіз сьогодні поштовий пароплав. Сім'я Шмідтів попрямувала до школи, щоб сісти за вечерю, але Лаговський пішов зачинивсь у своїй світлиці і распечатав той далекий лист, щоб прочитати його не гаючись. Писав се князь Голіцин, що був тепер консулом у південній Америці, в Болівії; його жінка також зробила свою прихильну дописку на чоловічому листі. Була се давня знайомість Лаговського, із Швейцарії, з тих часів, як він ще не був професором, а тільки готовився до своєї посади, висланий російським міністерством освіти по ліпшу науку до деяких швейцарських славновісних професорів. Молодий, добре освічений і ліберальний князь Голіцин, що літував тоді із своєю жінкою в Швейцарії, також не був ще тоді тим, чим був теперчки: не зробився тоді ще консулом, а був він тільки атташе при одній із дипломатичних російських місій у Європі. Позналилися вони випадком, перебуваючи в однім і тім самім швейцарським отелю, і зауриязнилися тоді з молодим ученим дуже сильно; а він відносився до них трохи чи не так, як оце тепер відносився до Шмідтів, себто з повним обожанням. Вже й скількись год зминало з того часу, і багато позабувалося, а вони не переставали в ряди-годи листуватися з професором. В отім листі, що прийшов сьогодні, князь оповідав професорові про дуже цікаву сторону Болівію, куди він приїхав консулювати ще недавнечко, тай питався в тім листі, чи не зміг би професор якось виїхатися тай приїхати до них погостювати в Болівію. — „Ми з жінкою й досі вас не раз згадуємо“, — писав князь: „вже скількись год ми не бачилися з вами, а про те серед шумливого виру новітніх обличчів, нових тишів, які великими хвилями раз-у раз перед нами скрізь перебігали й перебігають,

де б ми ни знаходилися, не міг Ваш образ ніколи затертися в нашій пам'яті, бо Ви — незвичайно рідка людина, з оригінальною й талановитою вдачею... А чи повірите? адже навіть Ваш убогий одяг, що — покаюся — попереду дуже нелюбо вражав мене й шокірував, тепер згадується міні з особливою симпатією, бо й він одповідає Вашій оригінальній вдачі... І знайте, що анї наші гарні розмови про естетику, яку ви так тонко розумієте, анї наші жвавї розмови про сьвітове письменство, в якому Ви такі начитані, не зостаються стільки у мене в пам'яті, скільки зостається в пам'яті ваш дитячий, чистий ідеалїзм. Коли кому пощастить зустрітися з такими людьми, як Ви, тому надовго лекше стає жити в сьвіті, бо серед трівіальної повсякчасної людської буденщини завсїди можна буває згадати собі Ваш ідеальний образ і вірувати, що не переводяться ще люди, в яких душа гармонійно сплетена з ідеалів істини, добра та краси... Зберіться тай приїздїть до нас. Болівія зовсїм не так далеко, як Вам могло б здаватися"... А на посьлїдній сторінцї мужевого листа княгиня наївно писала Лаговському, наче казку малій дитині, про свою ангорську кицьку Феріде, яку він у них бачив у Швейцарії і нераз ласкав, та сповіщала його про її тодішні киценята, що поїхали також у Болівію: „тепер вони давно вже поробилися гладкими, величезними, солідними котами і звуться: сеньор Альваро та сеньор Гернандо“.

— Господи, Господи!! — гірко подумав професор, як перечитав той лист од Голіциних. Він туно поглядів-поглядів на полум'я сьвічки, що за її сьвітлом читав отой болівійський лист. Потім дмухнув і загасив сьвічку, щоб зовсїм оддатися в пїтьмі своїм думам. — Був же колись час, що для людей я був чиста дитина, яку можна тішити навіть трохи чи не казковими опо-

віданнями про кицьку Феріде з її киценятами... А тепер?... — ?!...

— Я тепер — ваче намальована картина, що впала в смердючу, гнойову калюжу тай полежала в ній, — думав Лаговський далі. — Полежала картина в тім багні, в тім смердючім, розведенім гною, — тай, хоча всі її складові елементи позоставалися в ній цілі, не стало вже давньої картини: барви порозмокали і поперемішувалися між собою,... замість намальованого образу сталася брудна ляпанина,... полотно пересякло гноем і смердить... Замість колишньої доброї картини — брудна, смердюча ганчірка, що її в руки взяти гвидко...

— Та зо мною сталося навіть гірше, ніж з тією картиною, — знов думав він. — Брудну, розмоклу картину чи ганчірку може взяти добрий артист, сполоще її начисто, висушить тай зреставрує, — і поновиться давня добра картина, знов повстане чистий, художний образ... А для мене хіба є таке поновлення? для мене хіба є такий артист, щоб міг відродити міні мою давню, чисту душу?... Навіть Великий Архітект — і той не зможе сього вчинити... Адже не зможе?...

Лаговський упав на коліна і зачав молитися:

— Великий Архітекте! Всемогучий Художниче людської душі! Ти — всесильний... Зроби одно із своїх чудес!... Ти — володар не тільки над будучим часом, але й над минулим: зроби Своєю всесилою так, щоб те, що минуло, було неправдивим, щоб було воно ніколи неістніючим, щоб було тільки привидам!... Зроби так, щоб той факт, який одбувся, стався ніколи не бувшим, ніколи-ніколи не істнівшим!... Зроби так, щоб про той бруд і про ту погань, в якій я скупався, я сьмів собі спокійно сказати: „Се був тільки сон, ніколи того в дійсности не бувало“... Зроби

так, щоб і моя душа і моє тіло поробилися знов дитяче-невинними, дитяче-безгрішними!...

Та раптом він спинив своє благання: замість молитовного настрою в душу впала скептична рефлексія і не дала молитися далі. — Я зовсім дурію! — прошепотів він знесилений.

В двері хтось постукав. Лаговський швидко підвівся з навколішок тай заходився, щоб засвітити свічку. А в кімнату вже весело увійшов Володимир.

— Що це ви? плакали? — спитав він здивований. — І в п'ятні сиділи?!

— Ні... се так собі. — заклопотаний казав професор:... — Попросту втомився з нашої прохідки, тай забажалося полежати в п'ятні.

— А мама послала мене, щоб я привів вас до наших. Зайшли ми з прогульки до школи, — дивимося, стоїть на столі великий кошик з чудовим виноградом: то туапсинський городський голова прислав татові свіжий гостинець-новинку із свого винограднику. Розсудлива мама хтіла була, щоб винограда того ми сьогодні не чіпали, а щоб залишили на завтра, ба навіть звеліла компанйонці занести кошика до комори. Але ми, непокірні сини, втрох добилися того, щоб виноград оддали нам на поталу ще сьогодні таки. Тоді мама сказала міні, щоб я привів і вас.

— Спасибі!... та міні не хочеться, — одмовлявся професор, марне силуючись осміхнутися на веселе, безжурне оповідання Володимирове.

— Ні, ні, ходім! Нема чого вам тут кинути на самоті! — рішуче заявив Володимир таким тоном, що не терпів собі спречень, тай узявши професора по-під руку потяг до оселі старих Шмідтів.

Всі сиділи коло винограду, і пильно, иноді перекидаючися жартами, працювали над тою

їжею, ароматно-пахучою й на прочуд солодкою, бо виноград у Туапсе — то справді найкращий на ціле Кавказьке побережжя. Професорові генеральша вибрала на тарілку гарне, велике, рясне гроно і поставила перед ним тую тарілку разом з другою, порожньою маленькою тарілочкою. Він машинально заходився їсти той виноград, машинально одскубував од своєї китяхи по одній ягідці і клав у рот, а як висмоктував, то з методичною машинальною акуратністю випльовував виноградні зернята й порожню лушпайку на підставлену тарілочку. Тая неестетичная виплюнутая купка потроху росла й росла на тарілочці, а Лаговський, механічно працюючи губами, тупо не відводив очей від неї. Думи його літали не тут у хаті, і він не чув нічого коло себе, не чув навіть того молодого, свіжого реготу і тих веселих уваг, які голосно й безжурно кидав котрийсь із парубків-Шмідтів про свій виноградний апетит і свою виноградну ненажерливість, а надто — про апетит їхньої старої гувернантки, тепер маминої компанйонки.

— Ще так недавнечко, в кінці мая, цей виноград цвів ароматичним цвітом, — гадав собі професор, на нікого не дивлячись, — а тепер к августу виноград досьпів, і оце за пів години нічого не зістанеться од нього,... нічого,... окрім висмоктаного, несмачного лушпіння... Десь певне, все тут у Туапсе стигне швидко,... не тільки виноград, але й почування людські: симпатія, приязнь... Отак і моя приязнь із Шмідтами — цвіла в кінці мая запашним, ароматним цвітом, та за два місяці досьніла,... і далі-далі нічого з тієї нашої приязні не зостанеться... окрім висмоктаного лушпая, під яким хіба де-не-де хоронитиметься ще краплина солодкого медового соку...

І він голосно розсьміявся. Всі Шмідти разом повернули голови до нього: очей його вони

не бачили, бо він глядів у тарілку, тільки ж їм почувся не сьміх, а ридання. І справді не можна було розібрати, чи ридає Лаговський, чи регочеться. Та от раптом він упустив з рук недоїдене гроно винограду і, мов неживий, звалився з крісла на підлогу. Всі кинулися до нього. Аполлон, як молодий студент-лікар, зоглядів його, послухав серце, послухав живчик.

— Це мабуть істеричне вмління, — сказав він, — але міні здається, що в нього іще й пропасний жар. Треба доктора покликати.

Лаговського перенесли на ліжку. Скількись шклянок холодної води, висипаної йому на голову, привели його до притомности. А тим часом прийшов лікар.

— У вас — любима хвороба наших місцевостей: малярія, — сказав він, зробивши діагноз: — ви мабуть часто по вохких низинах ходили?

— Не пам'ятаю, — тихо сказав Лаговський.

— Ми ще й сьогодні сиділи на дуже вохкому місці, — покаявся Аполлон: — тільки ж я не думав, щоб з того було яке лихо. Адже ми всі позоставалися здоровісінькі.

— Рівняєте свій міцний організм до професорового зовсім знесиленого організму! — перебив лікар. — Для таких натур, як ваша, професоре, побут на чорноморській Рівієрі — чиста отрута. Я вам дам хініну або саліцилу, — ну, то взавтра ви будете ніби здорові; а після взавтра знов лежатимете, бо знов тріпатиме вас катаржна пропасниця, і знов треба буде зажити хініну, або й аршенику.. Тепер починається август: самий сезон на малярійні захворювання; ото ж для вас, коли ви вже раз захворіли на малярію, се буде сезон безпереривної турботи про своє здоров'я: раз-у-раз слабуватимете. А вже ж не варто годувати себе що дня хініном та тільки

тим піддержувати своє життя!... Я б вам порадив покинути як найшвидче наше Туапсе, поки малярія ще вас не виснажила... Нема на неї кращого ліку, як покинути тєє місце, де її підхоплено.

— Ну, що ви! що ви, докторе!... — почали сперечатися Шмідти. — Ні, нехай Андрій Іванович побуде з нами аж до кінця літа!...

Але сам Лаговський мовчав і не спорився проти доктора.

— Ба таки поїду, — думав собі він, скоро почув, що йому в Туапсеї доведеться часто лежати слабому: — Лежати слабому! Се, значить, знов самота, знов болюча в душі образа, що анї Константин анї Аполлон не хтять і посидіти коло менє, бо тільки нудяться... Гарна перспектива, нема чого казати!... Ні, поїду!

Так нишком міркував собі він.

XXIV.

І він справді твердо наваживсь покинути Туапсе з найближчим пароплавом тай одійхати заразієнько до Москви, навіть хочби й найгірша пропасниця трусила його в день виїзду. Хоч скільки вмовляли його Шмідти зістатися з ними ще на трое-четверо тижнів, щоб одійхати до Москви всім укупі, — він або мовчав, або уперто стояв на своєму. Всі ті вмовляння, всі ті прихильні слова, що професор тепер почув од усіх, родили в його голові тільки одну невідкличну гадеку: „Отсе їхне прихилля, отсеї їхні добрячі слова — не на довго, бо це тільки остатні крапельини того солодкого виноградного соку, який ще иноді зістається в висмоктаних і виплюнутих виноградних

АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ.

лушпайках. — „Я слабий, я не можу тут більше zostаватися“, — твердо одказав він Шмідтам скількись разів на їхню прихильну мову.

Прийшов пароплав з Батуму і став на Туапсинському рейді. І молоді Шмідти і їх батьки поїхали турецькою фелюкою проважати професора на пароплав. Ну, от уже й друге свистіння, — треба прощатися. Професор з усіма перецілувався, як з рідними; в генеральші хтїв він поцілувати руку, але вона сама обцілювала його по матірньому, перехрестила на дорогу і тихо та чутливо сказала так, що ніхто того й не почув, окрім самого Лаговського: „Я аж не знаю, як вам дякувати за всю вашу щирю любов до моїх дітей!“.. А Аполлон, як обійняв його професор, вимовив йому жартовливо-жалісним, але, здавалося, дуже щирим-таки тоном: „Ну, от мене й покинуто!... Хто ж се мене тепер голубитиме? хто міні поетично гладитиме руку? хто мене подитнячому стискатиме, як сидітимем коло моря в чудову місячну ніч?“... Учувши сей жарт, Лаговський одвернувся, щоб утерти сльозу; — так йому защемили серце ті наївні Аполлонові слова, повні поблажливої прихильності до його експансивності й дивацьких жестів. Тільки ж і тут його не покинула неодвязна думка: „Се — остатні медові каплі під лушпінням висмоктаного й виплюнутого винограду!“

Попрощалися. Фелюка Шмідтів поволі попливла назад до Туапсинської пристані, а пароплав поволі зачав виходити з Туапсинської затоки на ширше море. Професор, спершись на парохідні поручята, жадібно стежив очима фелюку, що одвозила його дорогих Шмідтів назад до Туапса: не просто Шмідтів завозила вона, — навіки вона завозила геть од нього те його щасте, яке було блиснуло в його житті на хвилину; — і Лаговському бажалося хоч на остатку, на про-

щанне, ще раз до-схочу надивитися на них... Та обличчя Шмідтів, за далечиною, що зростала поміж фелюкою а пароплавом, робилися все невізразнійшими; незабаром фелюка пристала до берега, і Шмідти загубилися з очей. Лаговському зіставалося тільки одно — дивитися прощальним оком хоч на самісіньке Туапсе, де він покинув своє недовге щастє.

Туапсе розкинулося амфітеатром у затоці; і чим далі одпливав пароплав, тим величнійш виринало воно перед очима тих, хто одійїжджав на пароплаві. Лаговський сидів на чердаку осторонь од иньших пасажирів, на одшибі, тай сумно глядів на гарну виринаючу панораму: а в голові повставав цілий рій відповідних спогадів.

Он, на тій велетенській сцені, що виринає перед ним усе кращ і кращ, чим далі пароплав одходить од берега, — он, на тій сцені вирізується своїми контурами церковна гора. На шиї її — церква, а з лівого боку видко й школу, а трохи вище над школою — господу Андропулів, у якій йому довелося так багацько пережити-перечувати... А он — на другому, правому боці того церковного горбика, або гори, видко пам'ятну лаву, де одбулася його знакомість і зближення із своїми молодими приятелями, що він їх тепер кидає. Се ж тут, на цій-он лавці, вони серед таємничої темряви дивилися на осяйні зорі, що одбивалися в морських глибу; се ж отут вони надслухували чарівне плюскотінне хвиль морських; се ж отут він деклямував їм Гейневі вірші про зорі, що горять на небі;... се ж отут вони всі разом складали були пародію на декадентські вірші, — і склали цілу „амеопу без музору“:... се ж отут поет-Константин ласкав йому руку і, повний захвату, казав: „Який я радий, що з вами познайомився!“... О, ти, вечоре минулого ща-

стя! чи благословляти тебе тому, хто осамотів, чи проклинати?...

А сюди ближче, внизу під тією самою церковною горою, коло самісінького моря, висувається грецька Сідіропулова купальня, де вони що-дня, перед тим як скупатися, любили трохи по-сібарітському вилежатися й поніжитись і побалакати, щоб не йти в воду, поки не охолонуть од поту зовсім. Потім Шмідти запливали з купальні далеко в море; а професор, що йому пливати доктор заборонив, лишався в воді поблизу купальні, коло берега, і тільки полоскався та зрідка окунав себе, — впоринав у прибережні морські хвилі. Один раз, — цей день він і зараз добре пам'ятає, — як лежали вони в своїй спільній кабіні в купальні, ще не влізаючи в воду, бо силуючись охолонути, — він був з пам'яті продеклямував їм Франкову поемку про мудреця-Арістотеля, що вважав колись науку, мудрість і старість за добру зброю проти сили жіночої краси, та про жваву дівчину Аглаю, що його осідлала і поїхала на ньому верхи; Арістотель мусів після того написати Олександрові Македонському в альбом сентенцію: проти жіночої краси „ні наука, ні мудрість, ні старші літа“ не дають щита і що „лиш мертвець та сьліпець може бути проти неї надійний борець“. Це закінчення професор був виголосив тоді в купальні перед Шмідтами зовсім безжурно, ніяк у сьвітї не сподіваючися, що й до себе самого йому колись доведеться прикласти тее правило. Вірші Шмідтам сподобалися. — „І чи справді в Арістотелевій біографії є що-небудь таке?“ спитався Володимир. — „Нї, в правдивій, грецькій його біографії нема цього“, — одмовив професор: „Франко взяв цей сюжет, очевидно, із якогось середньовічного „*lai d' Aristote*“: я пам'ятаю, що таку історію обробив віршами й трувер Генріх Анделій-

ський, а він знав її тому, що чув про се од когось, — „ouï la nouvele“, як він сам каже. Героїня у того трувера — не грекиня Аглая, а індійська красавиця, що була вже причарувала собою самого Олександра... бо се мало діятися аж тоді, як Олександр Македонський підбив Індію. Арістотель був дуже невдоволений з того Олександрового кохання і сварив його. Тоді індійська вродниця бере-йде вранці коло вікон Арістотелевих, співває веселу пісню тай кидає йому в вікна пучки свіжої м'яти. Арістотель забуває й про книги свої, бо співачка —

Au cuer li met un souvenir
Tel que son livre li fet clore.“

— „Що зробилося з моїм серцем!“ міркує Арістотель:

Je sui toz vieus et toz chenuz,
Lais et pales et noirs et maigres,
En filosofie plus aigres
Que nus c'on sache ne c'on cuide.

„Далі — звісна історія: Арістотель дозволяє, щоб красуня поїхала на ньому верхи“... — „Ну, тай пам'ять у вас, професоре!“ здивувався Аполлон. — „Але ж я й досі не розумію, який буде родовід сеї історійки, коли її нема в грецькому життєписові Арістотеля“, знов сказав Володимир. — „Мабуть — як багато інших приповістей — і ся приповість, що випрямована проти жіноцтва, прийшла з Індії“, — заявив професор: „В санскритській Паньчатантрі єсть аналогічна історія про індійського царя-Нанду і його мудрого міністра Вараручі; єсть і другі східні версії такого типу“. Се кажучи, він підвівся, щоб йти в воду, і безжурно деклямував:

„Арістотель мудрець Олександра навчав
І такий у альбом йому вірш написав:
„Більш, ніж меч і огонь і стріла і коса,
Небезпечне оружжя — жіноча краса.
Ні наука, ні мудрість, ні старші літа,
Не дають проти неї міцного щита;
Се досвідчив я сам. Лиш мертвець та сльпінець
Може бути проти неї надійний борець.“

Пішли тоді в воду і Шмідти. І от вони були вже одпливли далеко в море; а професор, увійшовши в воду, зостався був сам коло берега і полоскався, коли це раптом із моря підплив до нього с-позаду пустотливий Константин, миттю осідлав його в воді тай вигукував: „А Аглая кричить: ну, мій ослику, ну! Ще мінуточки дві! ще минутку одну!“... Професор добре пам'ятає, як він сидувася визволитись с-попід свого несподіваного верхівця і жалісно та комічно стогнав, що той його задушить. А в Володимира і Аполлона тоді, так само як у Александрових двораків у Франкових віршах, „стільки сьміху було, що й пером не списать“!...

Щезай, спогаде безжурних часів! Щезай, не муч мене!

Пароплав вийшов із Туапсинської затоки, повернув хід свій на північ і попрямував поздовж кавказького берега, не одпливаючи од землі дуже далеко в море і держучи свій курс на Новоросійськ. Перед очима Лаговського виступила гора з туапсинськими „городецькими виноградниками“, що лежить на березі с півночі перед Туапсем. Сюди вони над вечір не раз було ходили на прогульку, звідси вони не раз любовалися на Туапсе. Один раз, при місячнім сяйві, вони пробиралися тут серед чарівної гушавини, і професор голосно згадав був тоді Гетеві вірші: „С-по-за гилля летється місяць, вітерець не шеле-

стить, а с похилених берізок свіжий ладан капотить. Скільки щастя й осолоди я с такої ночі п'ю! Скільки любові відроди в душу горнеться мою! "... На цій строфі він хотів був тоді й спити свою деклямацію, але Володимир насмішливо докінчив вірші: „Ну, й чого б іще бажати? А зачув би любчин клич, — дав би тисячу тих нічок за єдину з нею ніч“, і додав: „Тепер я зовсім розумію ваш настрій“. Він тоді розсердився був на Володимира... Але виходить, що Володимирова була тоді правда; Володимир лучче, ніж сам він, зрозумів його лицемірну натуру, в якій брудні й низькі сексуальні звбірячі інстинкти хоронилися під чистими, гарними й високими, але недоговореними реченнями... А потім той самий Володимир, якому він так багато говорив літом прикростей, найбільше од усіх пожалував його... Дорогий, любий Володимире!.. де ти? де ти?...

С-по-за виноградної гори ще видко було пароплавним пасажирам горішню частину Туапса, що лишилося позаду на півдні... Професор зачав шукати очима господу Андропулів, де Володимир певне сидить зараз із книжкою у своєму покою; забажав він також одшукати очима школу, де Володимир тожсамо може зараз перебувати. Але ні школи, ні господи Андропулів як-раз і не видко було с-по-за високих дерев. З цілого шкільного подвір'я сюди на пароплав видко було ще тільки альтанку над морською кручею, де вони четверко любили вночі лежати на столі та слухати, як хвилі бьють об беріг. А од цілої господи Андропулів так само не видко сюди нічогісенько, тільки густу купу велетенських вітластих акацій-гледіцій. Се ті самі гледіції, що в їхній гушавині Володимир мав свою першу зустріч з Амалією в ту ніч, як він та Лаговський та гене-

ральша допіро оселилися були в Андропулів. Другого дня Володимир ходив і сумний, і втомлений, і повний пессімізму, і сповідався на молу́ перед професором і варікав себе поганцем і нездарою; а професор його втішав і заспокоював, не передчуваючи, що колись доведеться іще й йому в Володимира прохати собі такого самого потішання; потім вони, обійнявшись як браті́, прийшли з молу до генеральші, що їх сердечно привітала, наче двох рідних синів, і професор тоді був сказав собі: *Ich kann dem Augenblicke sagen: verweile doch! du bist so schön...* Яким далеким усе те поробилося тепер!... Не треба було так самонадійно казати про свою щасливу долю, не треба було!

Щастє, щастє! Коло тебе
Треба й дихати несміло:
Ти — як пташка: чуєш голос —
Зараз пурх! — і одлетіло.

....Одлетіло?!... навіки?!... Ох, вернися, вернися те, що проминуло! Розпочнися наново весна нашої приязні!... Володимире!... Аполлоне!... Константине!... любі, дорогі мої!... приверніться своїми серцями до мене!... Де я на світі знайду людей, щоб були кращі од вас?... Але на вашу думку: „Тільки утро любви хорошо, хороши только первыя встрѣчи“!!!.

Туапсе і туапсинська затока зовсім пропали з заду, за горою. Пароплав ішов тепер далі на північ поздовж усяких „культурних участків“, здебільша ще диких, і хіба де-не-де забудованих або засаджених плантажем. Це були місьця вже нічим не пам'ятні для професора. Він схилив очі вниз, до морських хвиль, що кипіли білою піною, розбиваючись об пароплав, який їх різав своїм ходом. — „Вічная пам'ять, вічная пам'ять, вічная

пам'ять", — монотонно й проворно плескали йому морські хвилі... „Покойся, милый прахъ, до радостнаго утра!“...

Як стій професорова задума перервалася. Де він сидів на чердаку, се було недалеко од за-скленої ляди над кают-компанією. Адже звичайно на всіх пароплавах, задля ліпшого світла та про-вітрювання, буває прорізане над кают-компа-нією горішнє вікно, що виходить із тої салі крізь сте-лю на чердак; затулюється оте горішнє вікно величезним зашкленням віком, або ж лядою, зло-женою з шиб. Дак от коло такого горішнього ві-кна над кают-компанією сидів на чердаку задуманий Лаговський. Тепер воно було одтулене, ляда була підведена в гору,... — і, от, тудою ра-зом полинули з кают-компанії на чердак гармо-нійні звуки п'яніна... Це була прелюдія... Потім якийсь мелодійний жіночий голос по англійськи засьпівав, пригравуючи собі на п'яніні, японську пісню про золоту рибку:

A goldfish swam in a big glass bowl..

В басейні рибка жила золота,
У гарнім басейні шклянім...
Офіцер із далеких заморських країв,
Йй здавалось, так само її полюбив,
Як вона упала за ним:

Адже що дня в басейн шкляний
Кришив що-найлуччого хліба він йй.
Вона й гадала: »Він любить мене,
І прихилив його — наравду сильне.
Та й чи ж йй йому не на очі? —
Золота моя луска — блискоче!
Чи ж би мав він кохать
Тих-от мух, що брелять,
Та пташину, що завжди цокоче?»

Ще більш на сонці лисніла вона,
Ще більш офіцер любувався.
Серед щастя того раптом день прийшов,
Що до рибки не сам офіцер надійшов:
По-під руку з ним — панна якась.

АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ.

17

Шептались ніжно... Він щось прохав...
Троянду й стару рукавичку забрав...
А як прощались — обняв міцнішш...
Ох, для бідної рибки — то в серце ніж!
Заридала: „Боже ж мій!... Боже!...
Ту прояву любити він може!...
Вже забув він мене
І забув про ясне
Золоте моє вбраннячко гоже“.

Сю панну так покохав офіцер,
Що далі все занедбав.
Занедбав він і рибку свою золоту,
І до неї в шкляную хатину оту
Ані крихотки вже не вкидав.

Аж ось на думку комусь прийшло,
Що тра їй хліба... Постукав об шкло... —
На дні басейна, в моху густім,
Рибка мертва лежала, вся в золотім...
Отака її доля гіркая...
Ціла казка про неї — смутная.
Може, хтось і зітхне,
Хто — й сльозину змигне;
А нікому вона не сьмішная...

Професор уважно слухав невидиму співачку, що її пісенья так виразно линула з кают-компанії нагору до нього на чердак; а тим часом пароплав проїхав проз Кадошеський маяк, що освітлює вночі дорогу мореплавцям до Туапса. Було колись: одної гарної місячної ночі професор пішов був туди до маяку разом із молодими своїми приятелями, — саме після тієї пам'ятної лекції, як уперше почув од Зої: „бен сені севéрім“. Тут над морем коло маяку вони четверко сиділи в поетичному настрою і в поетичних позах; повний щастя, Лаговський собі шептав тоді, що любить дорогих своїх Шмідтів більше навіть, чим міг би любити Зою, або й будь-кого; його шептання про любов до сім'ї Шмідтів почув тоді й Володимир... І вони, Шмідти, тожсамо любили його тоді щірісінько!... еге, любили!... нема про те чого й сумніватися!.. — а тепер?

... — And there on the carpet, dead and cold
Lay the poor little fish in her frock of gold,

сьпівав невидимий голос.

І хоч між пісьнею про золоту рибку і між долею Лаговського було дуже мало справжньої схожості, Лаговський чув у тій піснї своє власне горе. Це часто буває в нещасливих людей, що вони в кожному прочитаному романі, в кожній елегічній піснї, вхитряються добачити свою власну історію. Отож і Лаговський приклав зараз усеньку тую пісьню до своїх обставин. Йому зовсім здавалося, що він тепер — саме ота безталанна, забута й покинута рибка, яка лежить холодна й мертва — on the carpet, dead and cold... І сумна це історія, але заразом — яка безрозумна! Справжня „амеоп без музору“, або коли казати не по-декадентському, „поема без розуму“...

Влїзши Лаговському в голову,¹ ця згадка й аналогія вже й не виходять ізвідти: — І доля тієї здохлої золотої рибки, її безпричинна неоправдана любов, коротке щастя, лихая смерть — то все тільки амеоп без музору; і моє коротке літнє, поетичне щастя, закінчене теперішнім довгим горем — то так само амеоп без музору... Кому і для чого треба було, щоб ти блиснув і засияв передо мною, недовгий щасливий промінь?... кому і для чого знов треба було, щоб ти разом зник?...

.....Снова глаза изумленных актиній
Стелятся въ пьяной травѣ...
Вижу я тѣни таинственныхъ скиній...
Темныя вѣтви поникшихъ глициній...
Горе моей головѣ!...

....Амеоп без музору.... Амеоп без музору...
Амеоп без музору... Вся моя літня історія —
амеоп без музору.

Так німо шепотіли його губи, а пароплав
ішов на північ.

А мати його? рідна мати, що він її давно
безжалісно покинув саму і вбогу на далекій
Україні?

Про матір у нього згадки не було.*)

Звиногородка в Київщині. Літо 1904-го року.

Бібліотека
Рос. Академії наук
Славянское Отделение

*) Третя частина цього роману зветься: »За сьвятим
Єфремом Сирином«, а четверта — »Порозумілися« (поворот Ла-
говського до матері). Але що вони мають свою особну зовсім са-
мостійну цілість і не дуже потрібні для закінчення перших двох
частин, то я їх тут і не друкую. — А. К.

42.	Гю де Мопасан. Горлія і інші оповід.	(0-90)	1-30	Кор.
43.	В. Кравченко. Буденне житт. Оповід.	(1-60)	2-00	"
44.	У. Шекспір. Король Лір	(1-40)	1-80	"
45.	Д. Лукіянович. За Кадилянц, повість	(2-60)	3-00	"
46.	Г. Гайне. Подорож на Гарц	(0-80)	1-20	"
47.	І. Франко. Захар Беркут	(1-20)	1-60	"
48.	У. Шекспір. Міра за міру	(1-00)	1-40	"
49.	М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. оп.	(1-60)	2-00	"
50.	О. Стороженко. Марко проклятий, пое.	(1-00)	1-40	"
51.	С. Ковалів. Риболови	(1-60)	2-00	"
52.	Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I.	(1-60)	2-00	"
53.	П. Мирний. Серед степів. Оповідання	(2-60)	3-00	"
54.	Е. Ярошинська. Перекиньчики. . . .	(2-20)	2-60	"
55.	В. Винниченко. Повісти й оповід.	(2-60)	3-00	"
56.	Л. Мартович. Хитрий Панько	(1-10)	1-50	"
57.	В. Вересаєв. Записки лікаря	(2-60)	3-00	"
58.	М. Вовчок. Народні оповідання. Г. II.	(1-60)	2-00	"
59.	М. Горький. Мальва і інші опов.	(2-10)	2-50	"
60.	М. Дерлиця. Композитор і інші опов.	(1-60)	2-00	"
61.	Ю. Засєр. Легенди	(2-00)	2-40	"
62.	А. Чехов. Змора і інші опов.	(2-00)	2-40	"
63.	Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та інші оповідання	(1-40)	1-80	"
64.	Д. Лукіянович. Від кривди, повість	(1-60)	2-00	"
65.	А. Чайковський. Оповідання	(1-60)	2-00	"
66.	Марко Вовчок. Народні оповід. т. III.	(3-40)	3-80	"
67—68.	І. Левицький. Хмари	(4-40)	4-80	"
69—70.	Е. Золя. Жерміналь	(5-60)	6-00	"
71.	О. Маковей. Оповідання	(2-60)	3-00	"
72.	І. Франко. На лоні природи	(3-20)	3-60	"
73.	Кар. Кавцкі. Народністі і її початки	(0-60)	1-00	"
74.	Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах	(0-50)	0-90	"
75.	Фр. Енгельс. Початки родини.	(1-50)	1-90	"
76.	III. Сеньобо. Австрія в XIX століттю	(0-80)	1-20	"
77.	В. Будзиновський. Хлопська посілість	(2-00)	2-40	"
78.	К. Флямарион. Про небо	(2-00)	2-40	"
79.	М. Драгоманів. Чернівецька (вичерпано) . .		1-80	"
80.	С. Степняк. Підземна Росія	(3-00)	3-40	"
81.	Адріан. Атрар. процес у Добростанах	(1-00)	1-40	"
82.	І. Тен. Філософія штуки	(1-00)	1-40	"
83.	Дж. Інґрем. Історія політ. економії	(3-60)	4-00	"
84.	Е. Феррієр. Дарвінізм.	(1-30)	1-70	"
85.	Й. Конрад. Національна економія . . .	(1-90)	2-30	"
86.	В. Стефаник. Мое слово, оповідання .	(3-60)	4-00	"
87.	Ж. Масперо. Старинна історія східних наро- дів т. I.	(2-40)	2-80	"
88.	М. Коцюбинський. У тріпний світ . . .	(1-60)	2-00	"
89.	М. Карсєв. Філософія культурної й соціаль- ної історії XIX ст.	(2-40)	2-80	"
90.	О. Кобилянська. До світа. Новелі і п.	(2-40)	2-80	"
91.	О. Авдикович. Моя популярність . . .	(2-20)	2-60	"

92. Е. Фрас. Нарис геології.	(1.20)	1.60	Кор.
93. В. Лепкий. Кара та інші оповідання	(2.00)	2.40	"
94—95. П. Стороженко. Історія західно-європейських літератур до кінця XVIII ст.	(4.00)	4.40	"
96. Г. Байрон. Чайльд Гарольд	(1.40)	1.80	"
97. М. Драгоманів. Шевченко, українофіли й соціалізм	(1.60)	2.00	"
98. Марк Твайн. Том Соєр	(2.60)	3.—	"
99—100. Е. Шілер. Політична історія Пал.	(3.10)	3.50	"
101. І. Франко. Місія. Чума. Казки і сатири	(2.40)	2.80	"
102. З. Гінтер. Історія геогр. відкрить у XV—XVI ст.	(1.80)	2.20	"
103. Л. Толстой. Козаки	(2.00)	2.40	"
104—105. М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, т. I	(3.00)	3.40	"
106. В. Самійленко. Україні	(1.60)	2.00	"
107. Др. А. Форель. Гігієна нервового і духового життя	(2.00)	2.40	"
108. І. Франко. Маніпулянтка	(2.00)	2.40	"

Книжки під чч. 73—85 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Ціни в скобках подані за брошуровані примірники.

Крім того можна набувати в Видавничій Спілці отсі видані окремо, або набуті твори:

1. **АЕОРДИ, антологія української поезії від смерті Шевченка до найновіших часів** під ред. д-ра **Ів. Франка**, з ілюстраціями **Ю. Панкевича**, люксове видане, по ціні 6, 7.50, 8, 8.50 і **10.— Кор.**
2. **В. Забіла.** Пісні крізь сльози 0.80 "
3. **А. Кримський.** Андрій Лаговський, повість 3.00 "
4. **М. Яцків:** Огні горять 2.50 "
5. **Петербурзька Академія Наук** у справі знесення заборони українського слова 0.60 "
6. **О. Вишневський.** На переломі 1.20 "
7. **С. Т. мамівський.** Володимир Антонович 1.00 "
8. **Задачі статистичного досліджу австрійської України** 0.30 "

Всі видання Видавничої Спілки продає й висилає також Книгарня Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, ул. Театральна ч. 1 (до Росії висилає по ціні коло 45 коп. за одну корону).

Ціна 3.00 Кор.

Sp.

